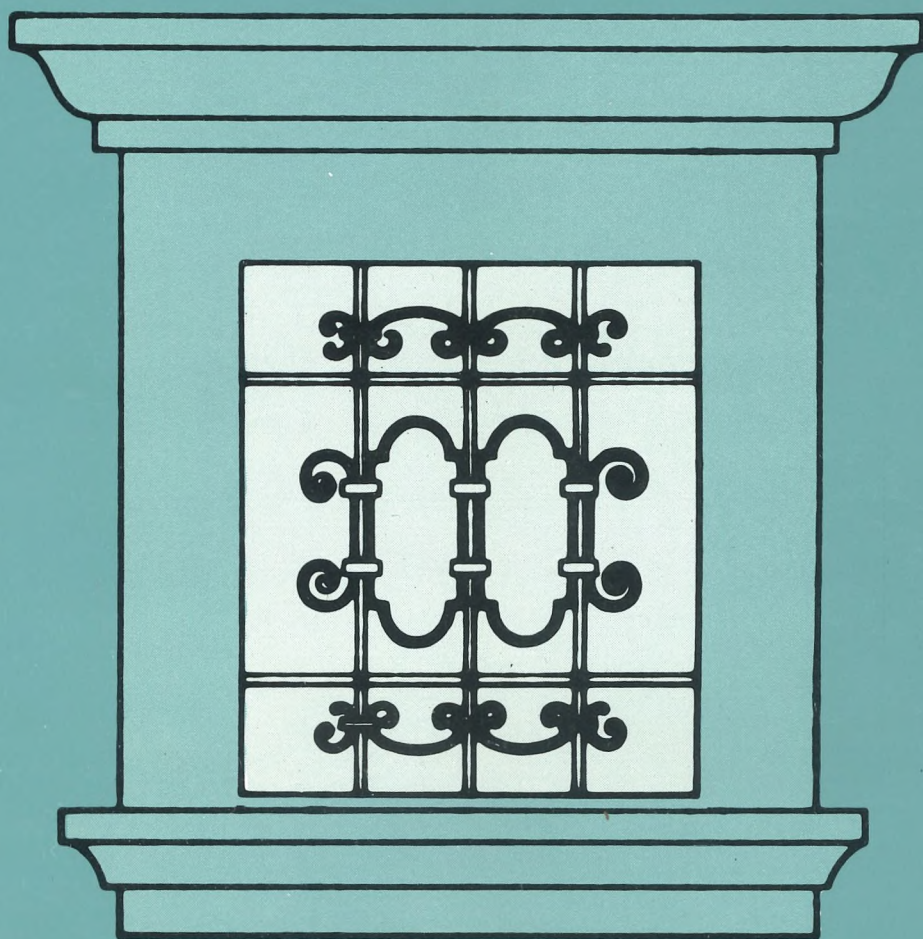

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

OB 50-LETNICI
MESTNEGA MUZEJA V LJUBLJANI

UDK
UDC 949.712(-2) (05)

YU ISSN 0023-4923

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XXXIII

1985

IZDAJA IN ZALAGA ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO
SEKCIJA ZA KRAJEVNO ZGODOVINO
LJUBLJANA

Izdajateljski svet: Marjan Drnovšek, dr. Tone Ferenc, dr. Ferdo Gestrin (predsednik), Metka Gombač, Nada Holinsky, Olga Janša-Zorn, dr. Jože Koropec, Janez Kos, Antoša Leskovec, Božo Otorepec, Slavica Pavlič, Marija Serdoner, dr. Mirko Stiplovšek, Prvenka Turk

Uredniški odbor: France Dobrovoljc, Marjan Drnovšek, dr. Tone Ferenc, dr. Ferdo Gestrin, Stane Granda, Olga Janša-Zorn, Janez Kopač, Božo Otorepec, dr. Sergij Vilfan, dr. Peter Vodopivec — Glavni urednik: dr. Peter Vodopivec, odgovorni urednik: Marjan Drnovšek — Lektor: France Dobrovoljc — Tehnični urednik Marko Štuhec — Opremil: Julijan Miklavčič — za upravo odgovarja uredništvo — sofinancirata Raziskovalna in kulturna skupnost Slovenije — Tiska tiskarna Tone Tomšič v Ljubljani — Klišeje izdeluje klišarna Ljudske pravice v Ljubljani

KAZALO

AVTORSKO KAZALO

RAZPRAVE IN ČLANKI

- Jože Curk*: Ob osemstoletnici trga Dravograd — 5
- Janez Cvirn*: Iz zgodovine prostitucije v Celju ob koncu prejšnjega stoletja — 142
- Tatjana Čepič*: Oris poteka repatriacije v letu 1945 — 232
- Ferdo Gestrin*: Kulturne povezave med slovenskimi in italijanskimi deželami do 18. stoletja — 11
- Draško Josipovič*: Ob odkritju najdišč sileksov na Ljubljanskem barju — 1
- János Kalmár*: Načrti pomorske trgovine prek Trsta iz časa vladavine Karla VI. — 137
- Dušan Kos—Marija Perko*: Gospodarske in socialne razmere na imenju Golnik (Gallenfels) sredi 18. stoletja — 17
- Janez Kos*: Štetje prebivalstva in hiš 15. julija 1945 na območju okrožnega mesta Ljubljane — 227
- Irena Kovač*: Podzemlje ilegalne Ljubljane — 223
- Marjan Linasi*: Oris razvoja Tovarne meril Slovenj Gradec od ustanovitve do konca II. svetovne vojne (ob njeni 80-letnici) — 162
- Janez Mesesnel*: Razstava Slovenska likovna umetnost na temo NOB 1945—1985: tretjina, ki jo je prispeval Mestni muzej Ljubljana — 236
- Gregor Moder*: Ob petdesetletnici ustanovitve Mestnega muzeja v Ljubljani — 205
- Jožef Nemeth*: Oris razvoja Demokratične fronte Južnih Slovanov na Madžarskem — 54
- Jurij Perovšek*: Revolucionarne »občine« v Sloveniji v letih 1919—1920 — 49
- Ljudmila Plesničar-Gec*: Proizvodnja lončenine v Emoni — 209
- Damjan Prelovšek*: Terezijanski Trst — primer hasburškega uradniškega urbanizma 18. stoletja — 28
- Ivan Puš*: Nekaj vprašanj v zvezi s prazgodovinsko Emono in njenim zaledjem — 206
- Irena Sivec*: Arheološki prispevki k zgodovini prafar na vzhodnem področju oglejskega patriarhata — 216
- Marija Stanonik*: Motiv delavca in kmeta (v luči stanovske in razredne zavesti) v slovenskem NOB pesništvu 1941—1945 — 167
- Eva Szentléleky-Koroknay*: Knjigoveške starine Ljubljane in okolice — 117
- Mojca Sifrer-Zora Torkar*: Iz življenja nekdanjih kamniških usnjarjev in čevljarjev — 148
- Marko Stuhec*: Prebivalstvo Ljubljane v drugi polovici 17. stoletja na podlagi matičnih knjig — 124
- Janez J. Švajncer*: Slovenske vojne razglednice v prvi svetovni vojni — 41
- Veljko Toman*: Postopki pri rekonstrukciji sten-ske poslikave v antični Emoni — 213
- Sergij Vilfan*: Prisilnost tuhinjske ceste, njen konec in gospodarsko nazadovanje Kamnika — 99
- Davorin Vuga*: Viri za zgodovino slovenske arheologije II — 105
- Franc Zalar*: Slikar Jurij Tavčar in društvo ljubljanskih ostrostrelcev — 219

ZAPISKI IN GRADIVO

- Božo Benedik*: Blejski otok in izražanje narodne zavesti — 181
- Stane Kumar*: Vojaške železnice na Slovenskem — 58
- Dušan Novak*: Maks Peterlin, telesnokulturni delavec, kamniški rojak — 67
- Vilko Novak*: Čaplovič je — Košič! — 62
- Ivan Rihtarič*: Prispevek k nastanku trga Gornja Radgona — 183
- Vasko Simoniti*: O preprečevanju in zatiranju stekline ter uvedbi pasjega davka v ljubljanskem okrožju pred dvesto leti (1785) — 178
- Kristina Šamperl-Purg*: Invalidski dom in invalidska uprava Ptuj v letih 1750—1860 — 175
- Maja Žvanut*: Delovanje deželne centrale za domovinsko varstvo za Kranjsko med I. svetovno vojno — priprave za vojni muzej — 64

IZ STARIH FOTOGRAFSKIH ALBUMOV

- Janez Cvirn*: Velika povodenj v Celju leta 1901 — 76
- Andrej Dular*: Iz zapuščine metliškega fotografa Antona Muche — 187
- Mirko Kambič*: Milan Klemenčič kot fotograf — 71

JUBILEJI

- Ema Umek*: Božo Otorepec — šestdesetletnik — 185

NOVE PUBLIKACIJE

- Marjan Drnovšek*: Odgovor na kritiko Gojka Zupana — 190
- Jasna Fischer*: Marjan Drnovšek, Arhivska zapuščina Petra Grassellija 1842—1933, Ljubljana 1983 — 86
- Metka Gombač*: Acta Historico-oeconomica Iugoslaviae Vol. 10, Zagreb 1983 — 195
- Mária Magda Honáth*: Preteklost in sedanost Dolge vasi, Hodoša in Lendavskih gorici (Varga Sándor, Pozsonc Mária, Pivar Ella: Hosszúfalu, Hodos és Lendvahegő múltja és jelene. Lendava 1982) — 87
- Olga Janša-Zorn*: Časopis za zgodovino in narodopisje. Nova vrsta 18. (53). letnik. Maribor 1982, 1. in 2. zvezek — 81
- Olga Janša-Zorn*: Goriški letnik. Zbornik Goriškega muzeja, 10, 1983 — 83
- Olga Janša-Zorn*: Kranjski zbornik 1985, Kranj 1985 — 84

Janez Kopač: France Štukl, Knjiga hiš v Škofji Loki II., Škofja Loka 1984 — 193

Andrej Kranjc: Saar R. & R. Pirker, Geschichte der Höhlenforschung in Oesterreich. Wiss. Beih. z. Ztschr. Die Höhle, Wien 1979 — 90

Jurij Perovšek: Tatjana Čepič, Zlet »Svobode« v Celju, Ljubljana 1985 — 197

Matjaž Rebolj: Marija Kozar-Mukič: Slovensko Porabje. — Ljubljana, Szombathely 1984 — 88

Miroslav Stiplovšek: Stane Stražar, Črni Graben. Od Prevoj do Trojan, Lukovica 1985 — 199

Peter Stres: Avgust Šfiligoj, Boj Slovencev pod fašizmom za narodne pravice, Gorica 1984 — 89

Janez Smitek: Prispevki za zgodovino Kroke — 198

Peter Štih: Darja Mihelič, Najstarejša piranska notarska knjiga (1281—1287/89). Viri za zgodovino Slovencev, 7. knjiga, Ljubljana 1984 — 85

Marko Štuhec: Protenstantismus bei den Slowenen — Protenstatizem pri Slovencih, Wiener slawistischer Almanach — Sonderband 13, Wien 1984 — 194

Sergij Vilfan: Geschichte Salzburgs — Stadt und Land, Band I: Vorgeschichte — Altertum — Mittelalter, Herausgegeben von Heinz Dopst, Universitätsverlag Anton Pustet Salzburg 1. Teil literatur — Anmerkungen — Register zu Teil 1 und 2, 1984 — 191

Andrej Vovko: Gasilsko društvo Stožice, Ob petinsedemdesetletnici ustanovitve 1907 do 1982 — 89

Gojko Zupan: Ljubljana na starih fotografijah. Razstava fotografij iz fototeke Zgodovinskega arhiva Ljubljana, 1985 — 189

KAZALO SLIK

POKRAJINE, GRADOVI, NASELJA IN PODOBNO

Osamelec Zamedvedica pri Plešivici — 4

Proga Čedad—Kobarid, gradnja postaje Stupica (1915) — 59

Frontni vlak med Beljakom in Podrošco (1916) — 60

Jesenice (1916) — 61

Ozkotirna železnica Bohinjska Bistrica — Savica (1917) — 61

Sejem sv. Andreja v Gorici, 2. 12. 1901 — 72

Motiv iz Trsta, 15. 3. 1903 — 73

Ob Vipavi pri Planini, 28. 6. 1909 — 75

Pogled na naraslo Savinjo pri mestnem parku in ogroženo Pallasovo brv, Celje — 76

Poplavljen Woukanov, današnji Šlandrov trg, Celje — 77

Poplavljen Ljubljanska cesta, Celje — 77

Vile na Otoku, Celje — 78

Pogled z zvonika Nemške cerkve proti severovzhodu, Celje — 78

Poplavljen območje okoli tovarne emajlirane posode v Gaberju — 79

Železniški most čez Voglajno na progi Celje — Teharje — 79

Aleja v mestnem parku po povodnji, Celje — 80

Rimska ladja v Lipah — 106

Mitrej v Rožancu — 111, 115

Rožanski mitrej na ledini Judovje — 112

Izkopavanja v rožanskem mitreju — 113

Gomila v Lukovku — 113

Prvi vlak v Metliki — 188

Plan žgan prazgodovinski grob z Molnika — 206

Se neodkopani plani žgani prazgodovinski grobovi z Molnika — 206

Profil gomile I z Molnika — 207

NACRTI IN ZEMLJEVIDI

Najdišča sileksov na prostoru Ljubljanskega barja, stanje novembra 1983 — 2

Del načrta Trsta iz leta 1749 — 29

Načrt dviznega mostu čez Veliki kanal v Trstu (1755) — 31

Načrt naprave za zapiranje Velikega kanala v Trstu (1756) — 32

Načrt Trsta iz konca petdesetih let 18. stol. — 33

Fasada Rossettijeve hiše v Trstu (1764) — 34

Načrt stavbe za štiri ali osem trgovcev (1764) — 35

Načrt hiše V. Margaritija (1764) — 36

Načrt Trsta iz leta 1785 — 39

Shema cest ob koncu srednjega veka: cesta skozi Črni graben je bila delno ali popolnoma zaprta v prid tuhinjski cesti — 100

Načrt nekdanje delavnice čevljarja Jerneja Berleca, Kamnik — 154

Staroslovanska grobišča v Sloveniji — 217

OSEBE

Grof Karl von Zinzendorf — 38

Maks Peterlin v prvih dneh prve svetovne vojne — 67

Maks Peterlin na fronti — 69

Milan Klemenčič, Avtoportret v zrcalu — 71

Pepca čita pri petrolejki — 72

Izletniki na Cavru, 10. 7. 1904 — 74

Knafličevi delavci na kosilu pri gospe Kemperle (1930/40) — 151

»Knafličevo elito« so predstavljali njegovi mojstri in pomočniki (1930/40) — 152

Čevljar Jernej Berlec kot član kamniške godbe leta 1909 — 160

Ob vrnitvi jugoslovanskih repatriirancev v domovino, 1945 — 233

Repatriiranci pri postanku v Ljubljani 24. 9. 1945 — 234

RAZNO

Pečat grofa Ulrika II. Celjskega na listini 1433 — 12

L. F. Cassas: Pogled na Veliki kanal v Trstu 1782 — 40

- Maksim Gaspari: Pri zibelki — 42
Maksim Gaspari: Eno mašo bom plačal — 44
Hinko Smrekar: Stoj! Kdo tu? Novo leto 1915 — 45
Anton Koželj (?): Sirota — 45
Maksim Gaspari: Gospod poglej, to naše so do-
brave — 46
Maksim Gaspari: V boj — 46
Maksim Gaspari: Slovenec sem — 47
Maksim Gaspari: V slovo — 47
Maksim Gaspari: Tam na laškem griču — 48
Maksim Gaspari: Nevesta — 48
Bencinski vlak (1916) — 60
Kamniški davek v razmerju do ljubljanskega
(grafični prikaz) — 104
Prednja in hrbtna stran Müllerjevega pozitivna
oziroma vizitke iz leta 1882 — 107
Situla iz Vač — 108
Risba Ivana Pečnika: vojščakov grob — 110
Pečatniki kartuzijanskega samostana v Bistri —
117
Gotska vezava iz Bistre — 118
Platnice koledarske vezave iz delavnice J. Man-
delca 1578 — 119
Zadnja stran koledarskih platnic iz leta 1597— 120
Koledarska vezava iz leta 1602 — 121
Okvirno okrasje in osrednja oznaka na tisku iz
leta 1632 — 122
Grbi na ljubljanskih vezavah — 122
Diagram 1. Gibanje rojstev in smrti na področ-
ju stolne župnije v Ljubljani 1650—1700 — 125
Diagram 2. Gibanje smrti otrok v stolni župniji
1691 do 1700 — 127
Diagram 3. Gibanje smrti otrok v Gradišču 1691
—1700 — 127
Diagram 4. Gibanje smrti na področju celotne
Ljubljane 1691—1700 — 128
Diagram 5. Umrli v mestu glede na starost 1691—
1700 — 128
Diagram 6. Umrli v lj. predmestjih glede na sta-
rost — 128
Diagram 7. Umrli v celotni Ljubljani glede na
starost — 129
Diagram 8. Gibanje rojstev v lj. predmestjih iz
Šempeterske župnije 1691—1700 — 129
Diagram 9. Gibanje števila rojenih in umrlih na
področju cele Ljubljane 1691—1700 — 130
Diagram 10. Sezonski ritem umiranja v Ljublja-
ni (odrasli) 1691—1700 131
Diagram 11. Sezonski ritem umiranja v Ljublja-
ni (otroci) 1691—1700 — 131
Diagram 12. Sezonski ritem žensk v fertilni dobi
in dojenčkov ter ritem rojstev v Ljubljani
1650—1675 — 132
Diagram 13. Sezonski ritem spočetij v Ljublja-
ni 1691—1700 — 133
Diagram 14. Vpisi v poročno knjigo stolnice — 133
Fotografija akvarela Knafličeve usnjarne (slikar
Maks Koželj) tik pred zadnjo vojno — 149
Diagram: gibanje števila čevljarjev — 153
Reklama kamniškega čevljarja Josipa Pogačarja
— 158
Poslovilna pojedina invalidov leta 1860 v Ptu-
ju — 176
Rekonstrukcija skeletnega groba v gomili 3 na
Molniku — 207
Slika 1: vrči antične Emone — 209
Slika 2, 3: poškodovane posode antične Emone
— 210, 211
Ilustracije T 1, 1. 15 — 12
Izrisovanje vzorca na papir po originalnem
fragmentu ometa — 213
Grafična rekonstrukcija naslikanega ornamen-
ta — 214
Slikanje stropne bordure — 214
Rekonstrukcija poslikane notranjščine emonske
sobe — 215
Jurij Tavčar, Heba, poslikana tarča 1878 — 220
Jurij Tavčar, Opičja aretacija, poslikana tarča
1873 — 221
Jurij Tavčar, Konjski zakupnik, poslikana tarča
1847 — 222
Skica bunkerja z vhodom skozi peč — 223
Vhod v Vrhunčev bunker — 225
Ive Šubic: Kolona v snegu — 237
Vladimir Lakovič, Iz taborišča — 237

**INDUSTRIJSKI KOMBINAT ZA IZDELAVO IN
PREDELAVO USNJA, GUME IN PLASTIČNIH MAS**

KRANJ

- Sergij Vilfan:** Prisilnost tuhinjske ceste, njen konec in gospodarsko nazadovanje Kamnika — Stran 99
The Coercion of the Road Through the Town of Kamnik, its End and the Decline of the Town
- Davorin Vuga:** Viri za zgodovino slovenske arheologije II — Stran 105
Some Sources for the History of Slovene Archaeology (II)
- Eva Szentléleky-Koroknay:** Knjigoveške starine Ljubljane in okolice — Stran 117
Bookbinding Antiquities from Ljubljana and Its Surroundings
- Marko Stuhec:** Prebivalstvo Ljubljane v drugi polovici 17. stoletja na podlagi matičnih knjig — Stran 124
The Population of Ljubljana in the Second Half of the 17th Century as Evident from Register Books
- János Kalmár:** Načrti pomorske trgovine prek Trsta iz časa vladavine Karla VI. — Stran 137
The Projects for Maritime Commerce Via Trieste at the Time of Charles VI
- Janez Cvirn:** Iz zgodovine prostitucije v Celju ob koncu prejšnjega stoletja — Stran 142
From the History of Prostitution in Celje at the End of the 19th Century
- Mojca Sifrer — Zora Torkar:** Iz življenja nekdanjih kamniških usnarjev in čevljarjev — Stran 148
From the Life of the Kamnik Shoemakers
- Marjan Linasi:** Oris razvoja tovarne meril Slovenj Gradec od ustanovitve do konca II. svetovne vojne — Stran 162
The Development of the Factory of Measuring-tools in Slovenj Gradec, From Its Foundation Till the End of the World War II
- Marija Stanonik:** Motiv delavca in kmeta (v luči stanovske in razredne zavesti) v slovenskem NOB pesništvu 1941—1945 — Stran 167
The Motive of Workman and Peasant (in the Light of Rank and Class Consciousness) in the Slovene Poetry of the National Liberation, 1941—1945
- Dokumenti in gradivo — Stran 175
Documents and Notes
- Kristina Šamperl-Purg:** Invalidski dom in invalidska uprava Ptuj v letih 1750 do 1860 — Stran 175
The Invalide Home and the Invalide Administration of Ptuj Between 1750 and 1860
- Vasko Simoniti:** O preprečevanju in zatiranju stekline ter uvedbi pasjega davka v Ljubljanskem okrožju pred dvesto leti (1785) — Stran 178
Prevention of Rabies and the Introduction of the Dog-Tax in Ljubljana Two Hundred Years Ago (1785)
- Božo Benedik:** Blejski otok in izražanje narodne zavesti — Stran 181
The Island of Bled and the Expressing of Slovene National Feeling
- Ivan Rihtarič:** Prispevek k nastanku trga Gornja Radgona — Stran 183
A Contribution to the Origin of Gornja Radgona
- Emo Umek:** Božo Otorepec — Šestdesetletnik — Stran 185
Božo Otorepec — Sexagenarian
Iz starih fotografskih albumov — Stran 187
Photos from old Albums
- Andrej Dular:** Iz zapuščine metliškega fotografa Antona Muche — Stran 187
From the Legacy of the Photographer Anton Mucha from Metlika
Nove publikacije — Stran 189
New Publications
- Petdeset let mestnega muzeja v Ljubljani** — Stran 203
Fifty Years of the Municipal Museum in Ljubljana
- Gregor Moder:** Ob petdesetletnici ustanovitve mestnega muzeja v Ljubljani — Stran 205
The 50th Anniversary of the Foundation of the Municipal Museum in Ljubljana
- Ivan Puš:** Nekaj vprašanj v zvezi s prazgodovinsko Emono in njenim zaledjem — Stran 206
Some Questions Regarding the Prehistoric Emona and Its Hinterland
- Ljudmila Plesničar-Gec:** Proizvodnja lončenine v Emoni — Stran 209
Pottery Production in Emona
- Veljko Toman:** Postopki pri rekonstrukciji stenske poslikave v antični Emoni — Stran 213
Procedures in the Reconstruction of Mural Painting in the Antique Emona
- Irena Sivec:** Arheološki prispevki k zgodovini prafar na vzhodnem področju oglejskega patriarhata — Stran 216
Archaeological Contributions to the History of the Original Parishes of the Patriarchate of Aquileia
- Franc Zalar:** Slikar Jurij Tavčar in društvo ljubljanskih ostrostrelcev — Stran 219
The Painter Jurij Tavčar and the Sharpshooters Society of Ljubljana
- Irena Kovač:** Podzemlje ilegalne Ljubljane — Stran 223
The Underground of the War Time Ljubljana
- Janez Kos:** Štetje prebivalstva in hiš 15. julija 1945 na območju okrožnega mesta Ljubljane — Stran 227
Counting of the Population and Houses on July 15th 1945 on the Territory of the Ljubljana District
- Tatjana Čepič:** Oris poteka repatriacije v letu 1945 — Stran 232
An Outline of the Course of Repatriation in 1945
- Janez Mesesnel:** Slovenska likovna umetnost na temo NOB 1945—1985: tretjina, ki jo je prispeval mestni muzej Ljubljana — Stran 236
Slovene Fine Arts Related to Themes of the National Liberation War created between 1945 and 1985

Ureja uredniški odbor. Glavni urednik dr. Peter Vodopivec, odgovorni urednik Marjan Drnovšek. Tehnični urednik Marko Stuhec. Oblikovalec Julijan Miklavčič.

Izdaja Zveza zgodovinskih društev Slovenije, sekcija za krajevno zgodovino. Sofinancirata Raziskovalna in Kulturna skupnost Slovenije. Prilogo ob petdesetletnici Mestnega muzeja v Ljubljani so sofinancirali Kulturna skupnost Slovenije, Znanstveni inštitut filozofske fakultete in Ljubljanska kulturna skupnost. — Tiska tiskarna Tone Tomšič v Ljubljani. — Uredništvo in uprava v Ljubljani, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 12. — Tekoči račun: 50101-678-49040 (Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 12, 61000 Ljubljana — za »Kroniko«). Letna naročnina je 500 din za posamezne naročnike, 800 din za ustanove, posamezna številka 300 din, cena te številke je 700 din. — Naklada 900 izvodov.

PRISILNOST TUHINJSKE CESTE, NJEN KONEC IN GOSPODARSKO NAZADOVANJE KAMNIKA

SERGIJ VILFAN

Pogovor profesorja Frana Zwittera s tedanjim za kulturo odgovornim funkcionarjem MLO Ljubljana Zvonetom Miklavičem je odločilno premaknil priprave za ustanovitev »Kronike« iz faze želja in resolucij v fazo konkretnih ukrepov. Tako šteje »Kronika« med svoje ustanovitelje akademika, univerzitetnega profesorja Frana Zwittera. Njegovo delo za slovensko krajevno zgodovino pa se ne omejuje na to iniciativo, temveč se že na samem začetku usmerja v znanstveno raziskavo zgodovine mest. Z disertacijo »Starejša kranjska mesta in meščanstvo« (Ljubljana 1929) je Zwitter ustvaril prvo, fundamentalno in še danes tudi primerjalno pomembno delo o zgodovini srednjeveških mest. Delo ima karakteristično lastnost klasične znanstvene literature: tudi strokovnjak šele ob ponovnih branjih vedno znova odkriva, kaj vse v njem tiči. Že v izredno zgoščeno pisani in zato bogati disertaciji se je pisec očitno začel ravnati po pozneje bolj za šalo izrečenem pravilu: Moram prebrati šestdeset knjig, da niansiram en stavek. Teško bi bilo bolje ponazoriti pretehtano izpiljenost Zwitterovih tekstov. To velja prav tako za nadaljnje prispevke k zgodovini naših mest, od katerih naj omenimo le dva: »K zgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh« (ZČ 6—7/1952—53) in »Začetki ljubljanske meščanske naselbine« (Razprave SAZU I. razr., Ljubljana 1966 — Hauptmannov zbornik).

Ob osemdesetletnici Frana Zwittera je bilo spregovorjenih, napisanih in v filmu posnetih obilo podatkov o njegovem delu in izrečenih veliko dobrih želja. Podatke bi bilo na tem mestu težko bistveno dopolniti in odveč ponavljati. Dobrim željam svojemu soustanovitelju in začetniku slovenske primerjalne mestne medievistike pa se »Kronika« s tem pridružuje in v počastitev jubileja objavlja naslednji članek s področja zgodovine mest.

Prisilnost tuhinjske ceste, njeni prometni in pravni temelji. Gospodarska funkcija srednjeveških meščanskih naselij je bila protislovná. V daljšem časovnem razponu so s svojo trgovinsko dejavnostjo povezovala čedalje večja ozemlja in s tem v gospodarstvu in pri tvorbi pravnih ozemelj objektivno delovala združujoče. Kot otroci svojega časa pa so vsako za sebe vodila lokalno-monopolitično gospodarsko politiko in s tem podpirala partikularne sile, iz katerih so deloma sama izšla.

Izraz lokalnih tendenc je bila med drugim prisilnost (= obveznost) ceste: trgovci so s svojim blagom morali na posameznih relacijah uporabljati določene ceste, po katerih so morali ne samo skozi predvidene mitninske in nabitkovne postaje, temveč tudi skozi določena mesta, ki so se pri tem na različne načine gospodarsko okoriščala, med drugim z izvajanjem skladiščne pravice. Medtem ko se je prepoved obrti v ožji mestni okolici v prid

mestnim obrtnikom (pravica obmilja) razumela praviloma sama po sebi, že s samim položajem naselbine kot mesta ali trga, je bilo treba prisilnosti ceste pridobiti od vladarja in s podporo mestnega ali trškega gospoda. V 13. stoletju je verjetno zadoščala gospodova volja in dejanska podpora. Kakor koli že — prisilnost ceste je bila trajneje izvedljiva le, če so jo podpirali fevdalci, ki so s svojih utrjenih sedežev obvladovali cestno omrežje in so zato lahko odpirali in zapirali posamezno cesto. Najbolj odločilni so bili pri tem v 13. stol. teritorialni zemljiški gospodje, ki so s pomočjo svojih osebno odvisnih (nesvobodnih) vitezov in oprod obvladovali precej široko okolico posameznega mesta.

Med takšnimi gospodi so bili v prvi četrtini 13. stol. na Kranjskem zelo ugledni prav tisti, ki so imeli sedež na Kamniškem (»starem«) gradu in so izvirali iz visoke plemiške rodbine Andechs-Meranijscev. V lasti so imeli obsežno ozemlje med Kamniškimi planinami

na severu in Savo na jugu, med alpskimi prelazi proti Savinjski dolini na vzhodu in ozemljem Kranja na zahodu, ki so ga tudi nekaj časa upravljali. Bili so hkrati:

— ustanovitelji in gospodarji mesta Kamnika;

— gospodarji ozemlja, čez katero so potekale pomembne prometne zveze skozi Kamnik in daleč mimo Kamnika;

— gospodarji ključnih utrjenih postojank na tem ozemlju.

V smeri z zahoda sta na to ozemlje prihajali zlasti cesti iz Kranja oziroma Škofje Loke (čez Jeprco mimo Smljednika), z juga razni kraki ljubljanske ceste.

Proti vzhodu, v Savinjsko dolino, je bilo moč s tega ozemlja priti:

— čez prelaz Črnivec v Gornji grad, Mozirje in Dravograd;

— skozi Tuhinjsko dolino čez prelaz Kozlov hrbet in Špitalič skozi Motnik na Vransko in naprej v Celje;

— skozi Črni graben in čez prelaz Trojane prav tako na Vransko itd.;

— skozi Moravče v okolico Zagorja in Posavje. (Ta, moravska cesta, ni pridobila posebnega pomena v prometu na velike razdalje.)

Kamniški (»stari«) grad je skupaj z Malim gradom obvladoval stičišče kranjsko-škofjeloške, ljubljanske, črniške in tuhinjske ceste. Kraj, kot nalašč za tržno in kmalu tudi mestno naselbino. Za potnika, ki bi bil hotel priti na primer iz Čedadada skozi Škofjo Loko v Gornjo Savinjsko dolino in naprej na vzhodno Koroško, je bila pot skozi Kamnik najbolj primerna. Tudi za transport koroškega železa je bila po svojem poteku kar primerna.

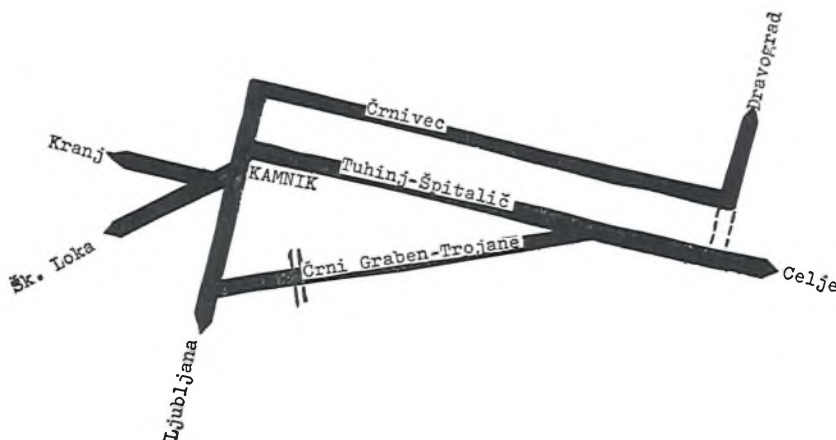
Ni pa Kamnik po svoji legi obvladoval tiste ceste, ki je bila gospodarsko najbolj zanimiva — tiste čez Trojane, po kateri sta bili že

v antiki povezani Italija in Panonija. Pač pa je tudi ta cesta bila v dosegu mestnih gospodov Kamnika. Kaj je bilo v opisanih razmerah gospodarsko bolj vabljivo, kot razglasiti obveznost tuhinjske ceste skozi Kamnik in omejiti promet skozi Črni graben in čez Trojane, ali pa sploh zapreti to cesto?

Da je proti koncu srednjega veka veljala prisilnost tuhinjske ceste na škodo trojanske, nam viri, o katerih bomo tu poročali, nedvomno povedo; o začetkih te prisilnosti pa ostaja za zdaj še marsikaj nejasnega. Ker se neposredni, najbolj aktivni interes Andechs-Meranijscev v Kamniku konča s smrtjo Henrika IV. (1228), je treba začetke prisilnosti tuhinjske ceste postaviti najpozneje v prvo četrtino 13. stol., v čas, ko je Kamnik začel veljati kot mesto in ko je bil postavljen na tuhinjski cesti Špitalič, morda pa celo nekaj pred leto 1200. Ko je Ljubljana okrog 1240 doživela svoj veliki vzpon, je moral biti Kamnik že usidran na jadransko-panonski zvezi in tudi ko so ljubljanski gospodje dobili oblast v Kamniku, niso imeli razloga odpraviti prisilnosti ceste, ki je zdaj tudi zanje bila kar donosna.

Nedvomno je treba tudi razporeditev fevdalnih sedežev na ozemlju kamniškega deželskega sodišča razlagati v povezavi s cestnim omrežjem. Tako sta Brdo pri Lukovici in Kompolje zapirala ali po potrebi varovala trojansko cesto. Vprašati se je tudi treba, kakšen pomen sta imela posest in sedež kranjskih militov Kolencev v Krašnji itd. Povezava med cestami in gradovi¹ omogoča vrsto opazovanj, s katerimi smo še zelo na začetku, prav mesto Kamnik pa je posebno značilen primer take povezave.

Gospodarska moč Kamnika v primeri z drugimi mesti na Kranjskem (do okrog 1500). Prav po zaslugi »svoje« tuhinjske ceste je bil Kamnik še potem, ko je Ljubljana na

Schema cest ob koncu srednjega veka: cesta skozi Črni graben je bila delno ali popolnoma zaprta v prid tuhinjski cesti

Kranjskem dobila nesporni primat, med gmotno najboljše stoječimi mesti na Kranjskem. Po višini starega mestnega davka v 15. stol. — ki gotovo odseva stanje v 14. stol. — je bil Kamnik z indeksom 38,8 takoj na drugem mestu za Ljubljano (indeks 100) in pred tretjevrščenim Kranjem. Pri izrednem davku iz leta 1446 je bilo podobno: z indeksom 31,25 na ljubljansko številko (100) se je Kamnik krepko obdržal na drugem mestu, šele za njim pa sta se razvrstila Novo mesto in precej za tem šele Kranj.

Ko so leta 1504 na Kranjskem ugotavljali osnove za davek na imenjsko rento (Gültensteuer), so mesta sama prijavljala svoje globalno ocenjene obdavčljive dohodke. Preračunano na ljubljansko napoved (indeks 100) so prijavili: Kamnik 60, Novo mesto 50 in Kranj 33. Ker davčnih napovedi nikdar niso delali kar tjavendan, je torej Kamnik v drugi polovici 15. stol. še močno povečal svojo davčno moč. Ker na kako eksportno obrt v večjem obsegu ni misliti, gre zasluga za ta vzpon tuhinjski cesti in po njej potekajoči mednarodni trgovini. To nam potrjuje tudi način, kako je kmalu nato prišlo do poloma.

Deželni zbori na Kranjskem v letu 1534.

V januarju 1534 je deželni knez, kralj Ferdinand, razpisal deželne zборе svojih dežel, med njimi kranjskega. Poročal je o miru, sklenjenem s sultanom, pa tudi o poteku dobe, za katero je bila sklenjena Švabska zveza, kar je Habsburžanom obetalo težave v Nemčiji. Predlagal je, naj kranjski stanovi odobre oborožitev, ki naj bo v pripravljenosti od velike noči do martinovega, in naj za ta namen preskrbe tudi denar. Na deželnem zboru 25. februarja so stanovi nenavadno hitro privolili v zbiranje denarja v višini tretjine imenjske rente, da bi z njim najeli 300 lahkih konj(enikov), ki bodo dobivali čakarino do martinovega. Privolitve niso omejevali na lastno obrambo, temveč so jo sploh dali za obrambo pred kraljevimi sovražniki (kar je bilo izjemoma zelo široko!). Ker pa miru s sultanom niso zaupali, so odobritev dali samo pogojno, če na lastnih mejah ne bo težav. Kot je bila navada, so v obravnavo svoje privolitve vpletali še razne druge aktualnosti, kot ukrepe za preprečenje kmečkega upora zoper naseljevanje Uskokov in denarne zadeve uskoškega harambaše Prerada. Ko je deželni upravitelj Andrej Lambergar 9. marca razglasil davek, je hkrati objavil novi način prisilne izterjave davčnih zaostankov. Vse je šlo sprva nenavadno gladko, najbolj

pač zato, ker se Kranjci niso čutili posebno ogrožene in so bili veseli, da kralj ne zahteva od njih še večjih bremen.

Pri tem pa ni ostalo. Maja se je položaj na Württemberškem za Ferdinanda zaostrial in poslabšal. Vladar je sklical drugi deželni zbor v istem letu, na katerem je zvišal svoje zahteve. Tudi stanovi so na deželnem zboru 25. maja močno razširili register svojih težav, ki so segale od raznih mitnin, carin in nabitkov, solne komore in podobnih gospodarskih nadlog do zahteve po obdavčenju zastavljenih deželnoknežjih gospošte in po potrditvi kranjskega reda za deželska sodišča. Med drugim so navajali, da je (očitno lahki) konjenik prej stal 6 gld. na mesec, zdaj pa stane 10 gld. Zahtevano vzdrževanje 400 konj skozi štiri mesece bi stalo torej 16.000 gld. (kar bi že presegalo pol imenjske rente). Pogajanja so se začela vleči, deželni zbor ni prišel do sklepa.

Oktober je moral zato deželni knez sklicati tretji deželni zbor v letu 1534, kar ni bil normalen pojav. Stanovi so skušali doseči, da bi deželni knez sklical skupen deželni zbor Štajerske, Koroške in Kranjske, ki naj bi koordiniral pomoč dežel vladarju pod pogojem, da same ne bi bile v nevarnosti. Sezona vojskovanja pa je tedaj že šla h koncu in nadaljnje obravnave so očitno zastale, da bi jih tem bolj živahno obnovili v prihodnjem letu.

Vloga mesta Kamnika na deželnega kneza.

V teh okoliščinah se je leta 1534 kot eden izmed kranjskih finančnih problemov pojavil Kamnik. Izterjava davčnih zaostankov, ki jo je marca napovedal Andrej Lambergar, je očitno dala povod, da so kamniški mestni sodnik in svet naslovili na Ferdinanda vlogo, ki jo je ta 8. oktobra 1534 z Dunaja poslal svojim deželnozbornim komisarjem na Kranjskem. Zahtevali naj bi odgovor kranjskih stanov in do njegove odločitve odložili izterjavo. Iz vloge zvemo zgodbo o kamniških težavah, ki je bila — v nekoliko strnjem in prostem prevodu, toda ob ohranitvi prve osebe množine — tale:

Pred nekaj leti so naši predniki dali stanovom svojo napoved, da bi poleg drugih kranjskih mest in z njimi plačevali davke. Tedaj so živeli v blagostanju in nekateri so imeli po več sto goldinarjev denarja, pri tem pa so veliko trgovali. Tedaj sta eden, dva imela več premoženja, kot ga imamo zdaj vsi skupaj. Le nekaj let nazaj smo imeli tu cesto, prevoz, skladiščno pravico in mitnino (lanndtstrass, durchfahrt, niderlag vnd maut).

Iz tega je mesto popravljalo stolpe in obzidje, česar zdaj nimamo. Zaradi vojsk, draginje in drugih vzrokov smo popolnoma obubožali.

Kamnik in druga mesta so na tedenskih sejnih prodajali kmetu blago za preživljanje, kot so vino, obrtni izdelki in tisto, česar na svoji domačiji ne more ne izdelovati ne pridelovati. Tudi je kmet v mestih spravljal na varno svoje premoženje. Tako so mesta v primeru vojne imela moštvo in zaloge, sploh pa skozi vse leto dovolj hrane. Tega zdaj ni več, ker so — kljub prepovedi — zgradili v starograjskem (= kamniškem) deželnosodnem okraju nad dvajset taborov, v katerih kroži pri kupčevanju, obrti, špekulaciji in tihotapstvu ne samo kmečki, temveč tudi plemiški in cerkveni denar.

Čeprav smo prosili, naj bi se mestni davki temu prilagodili, so deželni davkarji odmerjali davke po polni napovedi, mnoga leta nalagali tudi po tri odmere in niso hoteli odbiti plačila za vojake, ki jih je Kamnik ob vpoklicih pošiljal na pomoč. Tako se je nabralo zaostanka za 2000 gld. Čeprav smo zahtevali, naj se naše premoženje pod našo prisego opiše, je dal sedanji deželni davkar Jurij Lamberg — gotovo v svoj prid in ne po nalogu stanov — nekaj kamniških meščanov na prostem letnem sejmu v Ljubljani prijeti in sramotiti. (Avtorjeva pripomba: gre za arestni postopek, in sicer za represalijski arest; to bi bila huda kršitev sejemskega miru, saj na sejnih ni bil dovoljen nikak prisilni ukrep proti udeležencem, razen za dejanja, storjena na samem sejmu.)

Ne moremo plačati ne zaostankov ne prihodnjih davkov po sedanji osnovi, tudi ne v vicedomski urad zakupnine za sodišče in mitnino. — Kako naj še vzdržujemo cesto?

Ne moremo plačevati davkov v sorazmerju z deželani, saj ti dajejo iz svojega le malo, temveč prevale davke na svoje kmete. Mi pa nimamo ne kmetov, ne kupčije, ne obrti in nobene pomoči, temveč moramo davke plačevati iz lastnega, tega pa ne zmoremo in smo si morali od cerkva, špitalov in bratovščin izposoditi denar, ki ga nikdar ne bomo mogli vrniti.

Ko smo se pri stanovih pritožili — zlasti zaradi dogodka na sejmu, na katerem bi morali vendar biti vsi prosti in varni — so nam odgovorili, naj prosimo boljše situirana mesta, naj naš delež plačajo do božiča. To pa ne gre. Videti je, da nam sovražniki žele, naj zapustimo mesto, zato da bi kmetje ob taborih še bolje uspevali.

Naši starši so davke plačevali avstrijskim nadvojvodom in ne stanovom, ki jim zdaj mesta prispevajo k davkom neobvezno in do preklica. Zdaj pa smo vse izgubili in nam nihče ne pomaga.

Svojo vlogo končajo Kamničani s temile predlogi kralju:

— postavi naj komisarje za popis davčnih osnov, nakar bodo plačevali davke njemu neposredno, da bodo vedeli, da pride davek v roke njemu;

— prepove naj trgovanje ob taborih, ki jih kmetje zidajo s podporo deželanov;

— določi naj prisilnost ceste iz Celja skozi Kamnik in obnovi naj mestno skladiščno pravico, zato pa bodo cesto, ki je pol milje daljša od tovarniške, popravili, da bo uporabna za vozove.

Ali so bili Kamničani res prepričani, da so tabori glavni vir njihovega gorja ali pa so zahtevo po cesti iz drugih razlogov utemeljevali z manj poudarka? Morda niso hoteli izzivati nasprotovanja drugih kranjskih mest.

Dobro vemo, da davčnih pritožb ne smemo nikdar jemati pri piki. Kdor se je branil davkov, je vedno prepričljivo izračunal, da bo vsak hip od lakote umrl. V tem pogledu je treba naše poglede na 16. stol., ki delno temelje prav na takšnih virih, še temeljito preveriti in gotovo mestoma popraviti! V pravkar navedenem primeru pa lahko poslušamo tudi drugo plat zvona, v kateri bo Tuhinjska cesta dobila močnejši poudarek:

Odgovor kranjskih deželnih stanov in končno znižanje kamniške davčne osnove. Deželni zbor je 22. oktobra 1534 postavil odbor, ki naj bi izvedel njegove sklepe. Ta odbor je 25. oktobra sestavil odgovor na kamniško vlogo. Zopet nekoliko strnjeno, vendar blizu izvirnemu besedilu, je odgovor tale:

Gospodarske težave Kamnika so bile znane tudi stanovom, ki so že na prejšnjo prošnjo sklenili, naj Kamničani — dokler so nezmožni plačila v polni izmeri — po dobri veri sami med seboj davke repartirajo, plačujejo in pobirajo. Predložite naj ustrezni davčni register in po njem obračunajte in plačajte davek. Medtem pa naj si prizadevajo, da bi boljše situirana mesta prevzela njihov delež. Tudi zdaj so stanovi na tem stališču, saj komisijski popis (ki ga je zahteval Kamnik) posebno v mestih ne more biti tako uspešen kot pri nepremičninah, svoje premoženje pa sami najbolje poznajo. Kolikor bo Kamnik manj plačal, toliko naj se deželni global zniža. (Pripomba: prevalitev na druga mesta je zdaj umaknjena.)

Sumničenja na račun deželanov, češ da podpirajo tabore, da vsega denarja ne odvajajo kralju, da se s svojim denarjem udeležujejo kmečke kupčije in tihotapstva — vse to naj Kamničani jasno povedo in dokažejo.

1. Kranjska mesta so leta 1504 (verschinen vierdten jars) ocenila in napovedala svoje premoženje, obrt in kupčijo. Kamnik je tedaj napovedal 600 gld. Če se zdaj odobri naložek (anschlag) v višini četrtega ali tretjega denariča (= četrtrine oziroma tretjine davčne osnove), polovice ali celega imenja (gült), se davek temu ustrezno odmerja, prav tako, kakor so plemstvo in vitezi ter sploh cerkvene in svetne osebe, ki imajo imenja in posestva, napovedali po gosposki tarifi (herrn anslag) v denar preračunane dohodke, vključno z žitnimi in malimi pravadami in tudi desetino.

2. Cesta je bila Kamniku odvzeta. To se je zgodilo na predlog stanov, zlasti pa trgovcev in drugih mest, ker je po njej daleč nakoli, čez Blagovico (Glogobitz) pa bliže. Tudi [po tuhinjski cesti] ni tja do Vranskega ne krme ne hrane, tudi ne paše in košnje za ogrsko živino, ki prihaja tod čez v deželo.

3. O odpravi podeželskih vinotočev in trgovanja so govorili, ko so razpravljali o policijskem redu. Meščani naj se odpovedo preživljanju s kmečkimi opravili (der pauern narung) in naj prodajajo blago po pravični ceni, potem se bodo tudi kmetje reda držali.

4. Premoženskih razločkov med bogatimi in — veidel — revnimi mesti niso krivi stanovi.

5. Dvajset taborov v starograjskem (= kamniškem) deželskem sodišču ni veliko, saj velja za največje v deželi (5 × 4 milje). Stanovi sami so predlagali, naj se za obrambo neprimerni tabori poderejo, kar bosta deželni upravitelj in vicedom brez dvoma storila. Vendar se kmetje neradi zatekajo v mesta, kajti če kmet spravi v mesto skrinjo žita, mora od tega plačevati za najemnino star žita, kar je pogosto več, kot daje gospodu od svoje hube za dajatev pravde. Včasih pa kmetom v mestu celo vlomijo v kašče. V taborih, ki jih kmetje sami pomagajo postaviti, so prosti najemnine.

6. Da stroškov za pešce, ki so jih prispevali v deželni vpoklic, ne odštevajo od davčnega predpisa, velja za vse, tudi za plemiče in duhovščino, saj bi sicer marsikateri vpoklic stal več, kot znaša celotni deželni davek.

7. Rubeža Lambergar ni izvajal na lastno pest, temveč so mu ga zapovedali stanovi. Vendar se je pri tem glede na revščino Kamničanov držala mera. Če bi jim res hoteli do

živega, bi bili stanovi to storili pred desetimi leti, ko so druge rubili in prijemali.

8. Deželni davkar poroča, da so mu v vseh petih letih, odkar opravlja to funkcijo, plačali reci in piši 50 gld. Ali so res vse oddali, kar so nabrali? Vsekakor pa so bili prijeti Kamničani takoj izpuščeni.

9. Kamničani trdijo, da oni plačujejo svoje davke sami, deželani pa jih prevale na kmete. Toda plemič nima drugih sredstev za preživljanje kot svoje zakupnine in rente. Če bi iz teh plačeval davke — od česa naj bi potem živel? (Avtorjeva pripomba: primer zastopanja lastnega interesa, ki je očitno prikrojen!) Meščani, ki imajo posestva na deželi, prav tako pobirajo od svojih kmetov davke kot deželani. Tudi meščani imajo svojo obrt in kupčijo, in znano je, da mnogi, ki so gospodarni, z malo kupčije visoko pridejo. Naj si Kamnik take vzame za zgled.

Kako je zadeva v podrobnostih potekala naprej, zaenkrat še nisem ugotovil, rezultat pa je znan: v imenjski knjigi iz leta 1539 nastopa Kamnik namesto z davčno osnovo 600 funtov z znižanim zneskom 160 funtov, kar pomeni indeks 16 na ljubljansko vsoto, vzeto za indeks 100. Novo mesto in Kranj sta zdaj pred Kamnikom (indeks 50 oziroma 33), Višnja gora z indeksom 12,5 pa tik za njim. Noben davkar brez tehtnega razloga ne znižuje obvezancu davka. Gospodarski razlogi za znižanje kamniške davčne osnove so morali biti objektivno utemeljeni.

Sklepi. Kamniška vloga in odgovor stanov vlečeta seveda vsak na svojo plat, vendar se glede odločilnih okoliščin dokaj ujemata in dopolnjujeta. Tako dopuščata več prepričljivih ugotovitev o zgodovini prometa, o zgodovini mesta Kamnika, o zgodovini davkov, pa še nekaj drugih, tudi primerjalno zanimivih dognanj.

K zgodovini prometa: Še okrog leta 1500 je potekala glavna legalna zveza med jadranskim prostorom in Panonijo skozi Tuhinjsko dolino in Motnik. Kamnik je imel od tega občutne gmotne koristi, zato pa je moral vzdrževati to cesto v stanju, primernem za vozni promet, saj je obljubljal (zopet) prevzeti to dolžnost, če bi se prisilnost ceste obnovila. Tudi ogrsko živino, ki se je skozi toliko stoletij skozi Slovenijo »sama transportirala«
proti Benečiji, so gnali po tej cesti. Trojanska cesta je bila primerna le za tovarniški promet in še ta je bil ali omejen ali prepovedan. Po zatrjevanju Kamnika je bila tuhinjska cesta le pol milje daljša od tro-

janske (vprašanje je, katero izhodišče so pri tem vzeli!), po mnenju stanov pa je bila prva manj primerna glede preskrbe in paše kot druga (kar je lahko prikrojeno). Vsekakor pa so po letu 1504 Kamniku »cesto vzeli«. Kdaj se je to zgodilo, za zdaj še ni jasno, vsekakor precej pred 1530, morda v času beneške vojne (1508—1516), ko je bilo preskrbovanje čet skozi Tuhinjsko dolino zamudnejše kot čez Trojane.³ Nikakor pa usoda tuhinjske ceste ni posledica splošnega upadanja prometa na Kranjskem. Tudi njenega nazadovanja ne gre datirati šele nekje v sredo 16. stoletja.

Kamnik je odtlej naprej obdržal le še črniško cesto proti Gornji Savinjski dolini in Dravogradu in tisti del prometa, ki je potekal med Gorenjsko in Celjem po tuhinjski cesti. Promet med Ljubljano in Celjem, ki je bil pač najbolj donosen, se je zdaj Kamnika v celoti izognil.

Doslej bolj domnevana kot znana prisilnost tuhinjske ceste v srednjem veku je s tem nesporno in izrecno dokazana, njena gospodarska funkcija konkretizirana in njen konec hkrati z glavnimi posledicami pojasnjen, čeprav ne natančno datiran.

K zgodovini Kamnika: Odvzem ceste je imel — nedvomno bolj kot tistih dvajset taborov — porazne posledice za Kamnik. Teh posledic stanovi niso niti skušali tajiti, saj so priznavali revščino Kamnika, bili pripravljani na kompromis in kmalu znižali davčno osnovo od 600 na 160 funtov, torej na dobro četrtino, ne da bi razliko prevalili na druga mesta. Ker pa se davki brez tehtnega vzroka ne znižujejo, je treba tudi odločilno gospodarsko nazadovanje Kamnika postaviti v čas, ko so mestu »cesto vzeli«, torej precej pred 1530.

K zgodovini mest: Oba vira dopolnjujeta že znane podatke o kaščah, ki so jih v mestih namenili kmetom za spravljanje pridelkov, zlasti žita. V teh kaščah, ki so bile ponavadi postavljene na notranji strani obzidja, so

kmetje imeli svoje zaloge bolj na varnem kot doma, hkrati pa očitno tudi pravico in dolžnost braniti mesto. Mesto je s tem pridobilo nekaj braniteljev, rezerve živeža za primer obleganja, v mirnih časih pa lahek dohodek v obliki najemnine v naravi. S postavljanjem taborov so mesta začela to ugodnost izgubljati.

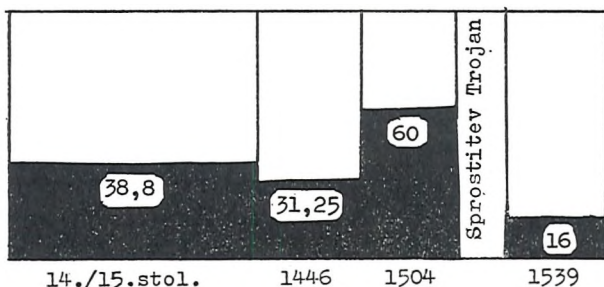
K zgodovini davkov: Opozorim naj le na nekaj ugotovitev, ki sem jih iz teh virov večidel že kdaj uporabil, a so v glavnem ostale neopažene. Kranjska mesta niso — tako kot štajerska — plačevala četrtino deželnega davka na imenje, temveč so bila v davčni osnovi udeležena z napovedjo neke vsote, na katero so se v začetku 16. stol. zedinila s stanovni in ki je predstavljala ocenitev davčne (in s tem gospodarske) moči mesta. (Konkretnije iz drugih virov: leta 1518 je davčna osnova Kranjske znašala 28.700 funtov, od tega osnova brez Škofje Loke 2.865 funtov, ali nič več kot pičlih 10 %, pozneje pa še nižji odstotek). Najpozneje okrog 1524 so stanovi proti raznim davčnim zaostankarjem izvajali prisilno izterjavo davkov, leta 1534 pa so objavili nov način izvršbe z nastanitvijo izvršilnih organov na dolžnikovi pristavi.

Medtem ko je bila pred 1515 prevalitev davka na kmete še sporna pravica fevdalcev, je stanovi 1534 niso skušali ne tajiti ne olepševati. Posebno jasno je tudi tole: pogosto so stanovi privolili na deželni vpoklic (ki se je potem razglašal pač po potrebi) in na plačilo davkov. Vpoklicu se je moral vsak obvezanec odzvati na lastne stroške (tudi če je poslal najemnike); davke pa je kljub temu moral še posebej odvesti, iz teh pa sta vladar in dežela praviloma postavila najemniške čete.

Opozorim naj še na podatek o podražitvi (očitno lahkih) konjenikov od 6 na 10 gld mesečno, medtem ko podatki o taborih in kmečkem kupčevanju ne povečujejo bistveno naše vrednosti o tem, razen kolikor (v poljudni literaturi tako poudarjeno) podiranje taborov osvetljujejo z druge plati.

Ljubljana = 100

Kamnik =

Kamniški davek v razmerju do ljubljanskega. Razločno je vidno znižanje davčne obveznosti po odpravi prisilnosti tuhinjske ceste in sprostitvi trojanske

Za primerjalno zgodovino prometa in mest pa nam Kamnik daje predvsem pravi šolski primer tega, kako je lahko prisilnost ceste vplivala na razcvet kakega mesta, njeno prenehanje pa na nagel gospodarski upad.

OPOMBE

Splošno: Tu uporabljeni viri iz leta 1514 (po katerih bi lahko obdelali še nekatere v tistem času aktualne zadeve) so v Arhivu SR Slovenije, in sicer med akti deželnih zborov (Stanovski arhiv fasc. 214). Deloma sem te vire že uporabil, zlasti za davčno zgodovino: S. Vilfan, Zgodovina neposrednih davkov in arestnega postopka v srednjeveški Ljubljani, v: Zgodovinski časopis VI-VII/1952-53, 417-442; isti, Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1961, str. 310-324 (doslej najboljšežnji prikaz davčnega sistema na Kranjskem, ki je le povzet, pač pa dopolnjen z literaturo v nemški izdaji:) isti, Rechtsgeschichte der Slowenen, Graz 1968, 187-191. Prav tako se le globalno sklicujem na zbornik »Kamnik

1229—1979«, Kamnik-Ljubljana 1985, v katerem se naši temi bolj ali manj približujejo članki B. Grafenauerja, B. Otorepca in F. Gestrina. Naslednje opombe posegata le na sorodna območja, ki so pri nas še malo obdelana: 1. S. Vilfan, Strade e castelli tra l'Adriatico settentrionale e la Pannonia nel Medio evo, v: Castelli e strade, Studi e ricerche 3-4, 91—100. — 2. Isti, Novomeški mestni privilegij iz leta 1365, v: Novo mesto 1365, Maribor—Novo mesto 1969, 99—100. Za kmečke kašče v Višnji gori prim. I. Vilfan-Bruckmüller, Višnja gora in njeno prebivalstvo v 16. stol., v: Kronika 26/1978, 157. — 3. Z aktom z dne 23. 3. 1524 so nadvojvodovi reformacijski komisarji za Štajersko prepovedali v tej deželi nekatera »neobičajna« pota s Ptuja proti zahodu. »Običajna« cesta je šla čez Vransko skozi Kompolje in/ali Kamnik v Ljubljano (Notranjeavstr. privil. Knj. I, 1564-68, zbirka privilegijev Celja, fol. 235; uporabljam prepis B. Otorepca). Ker je tržišče prepovedi na relacijah do kranjske meje, mesto o Kompolju in Kamniku ni prav jasno. Ker pa so Kompolje na trojanski cesti, je bila ta l. 1524 očitno odprta in vsaj v praksi legalna.

VIRI ZA ZGODOVINO SLOVENSKE ARHEOLOGIJE II

DAVORIN VUGA

Pred nekaj leti začeta serija objavljanja arhivalij, ki so pomembne za preučevanje zgodovine slovenskega starinoslovja (cf. Kronika 27/2, 1979, 127, s sliko), dobiva zdaj drugo nadaljevanje in po svoji heterogenosti zajema tako različna leta nastanka kot tudi različne arheološke točke. Protagonisti so bleščeči figuri našega starinoslovja Alfonz Müllner in Jernej Pečnik, dalje ugledni umetnostni zgodovinar in konservator France Stele, v doslej malo znani vlogi arheologa pa nesrečni Josip Mantuani, ki ni bil kos nagrađeni zapuščini svojih arheoloških predhodnikov v deželnem muzeju ter tekoči arheološki problematiki na Kranjskem in pozneje Slovenskem. Pojavljajo se manj znani Ivan Pečnik, nato v arheologiji sploh neznan fotograf Julius Müller, premalo obdelana osebnost samoukega raziskovalca in proslavljenega najditelja situle z Vač, Janeza Grlica, in naposled v literaturi le bežno omenjena fotografa Pirc in Kästner jun., zaslužna za edinstven dokument o rimski ladji na Ljubljanskem barju. Žal moramo priznati, da

je naš članek v izobilju še neobdelanih arhivskih dokumentov, tako grafičnih, pisnih in fotografskih le kaplja v morju, je pa vendar spodbuda za nadaljnje delo. Dosedanje celovite objave arhivalij lahko preštejemo na prste (izjema so Dežmanovi dokumenti o izanjskih koliščih, žal nekomentirani, cf. J. Kos, Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji 6, 1978, 43—59, s sliko in 2 faksimiloma).

1. *Fotografija Müllnerjeve ladje v Lipah leta 1890.* Mestni muzej v Ljubljani hrani izvorni fotografski pozitiv velike rimske prevozne ladje iz Lip na Ljubljanskem barju, na katere deske so naleteli delavci oktobra 1890 pri kopanju odvodnega jarka na Koslerjevem posestvu (cf. A. Müllner, Argo 1, 1892, 2—7, Tab. I). Iz nadaljnega besedila Müllnerjevega poročila je razvidno, da je Kranjski deželni muzej Rudolfinum začel izkopavanja na mestu najdbe 25. oktobra istega leta, in sicer po izrecnem dovoljenju dr. Petra Koslerja, ki je bil dal muzeju povsem proste roke pri raziskovanju tako imenitne starine.

Sl. 1. Rimska ladja v Lipah.
Izkopavanje A. Müllnerja
31. 10. 1890

Delo na zemljišču je vodil muzealni kustos Alfonz Müllner (1840—1918). Za risanje plovila je poskrbel Müllner sam, za fotografiranje je pritegnil tajnika Pirca in Kästnerja jun. Z izkopom so končali do 30. oktobra, nato so 31. oktobra ladjo narisali, vključno z detajli, in fotografirali (o. c., 2). Torej je 31. oktober 1890 pomemben datum za slovensko arheologijo, saj imamo dokazano prvo arheološko fotografijo na Ljubljanskem barmju. Glede natančno zapisanega datuma je pomen Pirčeve in jun. Kästnerjeve fotografije v slovenskem prostoru še večji: kot taka je prvenec, ne glede na nekoliko starejši posnetek Szombathyjevega izkopavanja pri Sv. Luciji leta 1886 ali 1887 (cf. Most na Soči 1880—1980. Sto let arheoloških izkopavanj [1981] 12, s sliko).

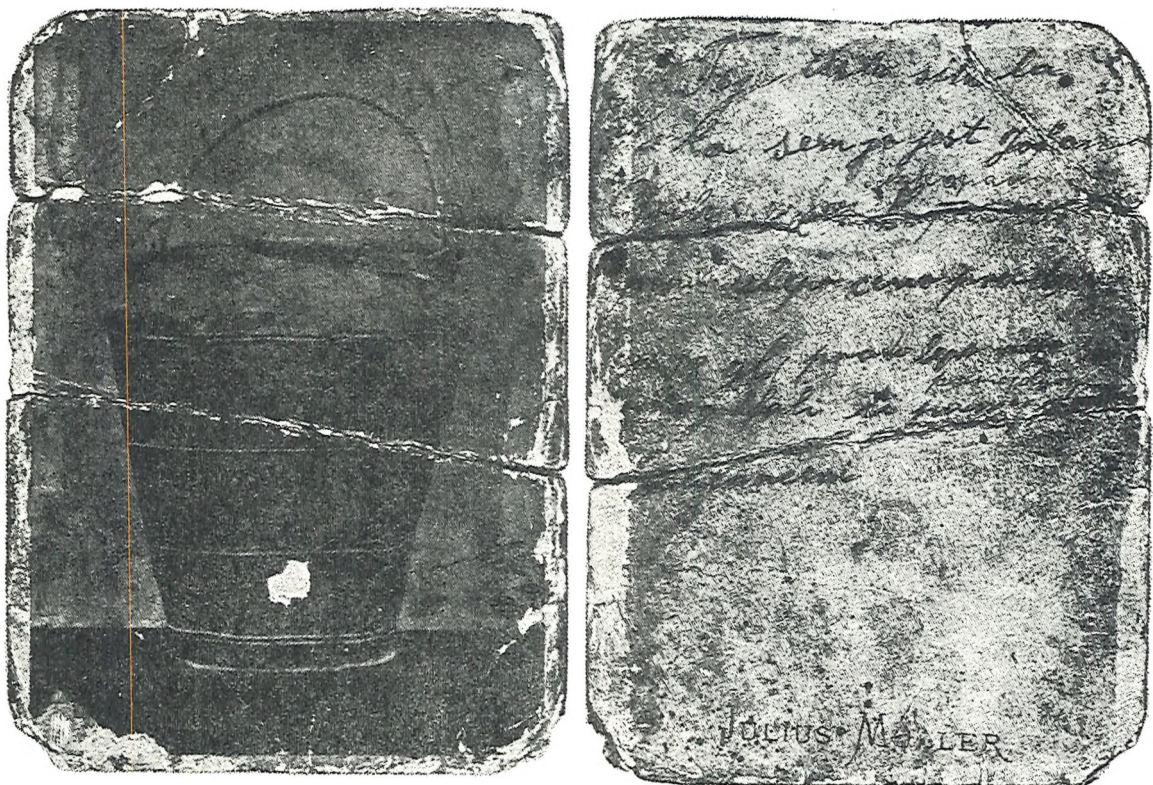
Pirčev in jun. Kästnerjev fotografski pozitiv (sl. 1)¹ meri 25 × 31 cm in je svetlo rja-

vo toniran. Osredje je ostro, v ozadju je mehka neostrina. Kompozicija posnetka je diagonalna, v ozadju na desni je vidna skupinica treh ljudi: dva kmeta in moški v gosposki obleki, s svetlim klobukom in temnejšim suknjičem (skrajno desno, Müllner?); kmeta sta opravljena v bela platnena oblačila, na glavi imata temna klobuka. Za skupinico je na gosto zložena šota. Obzorje je nekoliko poševno, spušča se od leve proti desni. Pogled fotografa je segel približno proti severovzhodu, proti Ljubljani (ta se sluti za drevesi na levi) in proti Ljubljani (na skrajni desni se v megli izgublajo zadnji obronki Golovca). Kot antiteza ravnemu, pustemu, otožnemu obzorju na desni nastopa na levi skupina mladih brez. Fotografija je bila posneta z neke višje lege, verjetno s kupa izmetane zemlje. Rimska ladja (za prvo tozadevno opredelitev in hkrati prvo objavo Pir-

čeve in jun. Kästnerjeve fotografije cf. D. Vuga, Ljubljansko barje v arheoloških obdobjih, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 118 [1982] 23, 27, sl. 21, karta na s. 18 s, s. n. 8: najdišče leži med Ljubljano in cesto Črna vas—Podpeč, severovzhodno od nekdanjega Koslerjevega posestva s hišo in gospodarskimi poslopji) je dobro očiščena, les se že močno krči zaradi sušenja. Ob robu izkopa na desni je nekaj vode. V ozadju je viden jarek, ki je delno presekal ladjo (oktobra 1890). Fotografija je nalepljena na svetlo siv karton, z gladko površino, formata 34,5 × 40,2 cm, okrašen z vinjetami. Karton z nalepljeno fotografijo obrobja črn okvir, okrašen s kanelurami. Na hrbtni strani je v okvir vstavljen še en karton, svetlo rjave barve. Zgoraj levo je zapis s črnilom: Ladja na Barju. Spodaj je pravokoten vijoličast žig: LAST MLO/LJUBLJANA/INVEN. ŠT. 1017 (številka je napisana z rdečim barvnim svinčnikom). Okvir je verjetno iz istega časa, kot je bila narejena fotografska kopija, in sicer kot kontaktna kopija z negativa na stekleni plošči. O izvirnem negativu ne vemo nič; prav tako ne vemo, ali je obstoječi Pirčev in jun. Kästnerjev posnetek edina fotografi-

ja, ki je bila na Müllnerjevo željo posneta v Lipah.

2. Müllerjeva posnetka Situle z Vač leta 1882. Grilčevi s Klenika, hiša št. 8, p. d. pri Plezétovih, hranijo izvirni fotografski pozitiv ljubljanskega fotografa Julija Müllerja, na katerem je znamenita figuralna Situla z Vač, izkopana 17. januarja 1882 (cf. C. Deschmann, MCC NF 9, 1883, 16 ss. F. von Hochstetter, Denkschriften d. math.-naturwiss. Cl. d. kais. Akad. d. Wiss. 47, 1883, 3 ss. F. Stare, Vače, Arheološki katalogi Slovenije 1 [1955] 35 s, 65 op. 1, T. LVI, CI—CIV, priloga. J. Kastelec, Situla z Vač [1956]. D. Vuga, Železnodobne Vače, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 100 [1982] 8 ss, sl. 1, 9—10). Nedvomno še isto leto, najverjetneje spomladi 1882, je v ljubljanskem Müllerjevem ateljeju (na Miklošičevi cesti, v palači Ljudske posojilnice, nasproti poznejšega hotela Union) nastala omenjena fotografija, ki je kot taka, z arheološko motiviko, doslej najstarejša znana na Slovenskem. Müller je namenito antiko fotografiral verjetno kmalu po tistem, ko jo je Dežman odkupil za Deželni muzej, in sicer od najditelja Janeza Grilca (1860—1931). V literaturi sporočeni čas najdbe im Frühjahr 1882 (cf. F. von Hochstetter, o. c.,

Sl 2—3. Prednja in hrbtna stran Müllerjevega pozitivna oziroma vizitke iz leta 1882. Figurarna situla z Vač

Sl. 4. Julius Müller, Situla iz Vač

10) je dokaz, da je bila takrat situla že v muzeju. Verjetnost takšnega dogajanja v zvezi s senzacionalno najdbo, za katero so tekla dolgotrajna pogajanja med Grilcem in Dežmanom in ki je pritegnila občinstvo tako v Ljubljani kot na Dunaju (tja je bila posojena za kratek čas in jo je tam, morda še 1882. leta, fotografiral odličen neznan mojster fotografije; tehnično in vsebinsko so »dunajski« posnetki situle boljši od Müllerjevih, prvi jih je objavil C. Deschmann, o. c.), potrjuje tudi Grilčev zapis na hrbtni strani vizitke, na katero je nalepljen pozitiv situle, pač v zvezi z »nepošteno« kupnino Kranjskega deželnega muzeja.

Müllerjev fotografski pozitiv (sl. 2 in 3: fotografija in hrbtna stran vizitke)² je svetlo

rjavo toniran in nekoliko zbledel. Kopija ima format $10,1 \times 14,4$ cm, vizitka iz trdega kartona pa $11,1 \times 15$ cm. Fotografija z vizitko je trikrat prelomljena, ogli so močno poškodovani; tudi zgornji levi in spodnji desni kot sta prepognjena. V spodnjem levem kotu je fotografija odtrgana od vizitke. Pri posnetku situle gre za čelno sredinsko kompozicijo, bronasta figuralna vedrica stoji na temno rjavem polju, ozadje je svetlo rjavo. Ker je temnega polja le dobra šestina celotne fotografije, deluje kompozicija dinamično in potegne pogled tako na situlo kot z nje, od ročaja navzgor. Ročaj vedrice stoji pokonci. Posnetek je oster, na desnem boku situle se figure izgublajo v megleni neostri. Svetloba je usmerjena naravnost iz ospred-

ja, morda rahlo z leve strani, tako da je desni rob trupa vedrice že v rahli senci. Na ramenu in ustju so sence močno poudarjene. Po sencah za situlo je videti, da je Müller uporabil dve luči, šibkejšo z leve in močnejšo z desne, saj vedrica meče dobro vidno senco proti ozadju, do meje temne površine pri tleh. Ker na svetlem ozadju ni sence predmeta, je Müller verjetno površino retuširal. Sledovi retuširanja so vidni tudi na temnem polju. V prvem figuralnem frizu na situli z Vač je viden pešec s konjem na povodcu in dva jezdeca. V srednjem frizu se vidi gostija, v spodnjem lev s človeško nogo v žrelu in košute.

Na hrbtni strani vizitke je Grilčev zapis s svinčnikom: Toje tista situla / ko sem jo jest Johan / Grilc izkopau katero sem / prau zaslepo ceno prodau / 5 za 18 gld prou lepo mej so / ogolfali ti permojdušni / Lublančani. Izvirna pisava je močno zbledela, vse črke so še ponovno prevlečene s svinčnikom (videti je, da je to naredil še stari Janez Grilc, najditelj figuralne vedrice). V tretji in šesti vrsti je dvakrat pripis s črnilnim svinčnikom: izkopau in permojdušni. Verjetno je to rokopis njegovega sina, še živečega Janeza Grilca (rojenega 1906). Tudi skupaj pisani besedi Toje v prvi vrsti sta prevlečeni s črnilnim svinčnikom. Zadnji besedi v tretji vrsti sta tako zbledeli, da naše branje, katero sem, ni povsem zanesljivo.

Na dnu vizitke je temno vijoličast žig: JULIUS MÜLLER, ki dokazuje avtorstvo fotografskega posnetka.

Omenili bi še, da je spodnji figuralni friz vedrice močno poškodovan; luknja v fotografiji meri približno 0,8 × 0,9 cm. — Izvirni Müllerjev pozitiv hrani Janez Grilc ml., Klenik 8.

Pri pregledovanju inventarne knjige fotografskih negativov v ljubljanskem Narodnem muzeju smo leta 1982 ugotovili, da je inv. št. 414, steklena plošča, dejansko drugi Müllerjev posnetek iz leta 1882, ki kaže natančno nasprotno stran situle z Vač (to dokazuje prav identična, le »zrcalna« lega tordiranega ročaja vedrice). Format negativa je 10 × 14,6 cm, inventarna številka je vpraskana z iglo v zgornjem desnem kotu, obrnjeno.³ Na spodnjem delu polšče je nalepljen črn papir, vse do dna vedrice, kar ustreza že znanemu Müllerjevemu pozitivu (od tod torej črn ton podlage!). Kvaliteta negativa, zlasti ostrina, povsem ustreza prej opisanemu Müllerjevemu posnetku, ki je ohranjen na Kleniku pri Grilčevih. Nasprotno pa v inven-

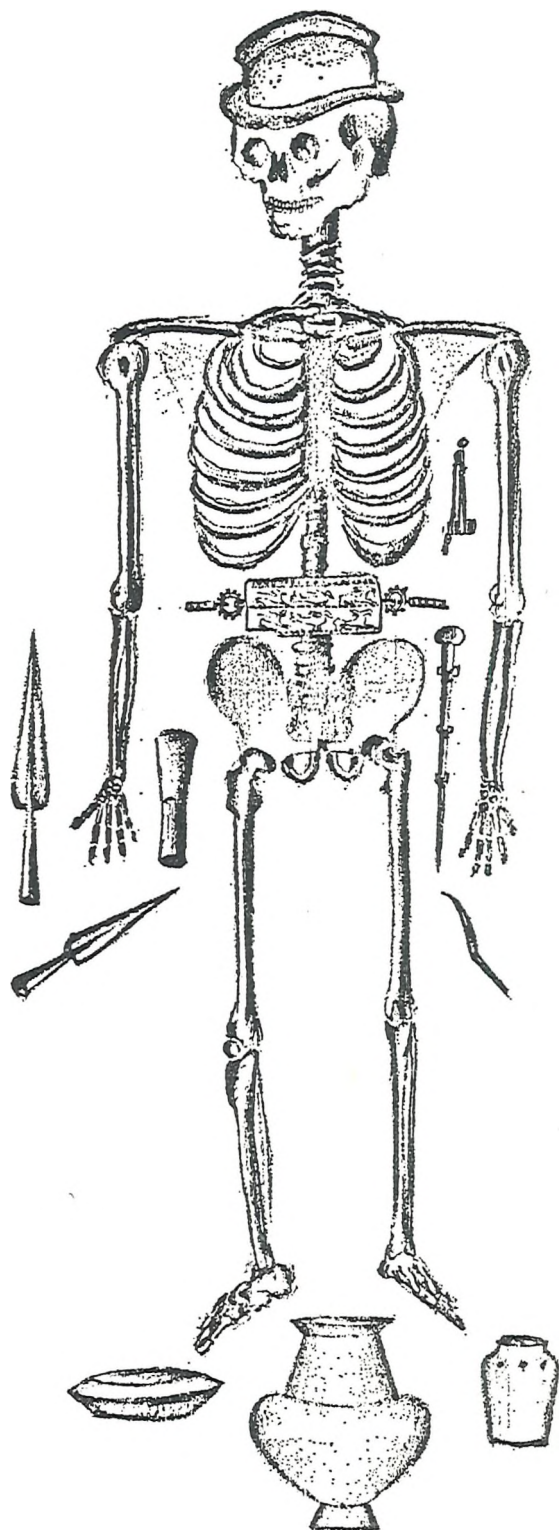
tarni knjigi negativov v NMLj o stekleni plošči ni podatkov o avtorju. Vpisani so le naslednji podatki: Vače / Vaška situla figuralna / Nar. muzej P 581 (napis na papirnati vrečki, v kateri hranijo negativ).

3. *Pečnikova risba vojščakovega groba na Vačah leta 1889.* V arhivu Arheološkega oddelka Narodnega muzeja v Ljubljani hranijo med drugimi risbami Ivana Pečnika (brata znamenitega starinokopa Jerneja [1835—1914]) tudi risbo vojščakovega groba,⁴ ki sta ga 22. avgusta 1889 nad Klenikom pri Vačah izkopala Müllner in Jernej Pečnik (cf. A. Müllner, *Laibacher Zeitung* 11. 9. 1889. J. Pečnik, MCC NF 15, 1889, 271. D. Vuga, *Železnodobne Vače*, 9, sl. 6: prva objava risbe I. Pečnika; po vsem sodeč je bilo kopanje na svetu Reze Poljanec, v hosti v bližini najdišča figuralne situle z Vač, na ledini Nad Lazom). Risba je izdelana s svinčnikom, na tankem rumenkastem papirju, dolgem 31,5 cm in širokem 16 cm. Papir je po širini večkrat prepognjen. Mrlič, tj. skelet, leži na hrbtu, na risbi je upodobljen podolžno. Dobro so vidni pridatki: bronasta dvogrebenasta čelada (cf. D. Vuga, *Železnodobne Vače*, sl. 16), pravokotna pasna spona, toreusko okrašena s figuralno upodobitvijo štirih zajcev in dveh prepelic (o. c., sl. 25), dve sulici, samostrelna fibula certoškega tipa, tri keramične posode, nožič in neopredeljiv kovinski predmet (igla?). Žal je bila grobna celota po Müllnerjevi tipološki ureditvi zbirk Kranjskega deželnega muzeja, Rudolfina konec prejšnjega stoletja razbita; po ohranjeni risbi je nekatere predmete mogoče identificirati. Risba sama je sicer okorna, zlasti v pogledu upodabljanja človeškega okostja. Vrednost je prav v dokumentarnosti. Znotraj okvira, ki obrobja sliko skeleta, je po dolžini, pod levim bokom vojščaka, napisano besedilo v gotici, prav tako s svinčnikom (očitno je to rokopis Ivana Pečnika, čeprav žal risba ni podpisana; ve pa se, da je Ivan delal skupaj z bratom na nekaterih arheoloških točkah in zapustil šop dragocenih risb, npr. zlasti v Neviodunu — Drnovem pri Krškem). Nemško besedilo se glasi: Ein keltischer Hauptman ausgegraben den 22. August 1889 in Watsch bei Littai. 1 1/2 m tief.

Na hrbtni strani lista so naslednji zapisi oziroma žigi: Dar Slov. Maticе v Lj. 21. 9. 1934 (sivo črnilo); NARODNI MUZEJ V LJUBLJANI. Arheološko — prahistorični oddelek (vijoličast žig); RN 161 B (rdeče črnilo).

4. *Stelletov arhiv o mitreju v Rožancu.* O edinstvenem arheološkem spomeniku in situ in sub divo, mitreju na ledini Judovje

nad Rožancem, ki ima oltarni relief vklesan v živo skalo (cf. Arheološka najdišča Slovenije [1975] 241 z navedbo starejše literature)

Sl. 5. Risba Ivana Pečnika. Vojščakov grob, izkopan nad Klenikom pri Vačah 22. 8. 1889

je ohranjen tudi zanimiv arhiv prof. dr. Franceta Steleta (1886—1972), zdaj v lasti Zavoda SR Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine. Skupno gre za 7 dokumentov (5 dopisov in dva fotografska negativa na stekleni plošči).⁵ Najstarejši dopis, standardnega formata avstrijskih aktov, datira s 7. januarjem 1914 in je bil od c. kr. Centralne komisije za spomeniško varstvo na Dunaju naslovljen na Herrn k.k. Praktikanten Dr. Franz Stelé in Laibach; akt je bil vložen v arhivski ovitek K. k. Zentral — Kommission für Denkmalpflege (Krain) pod št. 46, 16. januarja 1914 (arhiv ZSRS VNKD, št. 46/del. št. 53/1914):

Betreff: Rozance bei Tschernembl, Mithräum.

Dem Vernehmen nach, hat das Landesmuseum Rudolfinum das Mithräum in Rozance gekauft und beabsichtigt, das Kultbild mit der Inschrift nach Laibach zu transportieren.

Da Bild und Inschrift aus dem gewachsenen Felsen herausgearbeitet sind, wäre dies ein Vandalismus, gegen den entschieden Stellung genommen werden müsste.

Sie werden beauftragt, schleunigst zu erheben und berichten, ob und wie weit diese Nachricht den Tatsachen entspricht.

Der Vizepräsident: i. V. Schubert-Soldern

Na spodnjem delu čelne strani ovitka za akte je Steletov pripis:

Hrsgb. Dr. Jos. Mantuani, Musealdirector Laibach. Das Exp. wird über gefr. Erhebungen übermittelt. Laib., 16./I. 14 Fr. Stele. Gre za uradni dopis (tipkopis) Komisije v zvezi z aktom 7285 ex 1913, očitno z nekim obvestilom o nameravanem izsekanju kulturne podobe mitreja iz skalne stene in njeni premetitvi v Ljubljano (to naj bi izpeljal Deželni muzej). Stele je dobil ukaz, naj preveri resničnost govoric o takem »vandalizmu«. Steletov pripis k aktu dokazuje, da se je kot mlad deželni konservator za Kranjsko nemudoma lotil naloge in ukrepal pri muzejskem direktorju Mantuaniju. Kako se je zadeva razpletla, ni znano. — V ustrezni časovni distanci lahko pripomnimo, da nameravani Vandalismus za ohranitev spomenika le ne bi bil tako slaba poteza; seveda bi morali na prvotno mesto vstaviti kopijo reliefa. Soočeni smo namreč z nenehnim propadanjem reliefnih podob in napisa, kar je posledica tako onesnaženja ozračja kot stalne vlage. Streha nad oltarno podobo bi propadanje izrednega epigrafsko-likovnega spomenika le odložila za kratko dobo (sicer je

bila streha predmet tudi zadnjega akta iz Steletovega rožanskega arhiva).

Drugi Steletov akt je prošnja Poverjeništvu za uk itd. v Ljubljani, da se konservator udeleži izkopavanja rimskega mitreja v Rožancih pri Črnomlju in prazgodovinske gomile pri Boštanju na Dolenjskem. Vodstvo nameravanega dela ima ravnatelj Dež. muzeja dr. J. Mantuani. Rokopisna prošnja je datirana 18. VI. 21 in nosi podpis Fr. Steleta. Akt je vložen v ovoj starih standardnih mer kot arhivalija Spomeniškega urada za Slovenijo pod letom 1921, št. 105, 17. jun. 1921 (arhiv ZSRS VNKD, št. 105/1921). V istem ovoju je tudi tipkan odgovor Poverjeništvu za uk in bogočastje št. 3321 z dne 24. junija 1921, naslovljen Spomeniškemu konservatorju dr. Francu Steletu v Ljubljani, Sv. Petra c. 77, v zadevi: Spomeniški urad, rimski mitrej v Rožancu pri Črnomlju in mogila pri Boštanju. Prosilcu je dovoljena udeležba pri prej navedenih izkopavanjih, po vrnitvi mora predložiti potni račun. Podpisani vodja poverjeništvu je: Skabernè.

V drugem ovoju Spomeniškega urada za Slovenijo, za leto 1921, št. 123, 2. jul. 1921 (arhiv ZSRS VNKD, št. 123/1921) je izčrpno Steletovo poročilo o izkopavanju v Rožancu in pri Lukovku pri Trebnjem. Rokopisni dopis Poverj. za uk itd. v Ljubljani ima stare standardne mere in se glasi takole:

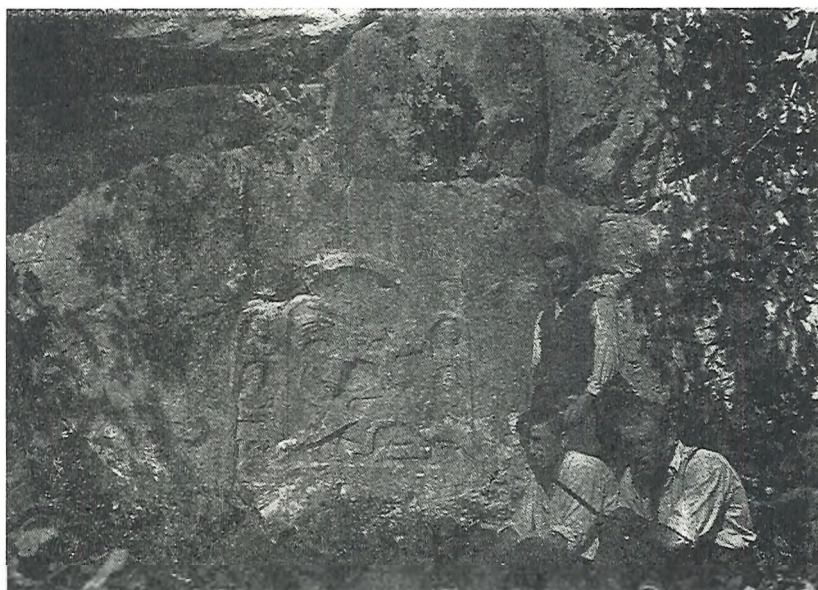
Mitrej je bil prekopan pod vodstvom dr. Mantuanija v moji navzočnosti med 25. in 30. jul. t. l. Delali so trije delavci. Prekopali so prostor pod votivno ploščo. Najdena je bila samo navpična pregrada prav pred plo-

ščo kakih 50 cm od osnovne stene oddaljena in obojestransko zraščena z živo skalo. Izgleda, da je ta pregrada produkt človeške roke. Drugače ni bilo najdenih umetnih formacij, pripravljenih za kult: najden je bil železen rimski nož, več kosov terre aretine in par kosov rdeče grobe glinaste posode — vse rimskega izvora. Prostor, ki je po svoji naravi idealen kulturni prostor, je služil takim namenom očitno samo izjemoma. Poročilo poverjeništvu poda dr. Mantuani. a. a. Lj. 1. VIII. 1921.

Na hrbtni strani lista je Steletov, prav tako rokopični pripis: Razen tega sva prekopala mogilo pri Lukovici pri Trebnjem — najdeni dve glinasti posodi deloma ornamentirani, ena profilirana. Ostanke oglja in kepa železa, kakor se jih najde veliko v okolici in iz česa se da sklepati na prazgodovinsko železno rudarstvo. Lj. 1. VIII. 1921. Fr. Stele.

Gre za prvo pisano avtopsijsko kontrolnega izkopavanja v Rožancu. Sicer so bili izsledki objavljeni v ZUZ 1, 1921, 188, po katerih naj bi bil mitrej le občasno svetišče (cf. tudi ANSl, 241). Iz akta ni razvidno, zakaj ni prišlo do izkopavanja v Boštanju. Možno je, da je »Lukovk pri Trebnjem«, ki ga sicer ANSl ne pozna, preprosto Lukovec pri Boštanju, kjer se omenjajo Pečnikova in Kušljanova kopanja, ne pa tudi morebitno Mantuanijevo izkopavanje 1921, leta, cf. o. c., 248. Vprašanje Lukovka ostaja brez upoštevanja drugih arhivalij in zlasti obhoda zemljišča še nadalje odprto.

Pokazati moramo še en Steletov dokument iz leta 1921, in sicer na stekleno ploščo nare-

Sl. 6. F. Stele, Mitrej v Rožancu, julija 1921

Sl. 7. J. Verbič, Rožanski mitrej na ledini Judovje

jeni fotografski posnetek oltarne podobe mitreja v Rožancu in treh delavcev (sl. 6). Ploščo hrani arhiv ZSRS VNKD, meri 14,6 × 9,8 cm. Posnetek je oster in ima odlično kompozicijo, ki jo bogatijo sence in listje v ospredju. Oltarne podobe so nekako v sredini fotografije, napis z dobro vidnimi kapitalami je nad polkrožnim svodom. Pod obokom je upodobljen Mitras na bikovem hrbtu, kako zasaja nož v klavnu žrtev. Dobro se vidita doprsna reliefa Sola (levo) in Lune v majhnih nišah s polkrožnim svodom; spodaj sta v večjih, pokončnih in podobno obokanih nišah Kautopates (levo) in Kautes.

Na veliki oltarni mizi je na levi tik pod Mitro in bikom upodobljen škorpion, posebljenje zla. Na sredini se vzpenja na bika kača, ki pomeni zemljo. Na desni spodaj je, vzpet na zadnji nogi, upodobljen pes, ki liže bikovo kri; pasji nogi sta delno že zunaj okvira reliefnega polja, kar je antiteza dinamiki prizora z Mitro in hkrati domiseln primer razbijanja toge simetrije reliefne celote. Mitrova votivna skupina na Steletovi fotografiji lepo izstopa zaradi močnih senc. Tudi razpoke v živi skali nad reliefom so zaradi močnih senc dobro vidne in delujejo hkrati zlovešče, vzneseno in nemirno — kot priče pomenljivega kulturnega dejanja spodaj na ravni steni (na levem delu oboka nad Mitro poškodovani verjetno mehansko; tudi obrazi figur imajo mehanske poškodbe). Steletov odlični posnetek z arheološkim motivom na desni bogatijo portreti treh Mantuanijevih delavcev, mlajših kmetov z ostrimi obraznimi potezami (posledica vojnih let!) in zgaranimi rokami. Mehka neostrina listja v ospredju deluje kot zavesa na odru, na katerem trije možaki v arhaičnem mitičnem okolju napeto sledijo fotografavim, tj. Steletovim gibom. Dokumentarna vrednost posnet-

ka je izjemna, saj gre za prvo datirano fotografijo Mitrovega oltarja v Rožancu (konec julija 1921). V primerjavi s sedanjim videzom so reliefi še dobro ohranjeni.

V zvezi z omenjenim Steletovim posnetkom naj dodamo da je v vodniku R. Badjure, *Jugoslovenske Alpe. 1 deo: Slovenija* (1922) 141, s sliko, objavljena tudi fotografija J. Verbiča s podnaslovom *Judovje kod Semiča* (sl. 7). Gre za prvovrsten fotografski motiv s čelno podolžno kompozicijo, z votivnim reliefom v sredini in dvema brkatima, gospoško oblečenima možakoma srednjih let na levi. Latinski napis na steni ima črke prevlečene z barvo (verjetno rdečo), kar na Steletovem posnetku ni vidno. Ker tudi na Steletovi fotografiji iz leta 1933, ki jo prinašamo malo dalje, ni opaznih z barvo prevlečenih črk votivnega napisa, je zelo verjetno, da je Verbičev posnetek starejši od leta 1921. Morda je možak z gosposkim klobukom, ostrimi košatimi brki in zašiljeno bradico, ki demonstrativno uperja kazalec desne roke v votivni napis *P. Aelii Nepota, Procula in Firmina*, sam muzealni direktor Josip Mantuani (za podobnost za njegovim portretom, ki ga je naslikal še v »avstrijskih« letih Mantuanijevega ravnateljjevanja Fran Tratnik, cf. P. Petru, *Argo* 10/1, 1971, 27, s sliko na levi). Ker Steletov arhiv beleži aktivnost Deželnega muzeja Rudolfinia v zvezi z rožanskim mitrejem konec leta 1913, je možno, da je Verbičev profesionalni posnetek nastal nekako v tem času. *Terminus ante quem non* je leto 1909, konkretno 11. junija, ko je Mantuani prevzel vodstvo Deželnega muzeja, po odhodu Valterja Šmida (o. c., 25). Ker je bil mitrej v Rožancu nenehen predmet Mantuanijevega zanimanja, kar naposled potrjuje tudi njegov ambiciozni izkopavalni poseg leta 1921, je takšna naša identifikacija desne osebe na

Sl. 8. F. Stele, Izkopavanje
v rožanskem mitreju, julija
1921

Verbičevi fotografiji zelo verjetna. Nasprotno pa je možak na desni neznan; zanimivo je, v kakšnem nasprotju je z Mantuanijem na svoji levi: Mantuani kar kipi od svoje avtoritativnosti, medtem ko njegov сосед nekako v zadregi drži klobuk v desnici, skrčeni na prsi in deluje ponižno.

V inventarni knjigi negativov arhiva ZSRS VNKD je vpisanih še 7 fotografskih negativov na stekleni plošči, k jih je posnel Stele, očitno leta 1921: 5 negativov se nanaša na

Rožanec (tu bi pripomnili, da manjkajoči posnetek s št. 5790 morda ni iz leta 1921, prav zaradi tako visoke inventarne številke), dva pa sta z Lukovka. Vsi posnetki so izbrisani iz evidence, kar najverjetneje pomeni, da jih več ni. Srečni okoliščini se imamo zahvaliti, da so ohranjene fotografske kopije treh izvornikov na plošči, narejene verjetno konec 50. ali v začetku 60. let (to bi tudi dokazovalo čas, do kdaj so bili negativi še v evidenci inventarja negativov ki sicer vsebuje pre-

Sl. 9. F. Stele, Gomila v
Lukovku, julija 1921

Sl. 10. F. Stele, Izkop gomile v Lukovku, julija 1921

težno umetnostnozgodovinsko tematiko, z redkimi arheološkimi in drugimi izjemami; omeniti velja, da pogrešani posnetki niso bili vneseni v inventar arheoloških negativov, ki se v zavodovi dokumentaciji vodi posebej).

Vsekakor je najzanimivejši posnetek z nekdanjo št. 1598, ki ga je posnel Stele ob izkopavanju v mitreju konec julija 1921 (sl. 8). Komentar k fotografiji, ki sicer nima umetniških kvalitet, ni potreben: kaže namreč tipično metodo izkopavanja v obdobju, ko je Deželni muzej, kasnejši Narodni muzej ostal brez šolanega arheološkega kadra in je to odsevalo tako v metodi izkopavanja kot skrbi za usodo arheoloških točk ter inventarizaciji arheoloških najdb — novitet. Kopali so preprosto le za najdbami, zasilno očiščen izkop so sproti zasipali z izkopano zemljo. O kaki grafični dokumentaciji ni sledu. Omenimo naj, da je reliefna Mitrova skupina na skrajnem levem robu posnetka, že zunaj vid-

nega polja. Pod Rožancem so vpisani še štirje negativni, ki niso ohranjeni niti v pozitivu: 1645 — mitrej; 1660 in 1661 — Rožanci, delo na terenu (Steletov rokopis v inventarni knjigi); 5790.

Tudi obe Steletovi fotografiji gomile v Lukovku imata predvsem dokumentarno vrednost. Sicer bi lahko pripisali določeno mero umetniškega čuta in nenavadne čelne kompozicije z diagonalno se dvigajočimi drevesi edino posnetku z nekdanjo št. 1650, označenim kot Lukovk, hosta, ki kaže gomilo in izkopavalce pred začetkom dela, na še nedotaknjem arheološkem spomeniku (sl. 9). Zelo verjetno je za oko prijeten posnetek nastal bolj po naključju in ne kot posledica zavestnega avtorjevega estetskega iskanja in zamisli. Fotografija se uvršča med redke klasične fotografske dokumente na zemljišču, ki beležijo tako poseg kot tudi same osebnosti iz zgodovine našega starinoslovja. Ekipa stoji

Sl. 11. F. Stele, Mitrej v Rožancu leta 1933

nekako na vrhu oziroma pod vrhom gomile. Na skrajni levi je dr. Josip Mantuani, gologlav, z značilno plešo in šilasto brado, v beli srajci in razpetem temnem telovniku; hlače ima temne. Ostale osebe so okoliški kmetje, v belih srajcah in temnih hlačah, telovnikih oziroma predpasniku, vsi pokriti z značilnimi kmečkimi klobuki. V rokah držijo orodje. Delavci so mladi fantje; le razkoračeni možak na desni, ki vihti v rokah rovnico, je videti nekoliko starejši od njih; ima kratko prirezane brke; po odločni drži sodeč je mlad gospodar. Gomila je srednje velika s premerom največ 10 m in višino okrog 2,5 m. Leži v mladem, pretežno bukovem gozdu; najdebejše drevo v ospredju na levi je gaber.

Posnetek z nekdanjo št. 1597, označen kot Lukovk, gomila, kaže izkopen jarek skozi teme gomile, širok približno 1 m in dolg morda 3 m, grobo zastavljen v arheološki spomenik (sl. 10). Črna sprehajalna palica v jarku, bliže desni daljši stranici izkopa, verjetno označuje prostor halštatskega groba, kjer sta bili najdeni keramični posodi. Nad jamo slonijo na krampih in rovnica trije delavci, prej opisani kmečki fantje. Posnetek je dokument o uveljavljeni »kopaški« metodi arheoloških raziskovalcev v 20. letih.

Zadnji Steletov fotografski posnetek rožanskega mitreja je iz leta 1933 in se hrani v inventarju negativov arhiva ZSRS VNKD pod št. 8380 (sl. 11). Steletov rokopis v inventarni knjigi se glasi: Rožanci Fr. Stele 1933. Negativ je celuloidna plošča formata 9,8 × 14,9 cm; desno spodaj, pokončno ob

robu, je Steletov pripis s črnilom: Rožanci in inv. št. 8380. Fotografija je izrazito mojstrska in kaže čelno kompozicijo z bolj v desno pomaknjem osrednjim motivom — Mitrovo votivno skupino. Spet občudujemo isto razbrazdano površje žive skale nad reliefom, z močnimi sencami; gre za ostanek spodmola oziroma že v antiki podrtje kraške jame. V ospredju in na levi je bujno rastlinje, ki s svojo mehko neostrijo objema osrednje dogajanje in le povečuje izpovednost motiva z Mitrovo skupino. S tem lirskim motivom je Stele daleč prekosil svoja dotedanja fotografska snovanja v Rožancu.

Zadnji Steletov rožanski akt je kopija dopisa IV. oddelku (za prosveto) banske uprave (Dravske banovine) št. 185 ex 1937/Konservator z 12. XI. 1937 (arhiv ZSRS VNKD, št. 185 a/1937). Tipkano besedilo na prvi strani lista se glasi: Rožanski mitrej s svetom pred seboj je last ljubljanskega Narodnega muzeja. Ta je dal pred tremi leti napraviti nad reliefom zaščitno streho. Pred nekaj časom je radi ohranitve tega spomenika prosilo za podporo pri muzeju Sokolsko društvo v Črnomlju. Muzej je sporočil, da plača račun za ukrepe, ki bi bili potrebni za ohranitev in zavarovanje spomenika. Ni pa dobil nikakega poročila več. Muzej poskrbi od časa do časa tudi za to, da se očisti predprostor mitreja in pot ogrožajočega ga robidovja. Ker pa je promet po tej poti malenkosten, je trajnejši uspeh izključen. Zavarovati relief pred škodoželjnimi kvaritvami pastirjev etc., ki mečejo vanj kamenje, je nemogoče,

ker bi tudi najtrdnjša ograja v tej samoti ne izdala dosti.

G. dr. Mala sem obvestil o tej pobudi banškega sveta in mi je po gornjih informacijah obljubil, da bo zadevo uredil osebno in dal obnoviti streho, če bi bila že razpadla.

Fr. Stele ban. spomeniški referent.

Na hrbtne strani zgornje polovice lista je Steletov tipkani dodatek: V proračunu oddelka za prosveto sem videl tudi znesek za varstvo zgodovinskih spomenikov. Belokrajina ima mnogo zgodovinskih spomenikov. Lahko rečem, da so v Beli Krajini zgodovinska tla iz prazgodovinske in bronaste dobe. Obširni kompleksi Bele Krajine so bili že pokopani, toda žali Bog je večina izkopanih predmetov odšla v tujino, v Ameriko in drugam. Vojvodinja Meklenburška je pri nas mnogo izkopavala in je našla mnogo dragocenih zgodovinskih predmetov, toda vse je odnesla s seboj. Doma ni ostalo skoraj nič. To pa radi tega, ker se za te stvari pri nas ni nihče brigal. Imamo pa vendar še nekaj zgodovinskih spomenikov, izmed katerih je najlepši Mitrov tempelj blizu Črnomlja. Toda tudi ta tempelj je izročen pogubi, če se ne bo pravočasno kaj storilo za njegovo ohranitev. Sedaj se pastirji igrajo okrog tega templja, mečejo kamenje v izklesane podobe itd. Zato prosim bansko upravo, da stori vse, kar je v njeni moči, da se ohranijo naši zgodovinski spomeniki. Če bo banska uprava to storila, bo s tem pripomogla, da se bo pri nas razvil v večji meri tujski promet. Prepričan sem, da bo marsikak tujec prišel rad pogledat našo Belo Krajino, če bo zvedel,

kako lepo so urejeni naši zgodovinski spomeniki.

Na spodnji polovici hrbtne strani akta je Steletov tipkani dodatek: V proračunu od dr. Črnomelj / prosilo za podporo / Streha narejena / pred 3 leti. / Muzej plača račun. / Ravn. muz. le to osebno / uredi.

Poslej v letih med obema vojnama ni več arhivskih podatkov o rožanskem mitreju. Zaščitna streha, omenjena leta 1937, je verjetno propadla v zadnji vojni. Rožanske arhivalije mečejo novo luč na osebnost in dejavnost prof. dr. Franceta Steleta, ki je imel kot prvi profesionalni konservator na Slovenskem izreden posluš tudi za arheološke spomenike in njihovo varovanje.

OPOMBE

1. Na fotografijo lipenske ladje me je opozoril Miha Budja, dipl. arheolog, za kar se mu zahvaljujem. Prav tako se zahvaljujem vodstvu Mestnega muzeja v Ljubljani, ki mi je dovolilo objavo fotografskega dokumenta. — 2. Grilčevim s Klenika se zahvaljujem, ker so mi dovolili objavo izjemnega fotografskega dokumenta za zgodovino arheoloških Vač. — Za prvo omembo te arhivalije ef. D. Vuga, *Arheo* 2, 1981 (1982), 72. — 3. Vodstvu Narodnega muzeja v Ljubljani se zahvaljujem, ker je dovolilo objavo posnetka iz inv. 414. — 4. Prof. dr. Stanetu Gabrovcu, vodji Arheološkega oddelka Narodnega muzeja se zahvaljujem, ker mi je dovolil objavo risbe I. Pečnika z upodobitvijo vojščakovega groba iz leta 1889. — 5. Za opozorilo na rožanske Steletove arhivalije se zahvaljujem dr. Ivanu Komelju. Prav tako se zahvaljujem Zori Tuner za pomoč pri pravilnem branju Steletovega rokopisa.

KNJIGOVEŠKE STARINE LJUBLJANE IN OKOLICE

EVA SZENTLÉLEKY-KOROKNAY

Ob mojih večkratnih študijskih potovanjih po Jugoslaviji sem opazila, da so tako v slovenskih kakor tudi v dalmatinskih knjižničnih fondih poleg mnogih dragocenih tujih (nemških oziroma italijanskih) vezav številne tudi knjižne enote, ki opozarjajo na možnost krajevnih značilnosti. Glede na to sem svoj poslednji obisk v Sloveniji namenila raziskavam vezav, ki so skoraj povsem omejene na Ljubljano, ki pa naj bi — ne glede na prvi tovrstni poskus — le predstavile lokalno razvojno značilnost knjigoveške umetnosti.¹

Pomembni pripomočki pri knjigoveških raziskavah so razpredelnice, ki jih sestavljajo vzorci okrasnih pečatnikov ali spiralnih ornamentov oziroma okrasnih letev. Z njihovo pomočjo je možna knjigoveška identifikacija.

Za zdaj je moč spremljati knjigoveške starine od konca 15. stoletja, se pravi, od pozne gotike do konca 18. stoletja. Pri tem velja omeniti, da hrani biblioteka Narodnega muzeja tudi nekaj lepih klasicizirajoče zastavljenih in v romantičnem slogu izoblikovanih vezav.

V kronološkem zaporedju se bom najprej ustavila pri presoji petih knjižnih platnic, ki jih povezujejo odtisi enako oblikovanega pečatnika. Predpostavljati je moč, da je bila

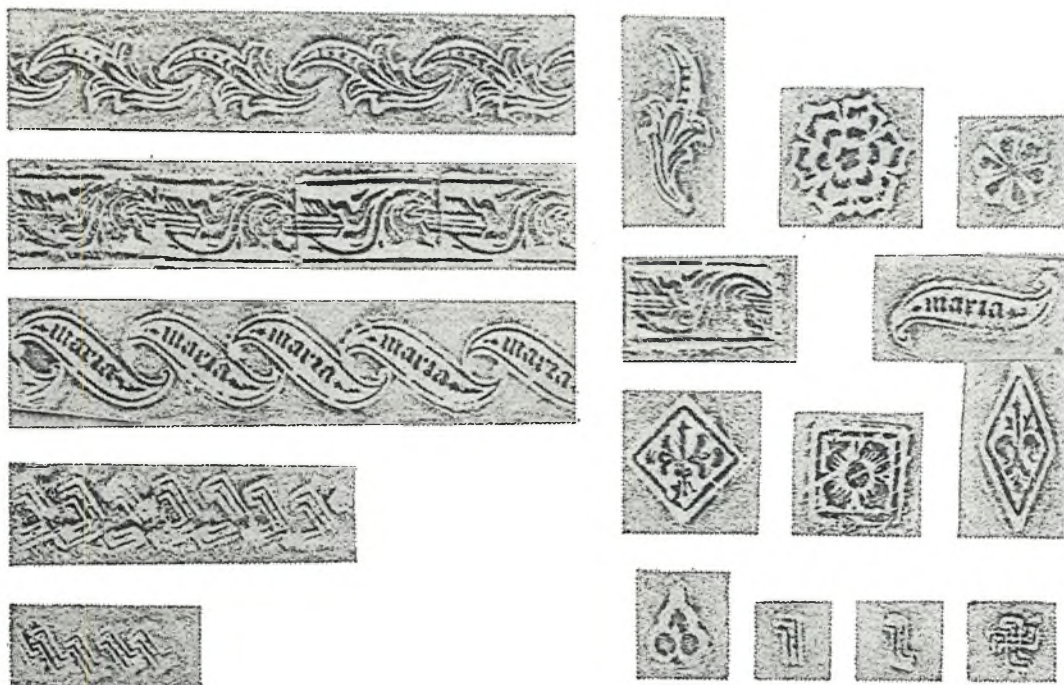
delavnica le-teh v kartuzijanskem samostanu Bistri, nedaleč od Ljubljane.² Knjižne platnice obsegajo v različnih krajih izdane prvotiske med leti 1474—1488,³ v teh knjižnih enotah pa so nalepljeni lepi exlibrisi kartuzijanskega samostana v Bistri.

Na njih je stoječa postava meniha, v polju pa *krožni* napis: CARTUSIAE VALLIS IO-COSAE IN FREIDN.

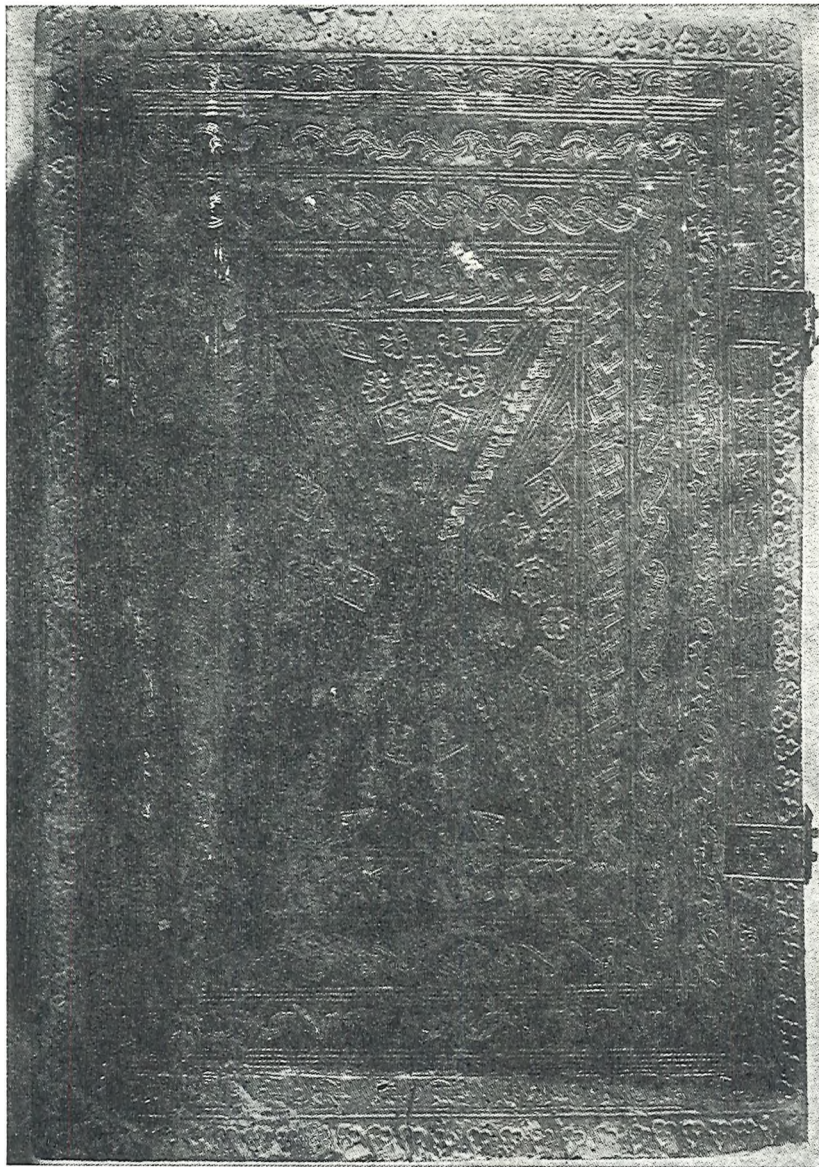
Če ne bi poznali kartuzijanske ljubezni do knjig in če ne bi vedeli, da so se ukvarjali s pripravo knjig in s knjižnimi vezavami, bi lahko pomislili, da so knjige dospele v samostan že povezane. Kartuzijanska določila pa so posebej obravnavala tovrstno dejavnost. Menihi so dobili pisni pribor, material za platnice, pergament, pero, kredo ipd. ter z namenom »de ligatore librorum et fratribus alys, qui alicui operi mancipantur« ustrezno orodje.⁴

Razen teh podatkov je iz objavljenih del E.Kyrisa moč prepoznati knjigoveško dejavnost nekaterih drugih kartuzijanskih samostanov.⁵ Tovrstna identifikacija je uspela tudi glede kartuzijanskega knjigoveštva v Városlódu na Madžarskem.⁶

Poglejmo zdaj knjigoveške značilnosti omenjenih slovenskih primerkov. Pri teh vezavah

Pečatniki kartuzijanskega samostana v Bistri

Gotska vezava iz Bistre
(NUK)

so zaznavne ravno obrezane lesene platnice. Kožna prevleka je v treh primerih rjavo usnje, pri ostalih dveh knjižnih enotah pa gre za rdeče oziroma zeleno usnje. Okrasje na platnicah je razporejeno po diagonali — ali drugače povedano, večkrat uokvirjeno središčno ploskev delijo vzajemno se prepletajoči pasovi na romboidno ali trioglato polje.

Podoba nekaterih pečatnikov kaže poznogotske značilnosti, vendar pa figuralne predstavitve, značilne na zahodnoevropskem področju, tu niso prisotne. Vsi vzorci so brez izjeme ornamentalnega značaja. Med kartuzijanskimi vezavami so okrasji stilno najbližji onim v Olomoucu ter Városlódu na Madžarskem. Tako v városlódskem primeru kakor tudi pri omenjenih enotah iz Bistre je

v ospredju diagonalna razporeditev okrasne površine.

Končno naj opozorim tudi na listni okras v obliki črke »S«. Ta okras ni neznan po Evropi, dejstvo pa je, da ga najraje uporabljajo v srednjevzhodnem evropskem predelu. Vzorec iz Bistre pa skriva še eno zanimivost, namreč to, da po skoraj enem stoletju uporablja isti pečatnik v Güssingu Janž Mandelc, ubežnik iz Ljubljane. Isti pečatnik je zaznaven v njegovih vezavah po letu 1582, potrjuje pa potemtakem tudi obdobje tovrstne njegove dejavnosti v Ljubljani. Preden bi se pomudila pri Mandelčevi dejavnosti, preglejmo meščanske starine tistega časa, ki so vidne v bogatih rokopisnih fondih Zgodovinskega arhiva Ljubljana. Med skoraj 200 pregleda-

nimi enotami datira prva izvirna knjižna vezava iz časa okrog 1520.

S tem v zvezi naj najprej opozorim na stilne značilnosti knjigoveških okrasov v takratnem evropskem prostoru.

Na področju onstran Alp je moč zaznati vpliv pozne gotike tudi v 16. stoletju, medtem ko je od druge polovice 15. stoletja splošno v uporabi novo, renesančno okrasje na knjižnih platnicah. Razen Italije se je nov stil uveljavil prvič na Ogrskem,⁷ novejša raziskovanja pa kažejo celo, da se je na Ogrskem po letu 1470 pojavila še posebna ogrska različica tega knjigoveštva.⁸ Istočasno so v srednjevzhodni Evropi — in tudi na Ogrskem —

registrirane knjižne platnice gotskega ali prehodnega stila. Hitra rast knjižne proizvodnje je pospešila tudi pripravo okrasnih vzorcev za platnice. Zategatelj je od začetka 16. stoletja vse pogostejša uporaba okrasnih letev in stiskalnic za platnice. Ta okrasni način je prevladal v Nemčiji in zgolj ob koncu 16. stoletja je pri njem zaznaven tudi vpliv italijansko-francoskega sloga. Tiskarji, ki so pogosto prihajali iz nemških pokrajin in ki so hkrati bili tudi knjigovezi, so ta slog kaj kmalu razširili tudi v srednjevzhodni Evropi.

Prve knjižne platnice v zgodovinskem arhivu⁹ v osnovi izpričujejo gotske značilnosti. Celotno polje platnic križno razpodeljujejo dia-

Platnice koledarske vezave iz delavnice J. Mandelca 1578 (Arh. Slovenije)

Zadnja stran koledarskih
platnic iz leta 1597 (Arch.
Slovenije)

gonale, v širokem okviru pa je moč videti priljubljen poznogotski motiv na čelnem pečatniku. Ob le-teh je v rombnih razdelkih polja vidna štirioglata rozeta, ob strani pa zaznaven emblem »IHS«, ki ni tuj v italijanskih renesančnih vezavah. Posebej zanimivi so ozki trakovni okrasni izključno renesančnega značaja, ki sestavljajo notranji okvir in povezovalne pasove. Ti balustradno in žilnato oblikovani renesančni okrasni spominjajo na kamnarezbarske vzorce. Vezava sodnega protokola, ki se nanaša na dogajanja v obdobju 1527—1530, z diagonalno porazdelitvijo polja in s prepletajočo se žilo okrog navpičnice zunanega okvira kaže spet tipično renesančni značaj. Pri tej vezavi zasluži pozornost tudi

stoječa postava lokostrelca, ki je vgrajena med stilizirane rastlinske motive.

Knjižna vezava sodnega protokola iz leta 1571 zrcali mnoge zanimivosti. Dominantno okrasje platnic sestavljajo medaljsko-portretni pasovi sredi vitičja. Tu so v ozkem pasu med portreti in vitičevjem vidna drobna serafska obličja. S podobnimi rešitvami se srečujemo pri drugih vezavah, ki jim je moč pripisati lokalno poreklo, na primer, v publikaciji, tiskani leta 1600 in povezani v belo svinjsko usnje, ki jo hrani Semeniška knjižnica (pod signaturo I. VI. 8). Te platnice pa nas že usmerjajo k drugemu vprašanju, namreč opozarjajo nas na vplivnost ljubljanske knjigoveške dejavnosti Janža Mandelca.

O tiskarju Janžu Mandelcu, ki je od leta 1582 do svoje smrti leta 1605 deloval v raznih gradiščanskih krajih takratne zahodne Ogrske, so posamezniki že prej predvidevali, da se je ukvarjal tudi s knjigoveštvom. To pa z gotovostjo ni bilo moč argumentirati, ker niso bile v razvidu njegove knjižne vezave. V zadnjem času je Gedeon Borsa argumentirano dokazal, da se je Mandelc v času svojega delovanja na Ogrskem poleg tiskarstva ukvarjal tudi s knjigoveštvom in knjigotrštvom.¹⁰

O njegovem knjigoveštvu v Ljubljani je poročal Michael I. Bothar. Po njegovem mnenju je Mandelc po izučitvi tiskarstva v uraški delavnici Hansa Ungnada, leta 1562 z vodjo kranjske reformacije, Primožem Trubarjem, prispel v Ljubljano, kjer je v začetku deloval kot knjigovez.¹¹ To je zanikal Friedrich Ahn, trdeč, da istega leta s Trubarjem ni prispel Mandelc, marveč knjigovez Leonhard Stegmann.¹² Bistveno je zdaj pri tem to, da se je pojavilo še eno ime knjigoveza, kajti raziskave ljubljanskih zbirk očitno potrjujejo dejstvo, da je v mestu delovalo več mojstrov te obrti. Mandelčevo knjigoveško dejavnost v Ljubljani pa nedvomno potrjujejo najnovejša odkritja na Madžarskem.

Zavoljo svoje protestantske pripadnosti je Mandelc moral emigrirati iz Kranjske in leta 1582 sprejeti zaščito Baltazarja Batthyányja. Borsa je ugotovil, da je od doslej identificiranih 24 vezav ena tretjina bila prirejena za tega zemljiškega gospoda.

Identificirani Mandelčevi tiski izpričujejo, da je on v Ljubljani delal tudi za plemiški družini Rain in Auersperg. Tiskarsko opremo je vzel s seboj na Ogrsko, prav tako pa še knjigoveško orodje. Najpoglavitejši dokaz za to je dejstvo, da so na koledarjih iz Mandelčeve delavnice, ki jih hranjo v šopronskem arhivu, uporabljeni za dekorativne elemente grbi omenjenih kranjskih družin in to na letnikih 1599, 1602 in 1603 družinski grb Georga von Raina, na koledarjih iz let 1602 in 1604—1606 grb Weicharda von Auersperga, na enem izmed koledarjev iz leta 1605 pa celo grb dežele Kranjske. Avstrijski grb je zaslediti zgolj na koledarju iz leta 1604.¹³

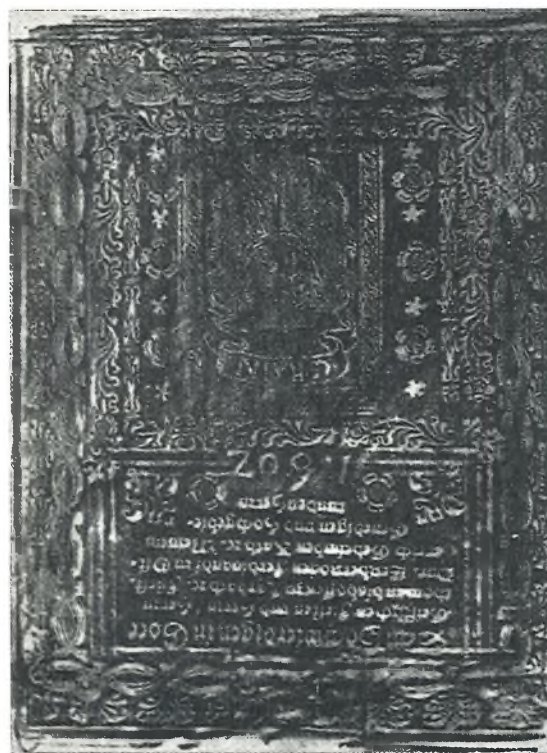
Iz navedenega sledi, da je Mandelc kranjskim plemiškim družinam v Ljubljani ne samo tiskal, marveč podobno kot pozneje Baltazarju Batthyányju tudi opravljal knjigoveške storitve. Za popolno osvetlitev Mandelčeve knjigoveške dejavnosti v Ljubljani bi bilo nedvomno potrebno raziskati knjižni

fond omenjenih družin. Izmed 24 Mandelčevih vezav, o katerih je poročal Borsa, samo tri vsebujejo njegove tiske, v ostalih enotah samo potiskani makulturni ostanki v platnicah potrjujejo njegovo knjigoveško dejavnost.

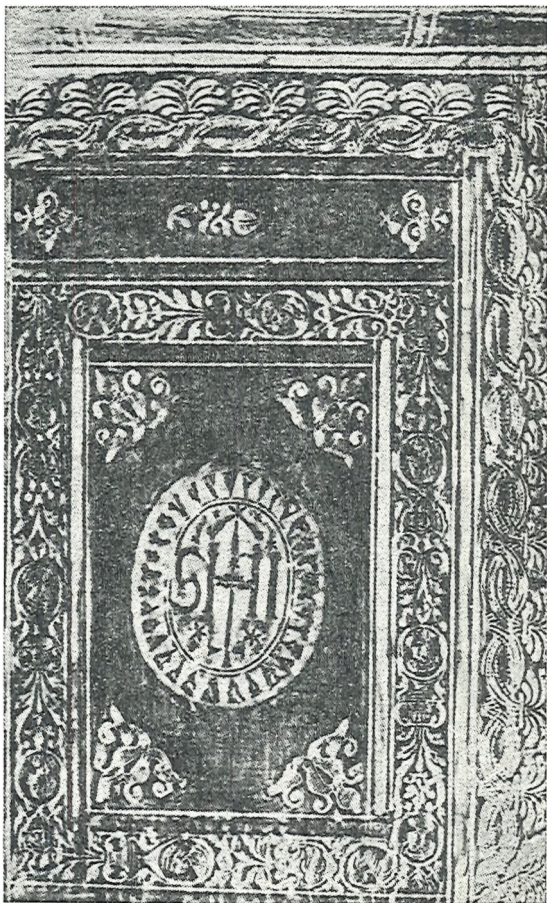
Ob pregledu evidentiranih Mandelčevih vezav, ki se hranijo v ljubljanskih zbirkah, je moč ugotoviti, da je v NUK ena publikacija z izvorno vezavo, vendar se na njej uporabljeni okraski ne ujemaajo z vzorci, ki jih je uporabljal Mandelc, so pa v določeni meri sorodni z drugimi ljubljanskimi vezavami.

Zgolj na pozlačeni oziroma posrebreni platnici publikacije, ki jo hrani Arhiv Slovenije, je moč opaziti okrasno letev s srčastimi vzorci, tudi stilizirani šopki v kotih izpričujejo sličnost z okraski, ki jih je odkril Borsa. V zgornjem delu platnic je moč videti napisano priporočilo Hansu von Gallenbergu. V medaljonu sredi naslovnih platnic je prikazan nastanek sveta: na levici boga očeta sta vidna Adam in Eva, obdana z drevesjem in živalmi, spodaj pa s ptički. Krožni napis se glasi: DER HIMEL IST DURCH WORT DES HERRN GEMACHT VND AL SEIN HER.

Razen teh platnic, ki jih je morda izdelal Mandelc, velja omeniti izredno elegantne pozlačene platnice iz semeniške knjižnice (sign.

Koledarska vezava iz leta 1602 (Arh. Slovenije)

Okvirno okrasje in osrednja oznaka na tisku iz leta 1632 (Sem. knjižnica)

I. VI. 8). Le-te gotovo izvirajo iz Mandelčeve delavnice. To dokazujejo šopkovni in srednjevzhodnjaško spleteni okraski.¹⁴ Platnice povezujejo tisk iz leta 1574 in posebno zanimivo je dejstvo, da predstavlja publikacija peto enoto knjižne serije in da so ostale enote drugače vezane. Poreklo publikacije, žal, ne odkriva nobena zaznamba v njej.

Med vezanimi enotami lepe baročne knjižnice več izpričanih Mandelčevih knjigoveških del nisem uspela evidentirati, zdi pa se mi verjetno, da bi raziskave gradiva iz 16. stoletja, ki se hrani v ljubljanskih zbirkah, dale več rezultatov. To pa tudi zategadelj, ker se lahko tu in tam srečamo z vplivi pozneje obravnavanih Mandelčevih pečatnikov in okrasnih letev. Okrasje v zvezi s štirimi evangelisti, ki je zaznavno na eni knjižnih enot iz Semeniške knjižnice (I. VI. 7) samo milimetrsko odstopa od Mandelčevega okraska,¹⁵ sicer so vzorčne risbe povsem enake z njegovimi. Ta vezava navaja k identifikaciji nadaljnjih lokalno izdelanih primerkov (I. VI. 6).

Omenili smo že, da med tistimi vezavami, ki so bile odkrite v Ljubljani, nismo našli tistih kranjskih grbov, ki jih je pozneje Mandelc uporabljal pri vezavah šopronskih koledarjev. Nasprotno s tem pa na platnicah protokolov iz Zgodovinskega arhiva, na drugih lokalno izdelanih platnicah in v največji meri na koledarskih vezavah iz Arhiva Slovenije, lahko registriramo štiri vrste kranjskega grba in enoglavega orla. Mestni grb — stolp z zmajem — se pojavlja prvič leta 1714 na platnicah protokolov.

O vezavah koledarjev iz zbirke v Arhivu Slovenije moramo posebej poročati. Serija, ki jo je moč spremljati vse od konca 16. stoletja dalje, ni zanimiva samo s kulturnozgodovinskega stališča, marveč predstavlja tudi vrednoto knjigoveško-zgodovinskega pomena. Poglejmo nekaj teh knjižnih enot! Vezava koledarja iz leta 1602 je zanimiva zategadelj, ker poleg renesančnih elementov vsebuje tudi gotske vzorce.

Po vsem tem se moramo časovno malce vrniti nazaj, kajti vezava koledarja iz leta 1598 poraja take povezanosti, ki jih je moč zasledovati vse do druge polovice 18. stoletja. Na teh knjižnih platnicah se prvič pojavlja okrasna letev z vzorci italijanskih vrčev in maskovno oblikovanimi portreti, ki je zaznavna še na zunanosti koledarja iz leta 1601,¹⁷ registrirati pa jo je moč tudi na nekaterih platnicah vezanih enot v Semeniški knjižnici.

Grbi na ljubljanskih vezavah

Vezava koledarja iz leta 1601 izpričuje izredno lep knjigoveški izdelek. Ker je zrcalna stran platnic pozlačena, je njena vrednost še večja. Dejstvo, da je na čelni strani namesto običajnega okrasa z grbom upodobljen z žarki ovenčan medaljon z oznako »IHS«, na hrbtni strani pa je viden emblem z iniciali »MRA« (MARIA), navaja na to, da je bil lastnik koledarja duhovnik. Zanimiv okvirni okras se nam kaže tudi na platnicah tiska iz leta 1632, ki ga hrani Semeniška knjižnica. V sredini platnic je prav tako v venčasti okvir, a z drugo ploščo, vtisnjena oznaka »IHS«. Prvotnega lastnika te publikacije ne poznamo, exlibris iz leta 1687 z imenom (stolnega dekana) Antona Dolničarja pa z gotovostjo opozarja na duhovniško osebnost.

Rezbarsko lepo izpeljana okrasna letev se pojavlja tudi na platnicah knjižne enote iz druge polovice 17. stoletja¹⁸ in to hkrati z drugim okrasjem, ki ga je moč povezati z vezavo urbarja iz leta 1681, ki ga hrani Arhiv Slovenije.

Tovrstno okrasje je značilno še za dva tiska iz 18. stoletja, ki se hranita v Semeniški knjižnici.

Že omenjeni urbar z oznako »TURN UNTER NEUBURG« (pri Preddvoru) z rjavo usnjeno vezavo v poznorenesančni izvedbi in cvetlično ornamentiko predstavlja značilen srednjevežhodno-evropski tip vezave.

V drugi delavnici, a s podobno naravnostjo, so bile izdelane platnice s pahljačastim okrasjem, ki prav tako oklepajo urbar iz 1677—1687 gradu Turn pri Preddvoru. Njihova zanimivost je v tem, da je v četverkotniku sredi okvirnega cvetličnega okrasja vidna signatura »EM«.

Vezava nadaljnjih dveh ljubljanskih tiskov iz 17. stoletja obsega elemente iz 17. stoletja, čeprav njihova izdelava — sodeč po grbih — datira iz 18. stoletja.

V ljubljanskih vezavah iz 18. stoletja pogosto naletimo na oživiljene vzorce iz prejšnjega obdobja. To je primer z Antiphonarijem in Psalterijem¹⁹ iz Semeniške knjižnice ter z vezavami nekaterih rokopisov v Zgodovinskem arhivu. Prav tako pa tudi čipkasto-okrasne platnice nekaterih knjižnih enot iz Narodnega muzeja vendarle opozarjajo na nova stilna prizadevanja.

Ne glede na to, da pregledane knjižne vezave izpričujejo tesno sorodstvo s starinami sosednih območij, se v njih zrcalijo tudi izvirne črte izdelave. Zategadelj lahko upamo, da bodo nadaljnja raziskovanja vidno obogatila plodno knjigoveško preteklost Ljubljane in drugih slovenskih krajev.

(Iz madž. prevedel F. Sebjanič)

OPOMBE

1. V Ljubljani sem preučevala knjižne vezave v knjižnici Narodnega muzeja, Narodni in univerzitetni knjižnici, Arhivu Slovenije, Zgod. arhivu in Semeniški knjižnici. Sodelavcem teh ustanov se za kolegialno pomoč pri delu posebej zahvaljujem. — 2. Opis samostana glej: Marjan Zadnikar, Srednjeveška arhitektura kartuzijanov in slovenske kartuzije, Ljubljana 1972, 289-317. — 3. Pri prvotiskih se pozivam na delo: Alfonz Gspan-Josip Badalič, Inkunabule v Sloveniji, Ljubljana 1957; po tem delu se v skupino iz Bistre uvrščajo enote pod št. 544, 483 II., 519, 633 in 164. — 4. Constitutiones Guigonis, Dedek Crescenc. 57. — 5. E. Koroknay, A lövöldi kathauzi kolostor kötéseiröl, Annales Strigoniense, Esztergom 1961, 25—34. — 6. Erorst Kyriss, Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet Stuttgart 1951 (v tem delu je označena knjigoveška dejavnost v kartuzijanskih samostanih naslednjih krajev: Güterstein, Köln, Nurnberg, Olomouc, Prull). — 7. Helmuth Hellwig, Handbuch der Einbandkunde I. Band, Maximilians Gesellschaft 1953 (Grupe 10). — 8. E. Koroknay, Magyar reneszansz könyvkötömühelyek, Művészttörténeti füzetek št. 6, Budapest 1973. — 9. Gericht Protocol 1521—1526 — Zgodovinski arhiv Ljubljana. — 10. Dr. Gedeonu Borsi se zahvaljujem za posredovanje njegovih informacij o knjigoveški dejavnosti J. Mandelca, ki so pozneje bile objavljene v zborniku *deželne Szécsenyjeve biblioteka za leto 1970*. — 11. *Burgenländische Heimatblätter* 1950, 19 zapis. — 12. *Mitteilungen des Musealvereines für Krain* 1906, št. 8. — 13. Sestava grbov v citiranem delu G. Borse. — 14. Popolna enakost s pečatniki, ki jih opisuje G. Bors. — 15. Bors. v cit. delu. — 16. *Zgod. arhiv, Cod. I/60*. — 17. *Arhiv Slovenije*, št. 111. — 18. Semeniška knjižnica, H. VII. 25, Hain 7898. — 19. *Psalterium, Venezia* 1763 — *Antaphonarium, Venezia* 1770.

PREBIVALSTVO LJUBLJANE V DRUGI POLOVICI 17. STOLETJA
NA PODLAGI MATIČNIH KNJIG

MARKO ŠTUHEC

S pričujočim sestavkom sem hotel doseči dvoje. Kot prvo sem želel ovrednotiti podatke, ki jih nudijo matične knjige ljubljanskih župnij, kot drugi cilj pa sem si zastavil na podlagi teh podatkov ugotoviti določene značilnosti prebivalstva, na katerega se te matične knjige nanašajo.

Ljubljana tistega časa je bila razdeljena med dve župniji. Stolna župnija sv. Nikolaja je obsegala mesto znotraj obzidja ter Krakovo, Trnovo, Gradišče, hiše pred Nemškimi vrati in del karlovskega predmestja. Kapucinsko, šempetrsko, poljansko in ostali del karlovskega predmestja pa je spadalo v teritorij župnije sv. Petra.¹

Iz stolne župnije sem uporabljal naslednje matične knjige: Krstne knjige za leta 1650 do 1700 ter poročne in mrliške knjige za isto obdobje.² Iz župnije sv. Petra pa sem rabil krstno in mrliško knjigo za leta 1691—1700.³ Vzrok, da sem izbral za analizo matrik pri sv. Petru krajše časovno obdobje, je v značilnostih razpoložljivega gradiva. Umrle osebe iz stolne župnije niso vpisane samo v mrliške knjige pri sv. Nikolaju, temveč večinoma v mrliške knjige pri sv. Petru. Te pa so ohranjene samo za čas od druge polovice leta 1690. Šele od tu naprej moremo natančno določiti število umrlih župljanov stolne župnije, upošteva je umrle iz predmestij, ki spadajo v šempetrsko župnijo, pa tudi število umrlih na področju cele Ljubljane. Ko smo dobili to številko, pa je bilo smiselno ugotoviti še število rojenih v istem času in na istem področju. V ta namen je bilo potrebno pregledati še krstne knjige župnije sv. Petra za leta 1691—1700.

O podatkih, ki jih nudijo, pa naj spregovorijo matične knjige kar same. Krstne knjige stolne župnije imajo naslednje podatke:

»Die 1 Octobris baptisata est Ursula filia legitima Martini Sheroviz ex coniunge Maria. Levantibus Patrinis Joanne Casteliz et Magdalena Staretova per me Sebastianum Skaller.« Poleg teh osnovnih podatkov je označen tudi stan ali poklic staršev: »... baptisatus est Franciscus Christophorus legitimus filius Domini Francisci Jacobi Erbser I. V. D. ...« V krstni knjigi pri sv.

Petru je poklic očeta izjemno redko označen, označeno pa je bivališče krščencev: »... baptisatus est Georgius leg. filius Stephani Saggar et Magdalenae gig' ex Shishka...« Med mrliškimi knjigami ene in druge župnije je glede podatkov velika razlika. Mrliška knjiga pri sv. Nikolaju: »... obyt D. Mathias Babsh I. V. D. an: 48 sep. ad PP Francis...« ali »... obiit Maria filia Sebastiani Kniffez sartoris an: 4. sep. ad S. Petrum«, ali s podatki izjemno bogat vpis: »... obiit Maria Themarin mercatoris uxor ad portam Carolst. anorum 20 in puerperio mortua salva prole sep. ad S Petrum«. V mrliških knjigah pri sv. Petru nista označena poklic in starost umrlega, vpisano pa je njegovo prebivališče. V začetku januarja 1691 beremo: »1. Jacobi Shellani infans ex Krakovo. 2. Unus peregrinus ex Civitate. Item Caspari Senzar infans ex suburbio. 4. Lucia Japlin ante portam Theutonicam...« Podatki v poročni knjigi stolnice pa so sledeči: »3 a huius copulati sunt Andreas Mishitsh et Ursula Urbanziz, adstantibus Joe Turkovitz et Gregorius Kollar.« Med podatki najdemo tudi poklic, družbeni položaj (dominus, perillustrimus dominus) poročencev, včasih pa je tudi označeno, ali gre za vdovca ali vdovo.

Iz navedenih citatov vidimo, da so podatki zelo raznovrstni, in da celo v matrikah iste župnije marsikdaj niso dosledno vodeni. Z njihovo uporabnostjo pa se bomo ukvarjali na naslednjih straneh.

Analizo prebivalstva bom začel s številom rojstev v stolni župniji. V letih 1650—1700 je v krstno knjigo pri sv. Nikolaju vpisanih 10.941 otrok iz te župnije. Celotno število vpisov je sicer nekaj večje, ker so vpisani tudi otroci iz drugih župnij, zlasti otroci iz župnije sv. Petra.⁴ Povprečno je bilo torej v enem letu v stolni župniji 214,5 rojstev. V krstni knjigi so sicer vpisani krsti in ne rojstva, toda praktično vsi novorojenci so bili krščeni, zato lahko število krstov mirne duše vzamemo za število rojstev.⁵ Kako so bila rojstva razporejena v posameznih desetletjih in letna povprečja le-teh, nam pove naslednja tabela:

Desetletje	1651—60	1661—70	1671—80	1681—90	1691—1700
Število rojstev	2022	2113	2226	2256	2189
Letno povprečje	202,2	211,3	222,6	225,6	218,9

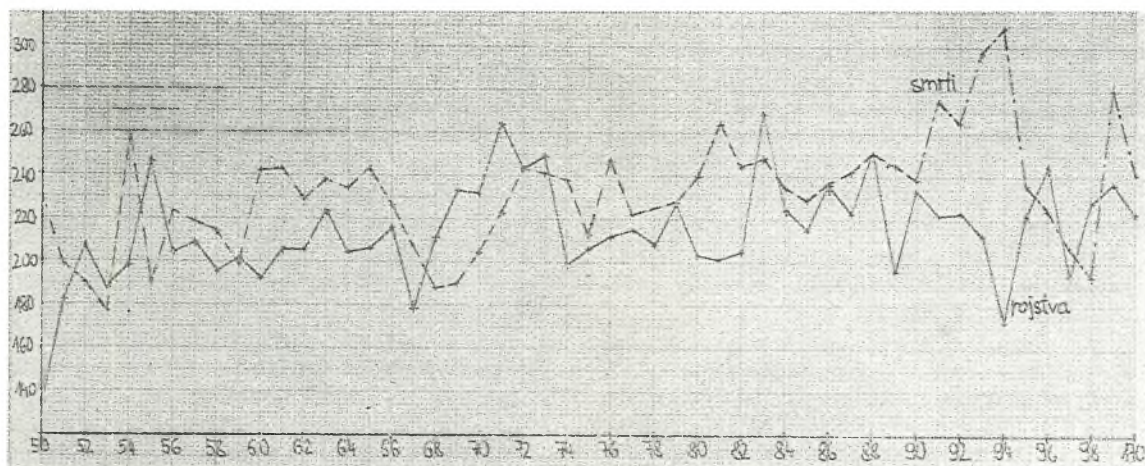

Diagram 1. Gibanje rojstev in smrti na področju stolne župnije 1650—1700

Gibanje rojstev v posameznih letih pa vidimo iz diagrama št. 1.

Vendar pa nam absolutne številke, tako tiste, ki se nanašajo na posamezna leta, kot one, nanašajoče se na desetletja, pravzaprav malo povedo o demografskih značilnostih in njih spreminjanju tiste populacije, ki jo obravnavamo, saj so med seboj težko primerljive. Povsem jasno je seveda, da se je celotno prebivalstvo v obravnavanih petdesetih letih spreminjalo in da je zato treba najti tak skupni imenovalac, ki bo dobljene številke osmislil in omogočil medsebojno primerjavo. Tak skupni imenovalac dobimo, če izračunamo stopnjo rodnosti. Izračunali jo bomo za celotno obravnavano obdobje in njene vrednosti v posameznih desetletjih.

Če pa hočemo vse to izračunati, moramo poznati število prebivalcev stolne župnije. V ta namen bomo uporabili rezultate raziskav, ki jih je na podlagi seznama družinskih poglavarjev iz leta 1660 in na podlagi seznama oseb, ki so bile dolžne plačevati mesni krajcar za leto 1706, opravil dr. Valenčič.⁶ Iz števila prebivalstva za ti dve leti

bom izračunal vrednosti za leti 1650 in 1700 ter izračunal povprečno število prebivalstva stolne župnije v drugi polovici 17. stoletja kot njuno aritmetično sredino. Ker je znano tudi povprečno letno število rojstev v tem času, lahko izračunamo tudi povprečno stopnjo rodnosti. Enako bomo dobili tudi ostale željene podatke. Ta način iskanja natalitete ima dve pomanjkljivosti. Prva je v tem, da izračuna za leto 1660 in 1706 ne dajeta povsem natančnega števila prebivalstva, ampak sta približka, druga napaka pa izhaja iz samega interpoliranja, ki v tem primeru predpostavlja enakomerno spreminjanje prebivalstva.

Po izračunih dr. Valenčiča je stolna župnija leta 1660 štela okoli 5000, leta 1706 pa okoli 6100 prebivalcev.⁷ Njeno prebivalstvo je po tem takem v 46 letih naraslo za približno 1100 ljudi, ali za 24 ljudi vsako leto. Na podlagi zgornjih številok sta interpolirani vrednosti za leto 1650 in 1700 4760 oziroma 5956 prebivalcev in njihovo povprečno število v drugi polovici 17. stoletja 5358. Stopnja rodnosti pa znaša 40,05 ‰, kar pomeni enega novorojenca na skoraj točno 25 prebivalcev. V posameznih desetletjih pa se je rodnost gibala:

Desetletje	1651—60	1661—70	1671—80	1681—90	1691—1700
Povprečno število prebivalcev	4892	5132	5372	5612	5852
Stopnja rodnosti	41,33 ‰	41,17 ‰	41,43 ‰	40,20 ‰	37,41 ‰

Vidimo, da je stopnja natalitete v štirih desetletjih 1651—1690 približno enaka, v naslednjem desetletju pa pade. Kljub temu pa ostaja še vedno zelo visoka in z gotovostjo lahko trdimo, da njen padec v tem desetletju ni pogojen z bistvenimi strukturnimi spremembami tedanje globalne družbe, saj so take spremembe celo v najrazvitejših pod-

ročjih vplivale na padec natalitete šele v 19. stoletju.⁸ Morda utegne biti vzrok za ugotovljeno relativno zmanjšanje rojstev padec življenjskega standarda, ki je bil posledica leta 1692 izpeljanega razvrednotenja denarja in s tem v zvezi močnega zvišanja cen vseh žit,⁹ zaradi česar je možno da se je zmanjšala želja po otrocih. Takšno sklepanje predpo-

stavlja poznavanje določenih kontraceptivnih načinov. Verjetno ni razloga, da bi bili Ljubljančani pod ravniyo svojih sodobnikov in ne bi poznali takrat običajnih metod.¹⁰

Prehajamo na probleme povezane z umrljivostjo. Število umrlih oseb ugotovimo na podlagi vpisov v mrliško knjigo. Tudi tukaj lahko rečemo enako, kot smo rekli za vpise v krstno knjigo: čeprav so v mrliško knjigo vpisani pokopi, lahko število pokopov jemljemo kot število smrti.

Umrle osebe iz stolne župnije so, kakor smo že rekli, vpisovali v dve mrliški knjigi: tisti umrli, ki so jih pokopali župniki stolne župnije, so bili vpisani v mrliško knjigo stolnice, ostali pa so bili vpisani v mrliško knjigo župnije sv. Petra. Problem pa tiči v tem, da sta obe knjigi hkrati ohranjeni le za obdobje od

druge polovice leta 1690 naprej. Zato nam je točno število umrlih znano šele za desetletje 1691—1700. V tem času je v mrliško knjigo stolne župnije vpisanih 480, v mrliško knjigo pri sv. Petru pa 2050 umrlih oseb iz stolne župnije, kar zneso skupaj 2530 mrtvih, ali 253 na leto. Stopnja umrljivosti za to desetletje je 43,23 ‰. Zdi se, da je možno na podlagi teh rezultatov brez problemov določiti tudi število umrlih v ostalih desetletjih. Vendar ni povsem tako. Najenostavnejši način, namreč ta, da vzamemo povprečno letno število vpisov mrličev iz stolne župnije v mrliški knjigi pri sv. Petru za osnovo, ki ji prištejemo vsakoletne vpise v mrliško knjigo stolnice v letih 1650—1690, se izkaže kot nepravilen, brž ko pogledamo število vpisanih mrličev pri sv. Nikolaju za posamezna desetletja:¹¹

Desetletje	1651—60	1661—70	1671—80	1681—90	1691—1700
Število vpisov	876	808	785	310	480

Padanje števila vpisov od 1651—1680 in pravi prelom v naslednjem desetletju kaže na to, da so po letu 1680 župniki iz stolne župnije bistveno manj pokopavali svoje umrle župljane kot prej. Zato je osnova 205 mrličev za leta 1650—180 mnogo previsoka.

Drugo možnost pa nudi izračunana stopnja umrljivosti za zadnje desetletje 17. stoletja. Problem pri tem načinu pa je, da spričo določene možnosti, da je bila umrljivost v desetletju 1691—1700 vsled dviga življenjskih stroškov, povzročenega z razvrednotenjem denarja, večja. V pomanjkanju drugih po-

datkov pa je to edina pot za to, da vsaj približno ugotovimo razmerje vpisov v obe knjigi. O splošnoveljavnosti stopnje umrljivosti desetletja 1691—1700 za celo obravnavano dobo pa bomo govorili kasneje, za enkrat privzemimo, da je kolikor toliko splošna. Postopali bomo tako, da bomo na podlagi povprečnega števila prebivalcev v vsakem desetletju in stopnje umrljivosti izračunali povprečno število umrlih v enem letu ustreznega desetletja in od tega odšteli povprečni enoletni vpis v mrliško knjigo stolne župnije v istem desetletju. Dobimo naslednje:

Desetletje	1651—60	1661—70	1671—80	1681—90	1691—1700
Vsi umrli iz stolne župnije	212	222	233	243	253
Vpisi pri sv. Nikolaju	88	81	79	31	48
Izračunani vpisi pri sv. Petru	124	141	154	212	205

Na podlagi dobljenih rezultatov lahko določimo število umrlih v stolni župniji v posameznih letih (diagram 1).

Diagram nam pokaže gibanje rojstev in smrti v stolni župniji v drugi polovici 17. stoletja. Njunu nihanje je odvisno od medsebojnega učinkovanja posebnih okoliščin in splošnega stanja prebivalstva in gospodarstva. Število rojstev in smrti je v osnovi določeno z velikostjo in nihanjem tistih skupin, od katerih te dogodke pričakujemo — s starostno strukturo prebivalstva. Mnogokrat pa bistveno močnejše vplivajo razni nepričakovani dogodki: vojne, epidemije, lakote, naravne nesreče, ki povzročijo, če delujejo posamič,

večje ali manjše demografske krize, izražene v precejšnjem povečanju mrtvih in padcu rojstev, ali pa povzročijo, če nastopijo skupaj, demografsko katastrofo, katere značilnost je izredno povečanje smrtnih primerov.¹² Že iz diagrama je razvidno, da v obravnavanem obdobju ni bilo nobene demografske katastrofe, niti večje krize, saj poglavitna povzročitelja le-teh vojna in kuga¹³ nista bila prisotna. Prisotne pa so bile slabe letine, ki jih lahko ugotovimo iz gibanja cen na ljubljanskem živilskem trgu.¹⁴

Zaradi že omenjenega padca vrednosti denarja bomo opazovali gibanje žitnih cen in njihov vpliv na smrtnost ločeno za obdobje

1650—90 in 1691—1700. V prvem obdobju je nekaj let, ko je cena visoka (1651—52, 1664, 1674—75, 1685—86), vendar pa to na gibanje smrtnosti nima nobenega vpliva. Poglavitni oblikovalec rojstev in smrti v obdobju 1650 do 1690 je torej starostna struktura stolne župnije.

V obdobju 1691—1700 se cene zelo dvignejo leta 1692, nekoliko padajo v naslednjih dveh letih, dosežejo vrh leta 1695 in 1696 ter postopoma padajo do leta 1700, čeprav so še vedno zelo visoke.¹⁵ Skok cen je nedvomno zaostрил življenjske razmere revnejših slojev ter povzročil določeno podhranjenost in oslabilost, saj se krivulja smrtnosti v letih 1693—1694 dvigne. Smrti so številne zlasti v zimskih mesecih teh dveh let, pogostejše kot sicer v istem letnem obdobju, kar kaže na neodpornost in dovzetnost za bolezen. Ker pa v naslednjih letih število umrlih strmo pada, se zdi, da je smrt med tistimi sloji, ki jih je

draginja prizadela, v obeh omenjenih letih pobrala slabotne in bolehe, ki bi sicer umrli leto ali dve kasneje. Ostali so bili po naravi odpornejši, zato jih nove podražitve in pomanjkanje ni več prizadelo. Krivulja smrtnosti otrok pa kaže, da padec standarda na otroke bolj neposredno učinkuje. Število umrlih otrok je veliko 1693, narašča pa tudi 1695-96 (diagram št. 2). To lahko razlagamo z večjo občutljivostjo otrok in s prilivom novorojencev, ki so še posebno v težkem položaju. Potrebno pa bi bilo tudi raziskati vzroke za veliko število umrlih otrok leta 1691, ko je veliko smrti med otroci v Gradišču (diagram št. 3).

Vendar pa dvigu cen ne smemo pripisovati prevelikega vpliva na smrtnost. Če pogledamo stopnjo umrljivosti v stolni župniji za teh deset let, vidimo, da nikoli ni ekstremno visoka:

Leto	1691	1692	1693	1694	1695	1696	1697	1698	1699	1700
Umrljivost v ‰	47,84	45,91	51,44	53,09	40,38	38,34	35,13	32,79	47,13	40,41

Tudi najvišja je še vedno relativno zmerna in daleč od tistih, ki so značilne za akutne krize.¹⁶ Ker pa je v nekaterih letih precej nižja, se zdi, da povprečna stopnja smrtnosti za to desetletje ni bistveno drugačna¹⁷ kot v ostalih desetletjih in da so računi na njeni podlagi precej točni. Vpliv povečanih cen je

torej v tem, da je smrtne primere bolj skoncentriral.

Ohranjeni podatki nam omogočajo, da opazujemo umrljivost tudi v predmestjih izven stolne župnije. Tako lahko določimo število umrlih posebej za mesto znotraj obzidja in posebej za vsa predmestja skupaj (diagram št. 4). Naslednji diagrami (št. 5, 6, 7) pa diferencirajo umrle po starosti. Iz razmerja med umrlimi odraslimi in otroci je možno približno sklepati na delež otrok v celotnem prebivalstvu. Izračunati pa se ta delež iz zgornjega razmerja ne da, ker je bila umrljivost otrok višja kot umrljivost odraslih. Iz diagrama pa moremo sklepati, da je bil delež otrok v predmestjih večji kot v mestu. To potrjuje tudi seznam družinskih poglavarjev iz leta 1660, kjer je vseh otrok 21,5%, od tega v mestu 20%, v predmestjih pa 24%.¹⁸ Ker se

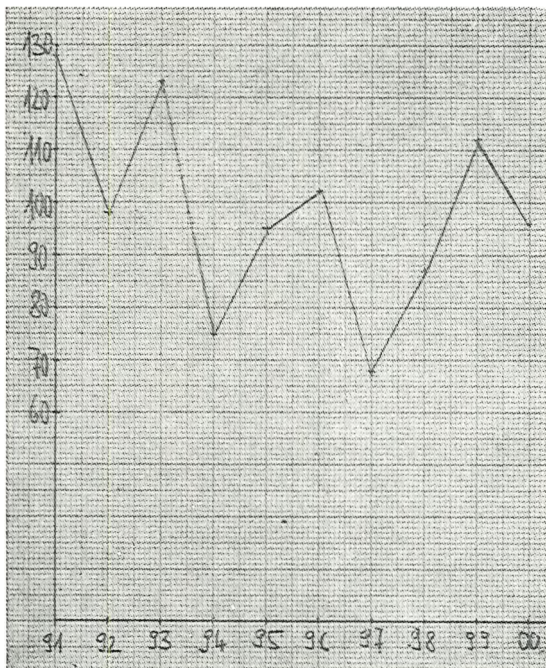

Diagram 2. Gibanje smrti otrok v stolni župniji 1691 do 1700

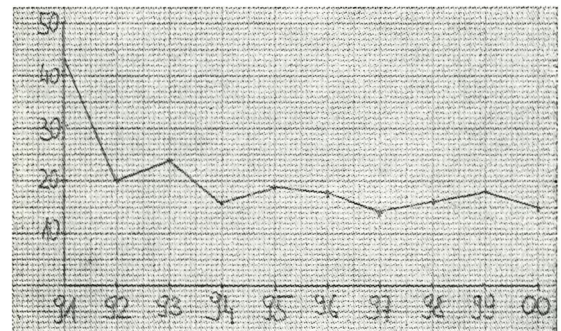

Diagram 3. Gibanje smrti otrok v Gradišču 1691—1700

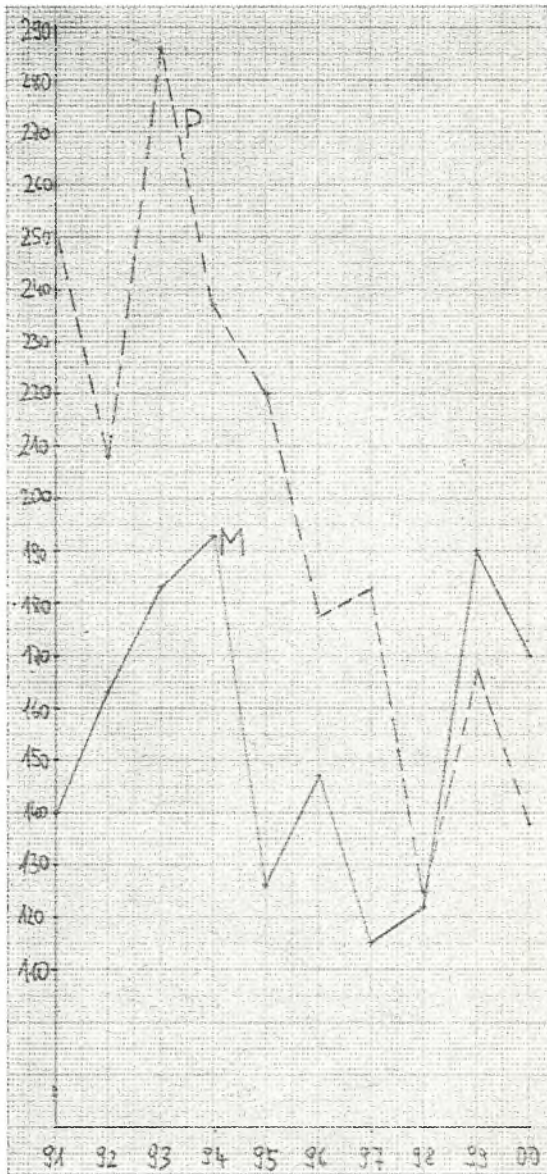

Diagram 4. Gibanje smrti na področju celotne Ljubljane 1691—1700: M — mesto, P — vsa predmestja

odstotek starostne skupine do 14. leta¹⁹ praktično ni spremenil do popisa 1754,²⁰ lahko privzamemo, da je bil tak tudi zadnje desetletje 17. stoletja. Za ta čas pa lahko spet na podlagi podatkov in rezultatov Valenčičevih raziskav izračunamo povprečno število prebivalcev v posameznih delih stolne župnije in določimo različne stopnje umrljivosti:

	Mesto	Predmestja v stolni župniji
Otroci v ‰	70,9	93,5
Odrasli v ‰	33,4	35,8
Vsi v ‰	40,7	49,7

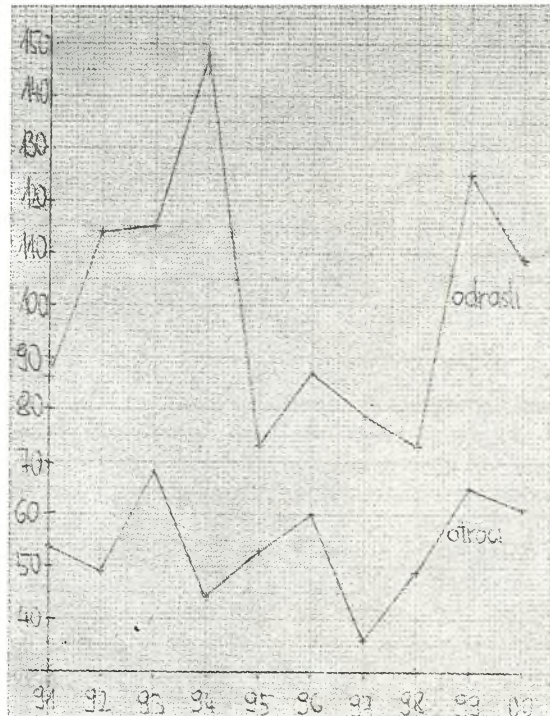

Diagram 5. Umrlji v mestu glede na starost 1691—1700

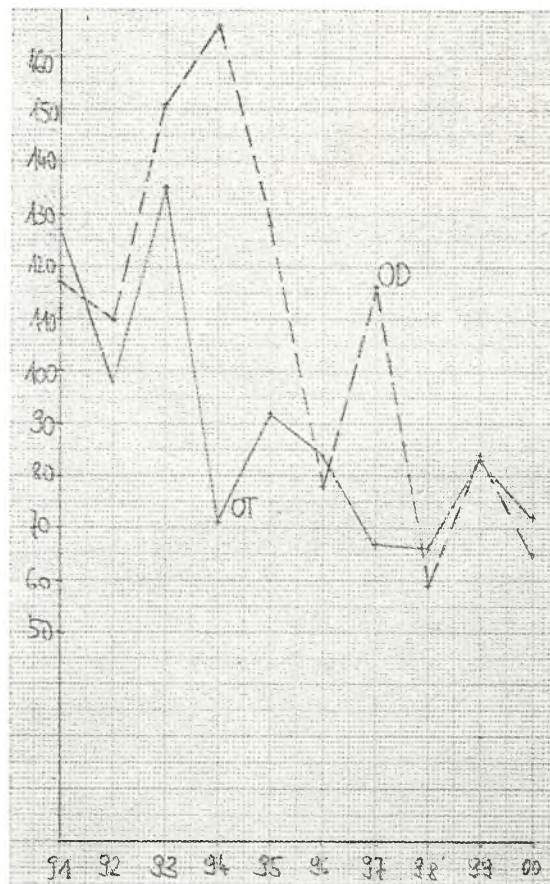

Diagram 6. Umrlji v lj. predmestjih glede na starost: OD — odrasli, OT — otroci

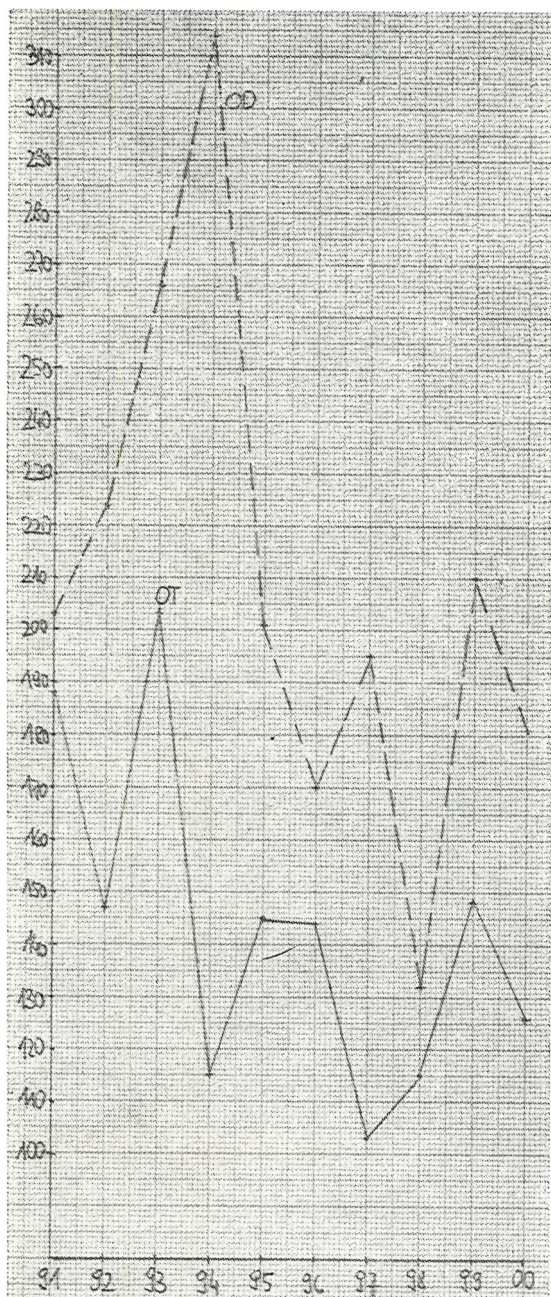

Diagram 7. Umrli v celotni Ljubljani glede na starost 1691—1700: OD — odrasli, OT — otroci

Ker je bilo materialno stanje in socialni položaj, pa tudi življenjski način v vseh ljubljanskih predmestjih v bistvu precej podoben, lahko vzamemo stopnjo mortalitete, ki smo jo izračunali za predmestja stolne župnije tudi za tista predmestja, ki so spadala v župnijo sv. Petra in na tej podlagi izračunamo še njihovo število prebivalcev. Povprečno je tam v desetletju 1691—1700 umrlo 99,9 ljudi letno. Pri zgoraj izračunani stopnji umrljivosti (49,7%) je znašalo število prebi-

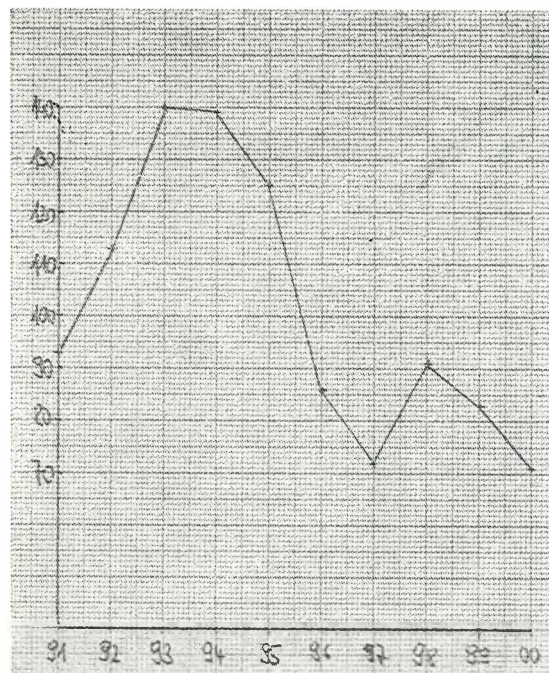

Diagram 8. Gibanje rojstev v lj. predmestjih iz šempetrške župnije 1691—1700

valstva karlovškega poljanskega, šempetrškega in kapucinskega predmestja v tem času približno 2000, celotna Ljubljana pa okoli 7850 ljudi.

Za čas med leti 1691—1700 bomo gledali še krstne knjige župnije sv. Petra in število rojenih v tistih ljubljanskih predmestjih, ki so spadala v to župnijo. Tako bomo dobili število rojenih za celotno Ljubljano, ga primerjali s številom umrlih in ugotovili naravni prirastek prebivalstva.

Gibanje rojstev je prikazano na diagramu št. 8. Vsako leto jih je bilo povprečno 101,2, kar pomeni, da je bila rodnost v Šempetru, Poljanah in Karlovškem predmestju 50,6% mnogo višja kot v stolni župniji, v kateri pa rojstev po posameznih mestnih delih ne moremo diferencirati, ker v krstnih knjigah stolnice bivališča krščencev, razen če niso iz druge župnije, niso označena. Rodnost je bila v obravnavanih predmestjih tudi za spoznane višja od umrljivosti. Morda lahko povežemo to in pa visoke vrednosti obeh komponent naravnega gibanja prebivalstva s podeželskimi značilnostmi teh predmestij. Visoko stopnjo smrtnosti mora kompenzirati ustrezno število rojstev.

Iz gibanja rojstev in smrti na področju cele Ljubljane (diagram št. 9), kakor tudi iz izračunane stopnje rodnosti (40,78%) in umrljivosti (44,9%) pa je jasno, da je bil naravni prirastek prebivalstva negativen, kar je sploš-

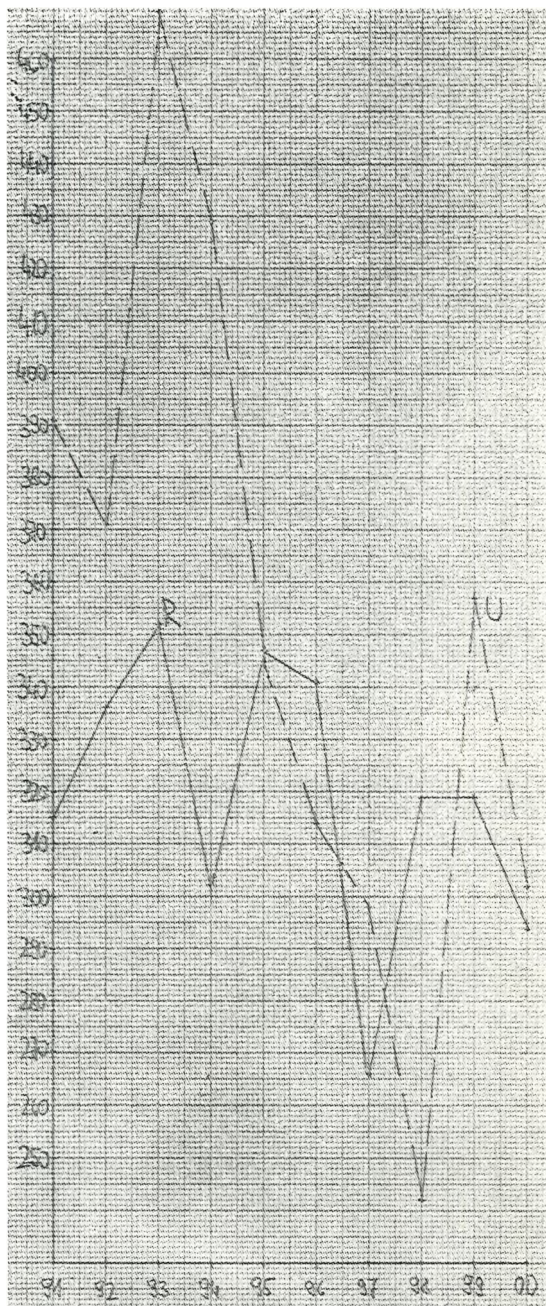

Diagram 9. Gibanje števila rojenih (R) in umrlih (U) na področju cele Ljubljane 1691—1700

na značilnost mest tistega časa²¹ in velja v Ljubljani tudi še konec 18. stoletja.²² V obravnavanem desetletju je bilo v Ljubljani rojenih 328 ljudi manj kot jih je umrlo.²³ Naravni padec prebivalstva pa gre, kot smo videli, na račun stolne župnije, kjer je bilo 341 rojstev manj kot smrti.²⁴ Ker pa je prebivalstvo župnije v tem času naraslo za približno 216,²⁵ se je na njen teritorij priselilo v istem času okoli 550 ljudi več, kot se jih je odselilo.

Rojevanje in umiranje pa ne poznata samo dolgoročnih, nekajletnih, ali celo nekajdesetletnih gibanj. Poznata tudi sezonsko nihanje. V nekaterih obdobjih leta se več ljudi rodi in jih več umre. Letna nihanja rojstev in smrti v Ljubljani in njenih predmestjih kažejo diagrami št. 10—13.

Smrti so najpogostejše v februarju, marcu in aprilu ter v avgustu in septembru. Razmik ekstremnih vrednosti je različen. V mestu je sorazmerno majhen, v predmestjih večji. Nihanja so nekaj manjša pri odraslih kot pri otrocih (glej diagrama št. 10, 11). Na umrljivost žensk v fertilni dobi imajo precejšen vpliv porodi (diagram št. 12), kritični meseci za dojenčke pa so poletni.

Namesto krivulje rojstev si bomo ogledali raje krivuljo spočetij, saj so rojstva le posledica neke dejavnosti, za katero so ljudje v različnih letnih časih različno razpoloženi. Krivuljo spočetij dobimo neposredno iz krivulje rojstev, le da je treba upoštevati, da so tisti, ki so rojeni prve dni marca, spočeti v istem mesecu kot tisti, ki so rojeni v februarju, to je v maju. Spočetja imajo samo en vrh v letu, in sicer v aprilu in v maju, najmanj pa jih je pozno poleti in jeseni, padejo pa tudi v času velikonočnega posta (diagram 13).

Prehajamo na vprašanje porok in analizo poročnih knjig. Skupno je med leti 1650—1700 v poročne knjige stolne župnije vpisanih 3585 porok. Njihovo gibanje po posameznih letih in njihov letni ritem kažeta diagrama št. 13, 14, razporejenost po posameznih desetletjih in število porok na 1000 prebivalcev pa so naslednje:

Desetletje	1651—1660	1661—1670	1671—1680	1681—1690	1691—1700
Število porok	640	718	738	737	752
Število porok na 1000 prebivalcev v ‰	13,08	13,99	13,73	13,13	12,85

Pri analizi poročnih knjig moramo upoštevati, da so poroke vpisane v poročno knjigo tiste župnije, ki ji pripada nevesta. To pa pomeni, da ni nujno, da so v zgornjih števil-

kah zajete vse poroke stolnih župljanov, saj so poroke tistih ženinov, ki so si pripeljali neveste od drugod, načeloma vpisane v domače župnije le-teh. Toda glede na precej

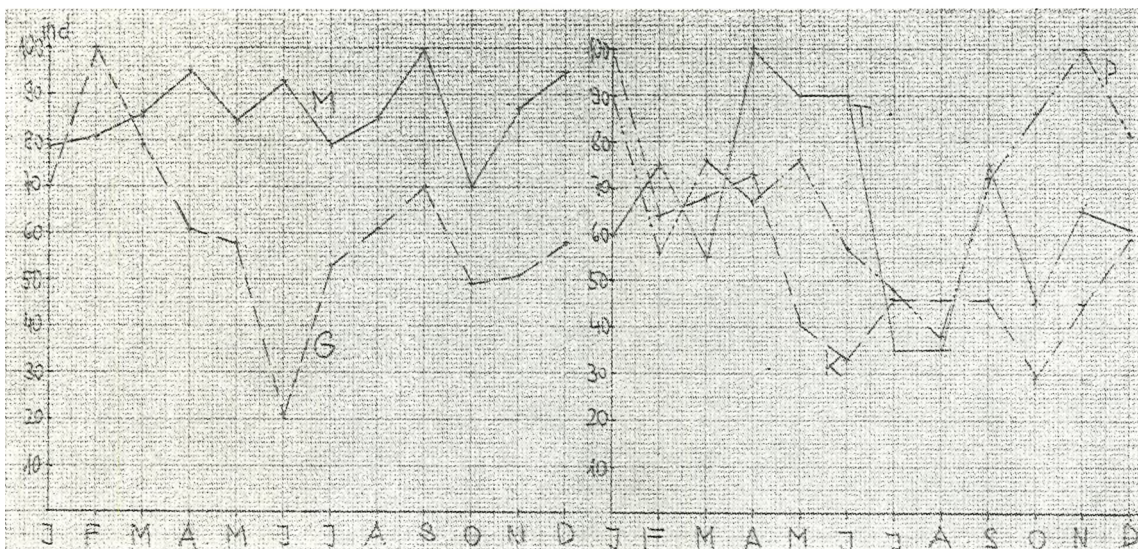

Diagram 10. Sezonski ritem umiranja v Ljubljani 1691—1700 (odrasli): M — mesto, G — Gradišče, T — Trnovo, K — Krakovo, P — Poljane

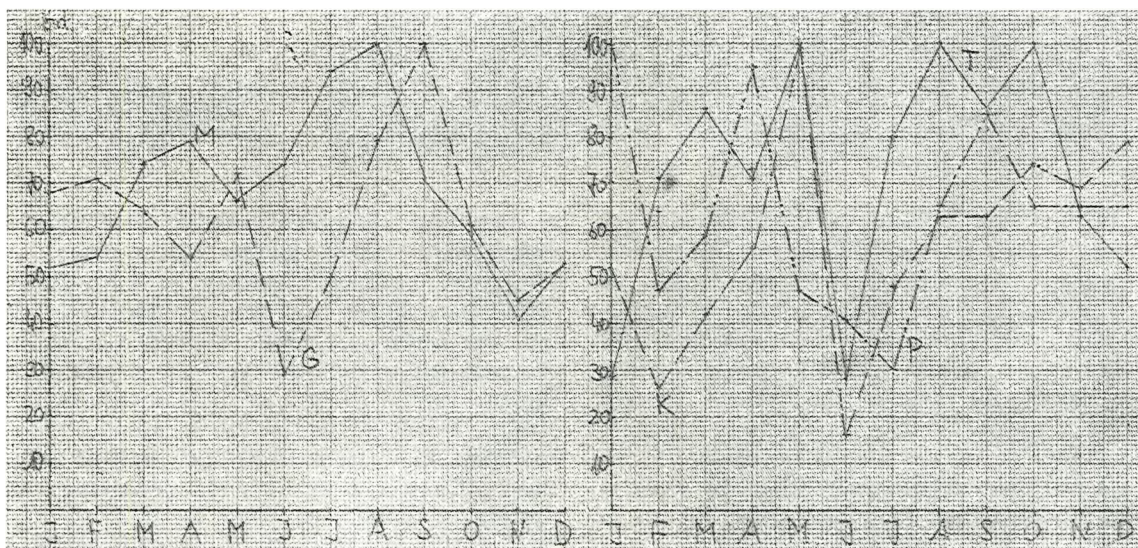

Diagram 11. Sezonski ritem umiranja v Ljubljani 1691—1700 (otroci): M — mesto, G — Gradišče, T — Trnovo, K — Krakovo, P — Poljane

visoke stopnje nupcialitete je možno sklepati, da je vendar relativno velik del mlado-poročencev iz stolne župnije vpisan tu.

Kaj nam povedo o njihovem krajevnem poreklu podatki iz poročnih knjig? Med 3585 nevestami in prav toliko ženini je prav malo takih, katerih domači kraj je označen. Tako je izrecnih neljubljancank 7. Dve od teh prihajata od daleč: ena iz Štajerske, druga je vdova iz Trsta. Ostale pa so od bliže: iz moravske župnije, iz župnije sv. Martina ter iz župnije sv. Petra. Zaradi zgornjega načela moremo trditi, da so ostale neveste v glavnem

iz stolne župnije. Med ženini je za 18 od njih označen kraj: po eden prihaja z Bavarske, Koroške, Dalmacije, Avstrije («natione Austriacus»), Ogrske («ex Hungaria»), pa iz župnije sv. Janeza, Novega mesta, Logatca, Šent-rupert, Kamne Gorice, Vrhnike in iz župnije sv. Martina. Po dva pa sta iz iške župnije, Cerknice in Šentvida. K naštetim pa moramo dodati še kak ducat vojakov iz različnih kompanij in regimentov, ki so bili za krajši ali daljši čas nastanjeni v Ljubljani. Pri tem pa seveda ne gre za vojake iz ljubljanskega gradu («ex arce»). Te moremo imeti za domačine.

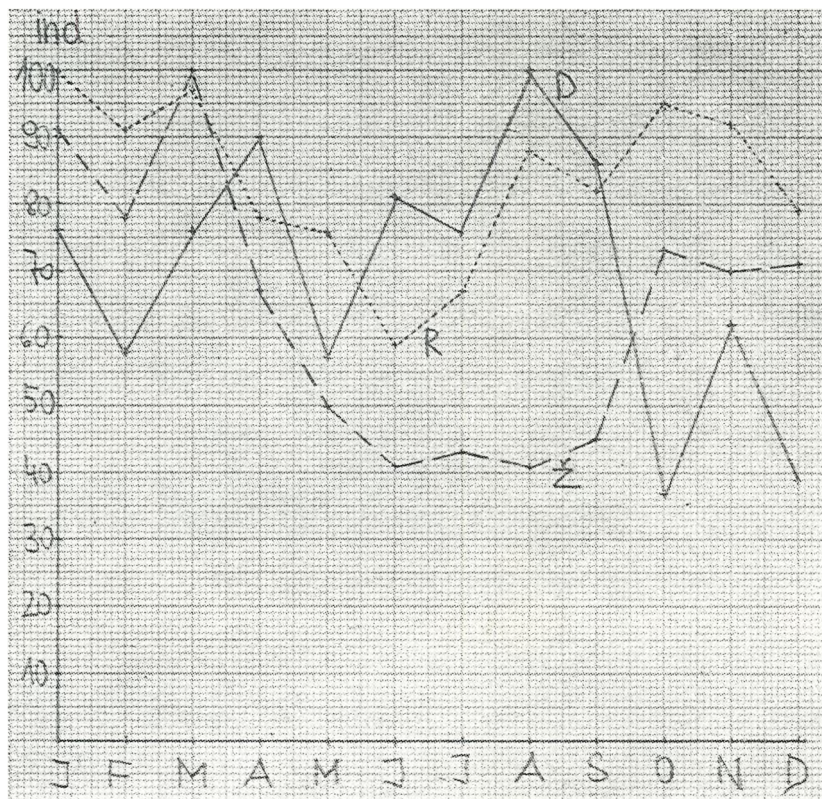

Diagram 12. Sezonski ritem žensk v fertilni dobi (Z) in dojenčkov (D) ter ritem rojstev (R) v Ljubljani 1650 do 1675

Majhno število ženinov-nedomačinov naveda na misel, da so bili ženini, ki so bili smatrani za nedomačine (tujce), redki. Na tej podlagi bi lahko sklepali, da so se župljani stolne župnije skoraj v celoti poročali med seboj in da je bilo področje stolne župnije kar samo sebi populacijsko zaledje. Vendar pa to ni nujno. Za tiste, za katere je iz označbe vidno, da niso domačini, je možno, da so se šele pred kratkim priselili in so v dojemaju domačinov še vedno tujci, ali pa je možno, da so se ljubljanske neveste (iz stolne župnije) preselile k njim. Za ostale ženine, za katere pa domači kraj ni naveden, pa je najbolj verjetno, da so dojeti kot domačini, čeprav nikakor ni nujno, da so vsi to tudi po poreklu. Za mnoge lahko predpostavljamo, da so priseljenci. Preden so si kolikor toliko uredili eksistenco, osnovni pogoj za poroko, je bilo gotovo potrebno nekaj časa, očitno toliko, da je njihovo krajevno poreklo do neke mere izgubilo pomen označevalca.

Gornji premislek o možnih priselitvah utemeljimo z analizo porok. S pomočjo tabele slučajnih števil sem izbral 93 porok med leti 1650—1681. Poleg porekla mladoporočencev me je zanimala še starost partnerjev, število rojenih otrok v zakonu, medporodni intervali in časovni razmak med poroko in prvim po-

rodom. Vse navedene podatke sem iskal v repertoriju krstne knjige stolne župnije.²⁶ Poglejmo, kaj nam ta seznam pove o poreklu mladoporočencev in s tem o migracijah. Če sta partnerja po poreklu domačina iz stolne župnije, sta morala biti krščena in vpisana v krstno knjigo in ju torej najdemo v repertoriju, hkrati pa ugotovimo še njuno starost, podatek, ki v poročnih knjigah tudi ni zabeležen. Če pa ju tam ni, sta priseljenca, za katera pa seveda ne vemo od kod. Med 91 ženini (dva iz vzorca sta se poročila dvakrat) jih najdemo 17, med 93 nevestami pa 20. To pomeni, da je le 18,6% ženinov in 21,5% nevest domačinov iz stolne župnije. Dobljeni rezultat upravičuje domnevo o močnem priseljevanju, zlasti, ker moramo upoštevati, da je v zgornji analizi zajet le del priseljenec, tisti, ki so se v obravnavanem obdobju poročili. Med priseljenci pa so bili že poročeni in taki, ki tega niso nikoli storili. Vendar pa ni bil velik samo priliv prebivalstva. Velik je bil tudi njegov odliv. To sklepam na podlagi naslednjega dejstva: ko sem analiziral gornji vzorec iskal povprečno število v zakonu rojenih otrok, nisem v 50 primerih našel nobenega otroka, v 17 primerih pa samo enega. Za pojasnitev tega moramo upoštevati tri vzroke. Prvi možni vzrok je steril-

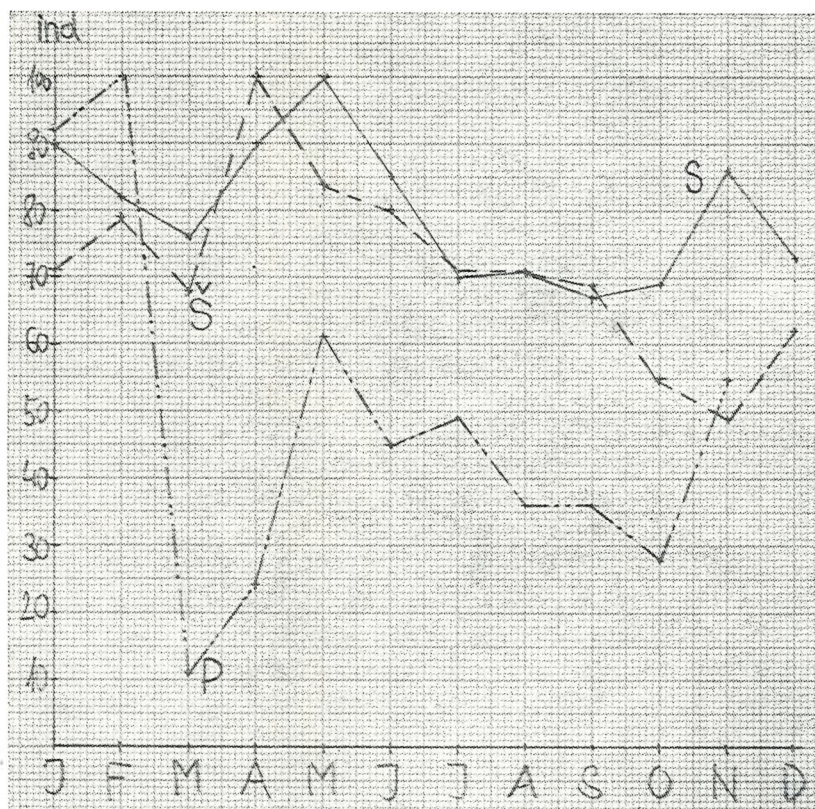

Diagram 13. Sezonski ritem spočetij v Ljubljani 1691 do 1700: S — stolna župnija. S — lj. iz šempetrske župnije. Sezonski ritem porok vpisanih v por. knjigo stolnice (P)

nost v zakonu, drugi kratkotrajnost zakona zaradi hitre smrti enega ali celo obeh partnerjev, tretji možni vzrok pa je izselitev še pred rojstvom prvega potomca. Nobeden izmed navedenih vzrokov pa ne deluje sam. Nesmiselno bi bilo predpostavljati, da je bila več kot polovica zakonov sterilnih, ali, da se jih je več kot polovica zaradi smrti končala tako hitro, da ni bilo mogoče imeti otrok. Vsi

trije vzroki delujejo hkrati, a v različni meri. Če bi hoteli vedeti, v kakšnem razmerju učinkujejo, bi morali napraviti posebno raziskavo, nedvoumno pa lahko največjo težo med njimi pripišemo odselitvam. Vendar pa je treba upoštevati še nekaj. Stolna župnija sv. Nikolaja je bila gotovo privlačen kraj za poroke tudi za tiste mlade ljudi, ki ji niso pripadali. Zato je verjetno, da so se mnogi v

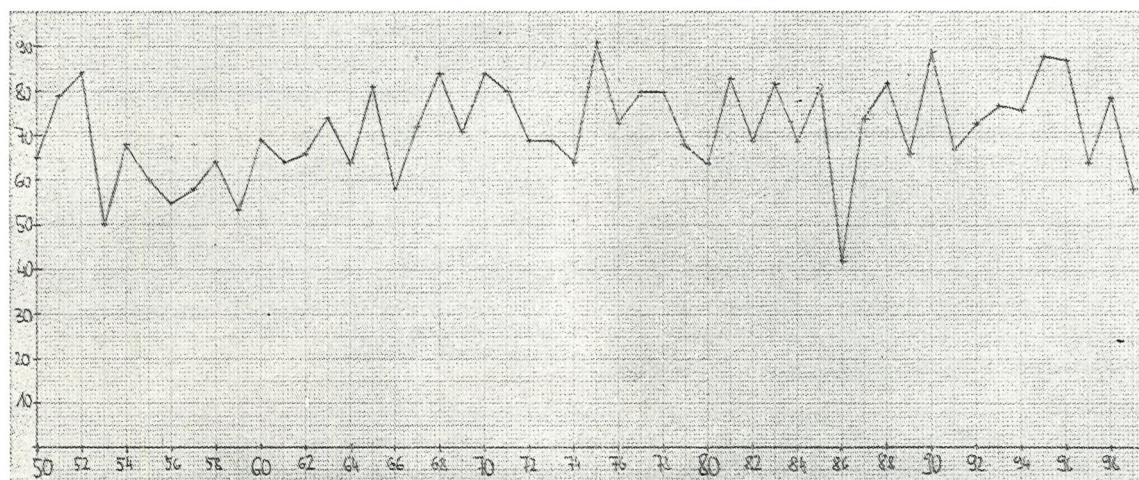

Diagram 14. Vpisi v poročno knjigo stolnice 1650—1700

poročno knjigo vpisani pari prišli v stolnico poročiti, čeprav so bili sicer iz kake druge župnije. Zato mislim, da bi podatke za marsikateri par našli v matičnih knjigah sosednjih župnij, zlasti v matičnih knjigah šempetrske župnije.

Poglejmo rezultate v zvezi s starostjo mladoporočencev. Pri tem pa moramo opozoriti na omejenost dobljenih rezultatov, kar izhaja iz istih dejstev, na podlagi katerih smo ugotovili velik pretok prebivalcev. Če lahko samo za 20 ženinov in 21 nevest²⁷ iz vzorca ugotovimo rojstno letnico, dobljenega rezultata se-

Leta	25—24	25—29	30—34	35—39	40—45	Nad 45
Število	10	4	1	3	1	1

Pred komentiranjem dobljenih rezultatov moram opozoriti še na nekaj. Ni namreč jasno, ali gre pri osebah, katerih starost nam je znana, za prvo poroko ali ne. V poročnih knjigah pri njih sicer ni oznake »viduus« ali »vidua«, vendar sodim, da ta podatek ni dosledno beležen. To sklepam na podlagi tega, ker pri nekaterih ženinih iz vzorca, za katere je iz repertorija krstne knjige razvidno, da ne gre za njihovo prvo poroko, oziroma da so se poročali še kasneje, iz poročne knjige tega ne razberemo. O nedoslednosti vpisovanja tega podatka sklepam tudi zaradi neenakomerne razpršenosti označenih vdovcev in vdov med ostalimi (tako jih je v desetletju 1681—1690 vpisanih 96, v desetletju 1661—1670 pa 3) in spričo dejstva, da jih je med vsemi mladoporočenci le 169, kar je premalo glede na kratko življenjsko dobo in iz te izhajajočo relativno kratkotrajnost zakona. Kljub pravkar povedanemu pa gre pri nevestah, katerih starost sem uspel ugotoviti v glavnem za prvo poroko. Polovica jih je mlajših od 20, štiri petine pa od 25 let. V mrliški knjigi stolne župnije so sicer tudi vpisane vdove te starosti, a so redke in je torej tako starih kandidatk za drugo poroko zelo malo, čeprav je seveda treba dopuščati, da so in da obstaja majhna možnost, da je tudi katera od zgornjih nevest že vdova. Ker pa ocenjujem takšno možnost kot zelo majhno, je izračunana povprečna starost 21 let precej točna. Temu v prid govori tudi majhna razlika med povprečno in modalno starostjo in sorazmerno majhna razpršenost vrednosti.

Interval	Med 1. in 2. otrokom	2. in 3.	3. in 4.	4. in 5.	5. in 6.	6. in 7.	7. in 8.
	30,4 mes.	38,4 mes.	27,4 mes.	37,5 mes.	36,2 mes.	41,2 mes.	41 mes.

veda ne moremo posploševati brez velike rezerve.

Začnimo z nevestami. Njihova povprečna starost je bila 21 let, modalna pa 19. Najmlajša je bila stara slabih 16, najstarejša pa 29 let. Podrobnejša razdelitev pa je:

Leta	Pod 20	20—24	Nad 25
Število	11	6	4

Za ženine iz vzorca so rezultati naslednji: povprečna starost je bila 29 in modalna 22 let. In še razdelitev po starostnih kohortah:

Povprečna starost ljubljanske neveste iz stolne župnije je bila potemtakem v drugi polovici 17. stoletja okoli 20 let.

Za ženina pa tega iz zbranih podatkov ne moremo določiti. Izračunana povprečna starost je previsoka. Med zgornjimi 20 ženini je namreč verjetnost, da so med njimi vdovci, dosti večja, kot je bila ta možnost pri nevestah. Četrtnina jih je starejših kot 35 let in so bili ob poroki v letih, ki so v takratnem pojmovanju gotovo veljala kot zrela ali celo starejša. Prva poroka v taki starosti pa tudi takrat ni mogla biti običajna. Ker je modalna starost ženinov našega vzorca precej nižja od povprečne, je bila zato običajna starost Ljubljancanov iz stolne župnije ob poroki vsaj nekaj let nižja od izračunane povprečne starosti.

Od vprašanja starosti mladoporočencev se obračamo k vprašanju števila v prvem zakonu rojenih otrok. Za naših 93 parov jih iz že navedenih vzrokov ugotovimo le 119. To pa pomeni, da v primeru Ljubljane z analizo slučajno izbranih porok, vpisanih v poročno knjigo stolnice, neposredno ne moremo dobiti tega podatka.

O otrocih v zakonu nam nekaj povejo medporodni intervali. Čim manjši so, tem več je rojenih otrok. Povprečni razmak med dvema porodoma je po naših podatkih znašal 35,2 meseca ali 2 leti in 11 mesecev. Najmanjši je bil med 3. in 4. otrokom, največji pa med 6. in 7. otrokom:

Oglejmo si še interval med poroko in prvim porodom. Če ga izračunamo kot aritmetično sredino, je presenetljivo visok — 32,5 meseca. V prvi vrsti pa je to rezultat treh

zelo velikih intervalov (130, 137, 141 mesecev) in ne daje prave slike. Mnogo realnejšo dobimo, če določimo modalni razred:

Razmak	do 9 mes.	9—18	19—27	28—36	37—45	46—54	55—63	64—72	73—82	82 in več
Število rojstev	2	22	4	3	3	3	1	—	1	5

Modalni razred je 9—18 mesecev, kar kaže na to, da so stolni župljani svoje zakonske dolžnosti vzeli zares. Podatek, da sta bila samo dva otroka iz vzorca (4,65 %) predzakonsko spočeta, navaja na sklep, da je šele zakon legitimiral spolno življenje. O tem priča tudi za mesto z velikim pretokom ljudi majhno število nezakonskih otrok (6,78 %). Očitno je prišlo v primerjavi s tolerantnim 16. stoletjem²⁸ do spremembe v gledanju ljudi na to življenjsko plat. Odnos do spolnosti je postal strožji, kar je gotovo v veliki meri posledica okrepljene pozicije iz protireformacijskega boja zmagovito izšle katoliške cerkve in od tod izvirajoče možnosti večjega vpliva na oblikovanje vedenjskih in vrednostnih norm. Malo število otrok, katerih predzakonsko spočetje je šele naknadno dobilo legitimacijo s poroko, pa je zanimivo še z enega vidika. Zdi se namreč, da je obstajala jasna razmejitev med tistimi, ki so spočenjali otroke v zakonu in onimi, ki so to počeli zunaj. Izvenzakonska spolnost je bila v veliki meri omejena na tiste sloje, ki so producirali nezakonske otroke. Kolikor je iz podatkov o nezakonskih otrocih moč razbrati v krstnih knjigah, gre pri njihovih starših večinoma za dva tipa: gospodar (v glavnem plemič, ni pa nujno) — dekla ali hlapec — dekla. Vprašanje je seveda, ali je bila ta razmejitev tako jasna in redukcija izvenzakonske spolnosti na nižje (in deloma privilegirane) sloje tako dosledna, kot bi se dalo sklepati iz gornjega premisleka. Toda do nekega premika v mentaliteti je v 17. stoletju moralo priti, saj ne najdemo več podatkov kot za 16. stoletje, da v prid prešušnice posreduje mož in še sosedje,²⁹ kar pomeni, da niti zakonolomstvo ni bilo dojeto kot strašen prekršek.

Za konec razdelka o zakonu pa se na kratko dotaknimo še problema povprečne dolžine zakona. Določata jo dva dejavnika: večja izmed povprečnih starosti partnerjev ob poroki in nižja od povprečnih starosti odraslih moških oziroma odraslih žensk. Povprečne starosti sem izračunal na podlagi vseh med leti 1650—1680 v mrliške knjige stolne župnije vpisanih oseb. Za odrasle moške je 46,6 leta, za odrasle ženske pa 46,2 leta.

Veljavnost teh rezultatov za celotno župnijo pa je vprašljiva, saj je dobljena na podlagi podatkov za populacijo, ki zagotovo ni vzorčna. Ker je v to mrliško knjigo vpisanih veliko pripadnikov višjih slojev, kjer lahko pričakujemo daljšo življenjsko dobo, sta izračunani povprečni starosti verjetno previsoki. Ker tudi izračunana povprečna starost ženinov ni preveč natančna, lahko povprečno trajanje zakona le ocenimo. Ocenjujem ga na približno 15—20 let.³⁰ Upoštevanje podatka o medporodnih intervalih in »čakalni dobi« za prvega otroka pa lahko približno določimo tudi število v zakonu rojenih otrok, ki znaša 5—6 otrok.

V prispevku smo se z različnim uspehom lotevali različnih vprašanj. Vseh, ki se ob podatkih matičnih knjig postavljajo, se seveda nismo. Naj omenim npr. možnost ugotavljanja etnične strukture ljubljanskega prebivalstva na podlagi imen in priimkov pisanih oseb, ali možnost na podlagi oznake »dominus«, ki je včasih zabeležena poleg vpisanega imena, ugotoviti, kako tedanja družba vidi svojo družbeno razslojenost. »Dominus« gotovo pomeni, da gre za človeka, ki uživa ugled, ki pa ni plemič. Le-ti so namreč označeni kot »nobilis«, »praenobilis«, ali »illustrissimus dominus«. Z »dominus« so označeni npr. zdravniki in pravniki, pa tudi številni drugi, katerih poklic pa ni označen. Identificirati bi jih morali s pomočjo kakega drugega vira, morda z mestnimi davčnimi knjigami, da bi ugotovili kriterij, po katerem nekemu pritiče tako nazivanje. Na podlagi botrstva in poročnih prič bi bilo mogoče ugotavljati povezave med ljudmi. Zanimivi so zlasti tisti primeri, ko je plemič boter ali poročna priča nekemu, ki ni označen niti kot »dominus«. Tudi tukaj bi bilo potrebno identificirati oba in potem ugotavljati, ali gre v takem primeru za dobrohotnost gospodarja, ali pa gre za plemiškega parvenija, ki še vedno ohranja stike s socialno sredino, iz katere je izšel.

Vidimo torej, da so podatki in spodbude, ki jih ponujajo matične knjige, številne, vendar je za njihovo osvetlitev često treba pritegniti še podatke iz drugih virov. Ugotovili pa smo tudi, kje se izkoriščanju matičnih knjig postavlja meja. Omejitve se pojavijo

že zato, ker mrliške knjige župnije sv. Petra niso popolne in zato, ker mnogi podatki niso beleženi enotno in dosledno. Omejitve pa izhajajo tudi iz značaja same populacije, katere slika so matične knjige. Velika prostorska gibljivost ljubljanskega prebivalstva otežuje rekonstrukcijo družine in števila v zakonu rojenih otrok tako, da sem na ti dve za demografski razvoj in poznavanje družine tistega časa pomembni vprašanji odgovoril le približno, kar pa ne pomeni, da podatki iz matičnih knjig ne omogočajo dati boljši odgovor. V določeni meri pa je omejitev tudi čas, ki je potreben, če hočemo pregledati matične knjige takega mesta kot je Ljubljana za dobo petdeset let. Bolj učinkovito je zato analizirati matične knjige manjšega področja z bolj statičnim prebivalstvom. Pri tem mislim zlasti na podeželje. S povezavo podatkov iz matrik z onimi iz urbarja bi lahko zajeli preprostega človeka, ki sicer o svoji eksistenci v zgodovini ni pustil zelo veliko sledov v vseh njegovih socialnih in individualnih razsežnostih.

OPOMBE

1. V. Valenčič: Popis družinskih poglavarjev l. 1660 in število prebivalstva v Ljubljani, Kronika 3, 1955, Ljubljana, str. 180. Na seznamu je tudi Gradišče, ki ga je dr. Miklavčič postavil v župnijo sv. Petra. Primerjaj M. Miklavčič: Predjožefinske župnije na Kranjskem v odnosu do politične uprave, Ljubljana 1945, str. 31. — 2. Nadškof. arhiv Ljubljana, Župnijski arhivi, Lj. — sv. Nikolaj: R fasc. 1, 2. P fasc. 12. M. fasc. 14, 15. — 3. Nadškof. arh. Lj., Žup. arh., Lj. — sv. Peter: R fasc. 1, 2. M fasc. 17. — 4. Teh primerov pa ni veliko in proti koncu stoletja skoraj izginejo. — 5. Kot dokaz o doslednosti krstov navedimo, da najdemo primere, ko je bil novorojenec »ob debilitate« krščen kar na domu. — 6. V. Valenčič: Popis . . . isti: O gospodarski strukturi ljubljanskega prebivalstva v začetku 18. stoletja, Kronika 5, 1957, Ljubljana, str. 5—13. — 7. V. Valenčič: Popis . . . str. 181, Gospodarska struktura . . . str. 7. — 8. A. Wertheimer — Baletič: Demografija. Stanovništvo i ekonomski razvitak, Zagreb 1982, str. 95. — 9. V. Valenčič: Žitna trgovina na Kranjskem in ljubljanske žitne cene od srede 17. stoletja do prve svetovne vojne, Ljubljana 1977, str. 123 (363). — 10. O tem Cambridge Economic History, Volume IV, Cambridge, str. 70, Imhof: Bevölke-

rungsgeschichte und historische Demographie v Historische Sozialwissenschaften, Göttingen 1977, str. 18. Morda preveč afirmativno izjavo o maltuzijanskem vedenju Ljubljančanov je treba seveda problemizirati, ker so bili kontracepcijski načini (coitus interruptus) v tem času poznani predvsem višjim slojem, ki jih porast življenjskih stroškov ni prizadel. Zato je morda tudi možno, da je padec rodnosti v Ljubljani povezan z začasno sterilnostjo žensk nižjih slojev zaradi slabih življenjskih pogojev ali s seksualno abstinenco. Morda pa z navedenim dvigom cen ni v zvezi in je povsem slučajen. Glej o tem predmetu tudi L. Stone: The Family, Sex and Marriage in England 1500—1800, London 1984, str. 261—267, in J. L. Flandrin: Familles. Parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société, Paris 1984, str. 188—192. — 11. Te številke se nanašajo na tiste umrle, pri katerih ni izrecne oznake, da so tujci. — 12. Glej P. Chaunu: Civilizacija klasične Evrope, Beograd 1977, str. 201 in dalje. Kot primer take demogr. katastrofe glej za Nemčijo v času 30-letne vojne Cambridge Economic History, str. 41—42. — 13. Za kugo glej A. Koblar: O človeški kugi na Kranjskem, IMK l. 1881, str. 39—55. — 14. V. Valenčič: V op. 9 cit. delo, str. 139—140 (379—380). — 15. Ibidem. — 16. Kot primer akutne krize glej P. Goubert: En Beauvais: Problèmes démographiques du 17. siècle, Annales 7, 1952, str. 461 in dalje. — 17. Za preizkus sem ugotovil še število umrlih iz stolne župnije v prvem desetletju 18. stoletja in izračunal stopnjo umrljivosti, ki je skoraj enaka kot desetletje prej: 42,7‰. — 18. V. Valenčič: Popis . . . str. 180. — 19. Do te starosti so smatrali kot otroci tudi umrli dečki in deklice. Aprila 1674 je v mrl. knjigo vpisan »prolis Joanni Kisselnoé Ignatius anorum 14«. — 20. V. Valenčič: Popis . . . str. 181. — 21. R. Mols: Die Bevölkerung Europas 1500—1700, v Europäische Wirtschaftsgeschichte, Band 2, Stuttgart — New York 1978, str. 13. — 22. Statistisches über die Bevölkerungsbewegung in Jahre 1786, v MMK X, 1897, str. 76. — 23. Skupno je bil rojen 3201 otrok, umrlo pa je 3529 ljudi. — 24. Roj. 2189, umrlo 2530 ljudi. — 25. Interpolirane vrednosti za leti 1691 in 1700 sta 5744 in 5960 prebivalcev. — 26. Nadškof. arhiv Ljubljana, Žup. arhivi, Lj. — sv. Nikolaj, R fasc. 10. — 27. Za tri ženine in eno nevesto sem starost ugotovil iz mrliških knjig. — 28. Mal: Stara Ljubljana in njeni ljudje, Ljubljana 1957, str. 38—43. — 29. Mal. op. cit. str. 44. — 30. Starosti iz katerih sem izhajal pri tej približni oceni sta: 46 let — starost moških ob smrti in 29 let — starost moških ob poroki.

NAČRTI POMORSKE TRGOVINE PREK TRSTA IZ ČASA VLADAVINE KARLA VI.

JÁNOS KALMÁR

Po Utreškem (1713) in Rastattskem (1714) miru, ki sta zaključila špansko nasledstveno vojno, so španska Nizozemska (Belgija), Milano, Mantua, dotlej Španiji pripadajoča območja toskanskega obalnega območja, zatem Neapelj in Sardinija prišli pod vrhovno oblast nemško-rimskega cesarja Karla VI. Leta 1717 je bila k temu ozemlju priključena tudi Sicilija, ki jo je savojski princ izročil cesarju v zameno za Sardinijo, po sklenitvi požarevskega miru s Turčijo 1718. leta pa še Temišvarski Banat, ostanek Slavonije, del Vlaške, severna Srbija in ozek pas Bosne.¹

S pridobitvijo teh ozemelj krog in krog je postala država avstrijskih Habsburžanov večja kot kdajkoli prej. In čeprav naj bi se nekaterim od njih odpovedali že za življenja Karla VI. (prvič po dunajski pogodbi iz leta 1735, in sicer Neaplju in Siciliji), jim je pomembna geografska razširitev — tudi na obalna območja — omogočila načrtovanje pomorske trgovine v dotlej neslutnih razsežnostih.

Arhiv zunanjega ministrstva v Parizu npr. hrani francoski prevod tržaškega trgovinskega načrta. Projekt se začne z znanim načelom trgovcev, da je trgovina tista, ki bogati dežele. V nadaljevanju predlaga ustanovitev trgovske družbe, ki bi povezala cesarjeve dežele.

Načrt priporoča, da se pošljeta dve ladji na Orient, v Smirno v Mali Aziji, v Aleksandrijo v Egiptu in na Ciper ter nadaljnje štiri na Zahod, v Španijo, Portugalsko in Flandrijo, kjer naj bi nato zgradili skladišča za družbo. V Levantu bi pošiljali sukno, svilo, pisalni papir, kositer, baker, med, živo srebro, od tam pa bi uvažali svileno tkanino, vosek, kavo, barvila, bombaž, perzijske preproge.

Ladje, ki bi plule proti zahodu, naj bi pristajale v Španiji, na Portugalskem in v Ostendu ali v nekem drugem pristanišču Flandrije z nemškim platnom, italijanskim vinom, neapeljskim in sicilijanskim oljem, s predelano svilo in posušenim sadjem na krovu. Iz teh dežel naj bi pripeljale špansko volno, brazilski sladkor, tobak, tudi iz Brazilije izvirajoče uvozne proizvode, kot so košenilja, indigo, kakao, les, flandrijski kamelhar in nasoljene ribe, slednje v cesarska območja Italije.

Blago habsburške države, ki ga hočejo prodati, je treba — kot so izvedeli — pripeljati

v tuje obmorsko pristanišče, ali na Nizozemsko ali v Benetke, Livorno, Genovo ali Marseille, kar je za državo zelo neugodno, ker imajo trgovci teh dežel-posrednic pri protivrednosti razvoženega blaga velik dobiček, kot npr. Benečani pri bombažu, kupljenem na Cipru, letno več kot 300.000 fl.

Za tako intenzivno trgovino, ki bi lahko izravnala trgovinska pasiva, pa je potrebna živahna industrijska dejavnost, zanjo pa manufakture. Zato načrt vsebuje predlog, da je treba že obstoječe manufakture, ki proizvajajo izvozno blago habsburške države, modernizirati. Po izkušnjah ima sukno zelo dober trg predvsem v Turčiji; Francozi, Angleži, Holandci in Benečani ga tam vsako leto prodajo za nad 15 milijonov fl. Cesarjevi podložniki pa bi lahko še koristneje trgovali s suknom kot omenjene zahodne države — po eni strani zaradi sosedstva turške države, po drugi strani pa zato, ker so mezde manufakturnih delavcev v habsburški državi nižje kot v zahodni Evropi.

Navsezadnje naj se vse blago, proizvedeno v habsburški državi, pošlje v Trst, v center, določen za cesarjevo pomorsko trgovino. Dežele habsburške države naj iz svoje trgovine izključijo trgovce drugih vladarjev, da ne bi z njo ustvarjali dobička tuji podložniki. V dokumentu ni predlagana trgovina z vzhodno Indijo — po zgledu družbe Ostende — ker dedne dežele ne proizvajajo takšnega blaga, ki bi ga lahko tja izvažali. Posledica tega bi bila, da bi morale države v gotovini plačati blago z Daljnega Vzhoda, kar je v nasprotju z vsemi načeli trgovine.²

Avtor tega načrta je vitez Dominicus von Jauna, cesarski in kraljevski svetovalec in višji intendant avstrijskih dednih dežel, ki je tudi sam imel izkušnje s potovanji tako v levantinske³ kot tudi v druge dežele, njegov sin pa je imel na Cipru skladišče.^{3a}

Ta pismeni predlog sicer ni datiran, vendar lahko s primerjanjem vsebine z razmerami v tistem času približno določimo čas njegovega nastanka.

Leta 1731 je morala avstrijska vlada likvidirati dejavnost trgovske družbe Ostende, ker se je Karl VI. samo pod tem pogojem lahko nadejal, da bodo pomorske države (Anglija, združena Nizozemska in Francija) priznale pragmatično sankcijo. Ta udarec je bil za habsburško državo še toliko večji, ker je bila dejavnost te belgijske trgovske družbe zelo

donosna.⁴ V ustanovitvenem patentu, ki ji ga je dodelil Karl VI. leta 1722, je dobila družba monopolne pravice za Afriko, vzhodno in zahodno Indijo, v cesarjevem imenu je lahko na teh območjih postavljala naselbine (kolonije). Cesar se je tudi osebno zanimal za dejavnost družbe: za dodelitev privilegija mu je bilo treba darovati zlatega leva z grbom družbe, sicer pa mu je bilo treba odriniti 6 % od vrednosti prodanega blaga.⁵

Ideja trgovske družbe v Belgiji ni bila brez pridržkov. Že leta 1632 je flamska stanovska skupščina tedanjemu španskemu kralju Filipu IV. predlagala ustanovitev indijske družbe. Čeprav načrt v tistem času ni bil izpeljan, je njegov naslednik Karl II. leta 1698 v Ostendu resnično oživil družbo za trgovanje z vzhodno Indijo. Toda s kraljevo smrtjo je družba prenehala svojo dejavnost.⁶ V času vladanja Karla VI. so v Belgiji ustanovitev trgovske družbe Ostende zahtevali tako bankirji v Antwerpnu kot tudi emigranti, ki so iz političnih razlogov pribežali v Belgijo iz ene ali druge pomorske države. Ustrezala pa je tudi cesarjevi želji,⁷ sicer bi Karl VI. bolj upošteval svarila Eugena Savojskega glede reakcije pomorskih držav.⁸ Njegova leta vladanja v Kataloniji po vsej verjetnosti niso minila brez sledov. Tam je napačil natančno tisti čas, ko je katalonsko meščanstvo po dvesto letih dolgem čakanju lahko na oceanu z Ameriko znova želo lepe trgovske uspehe.⁹ V dunajskem španskem svetu cesarja, ki je odločal tudi o zadevah Flandrije, je bilo poleg Špancev in Italijanov tudi več Kataloncev.¹⁰ Delnice novo ustanovljene družbe Ostende so bile pokupljene v dveh dneh (do ene tretjine so jih lahko kupili tudi tujci, ne da bi lahko kakorkoli vplivali na vodenje družbe).¹¹

Družba, ki je poslala ladje v tiste dele Daljnega Vzhoda, kamor so angleški in holandski trgovci manj zahajali (Kitajska, Bengalijska, Suvate in Moka¹²), je prinašala dober, celo zelo dober dobiček.¹³ Zato so pomorske države že na samem začetku protestirale zaradi njenih ekspedicijskih¹⁴ in kot pogoj za njihovo priznanje pragmatične sankcije zahtevali likvidacijo družbe Ostende. Leta 1727 je bila dejavnost družbe na pritisk omenjenih držav in Francije za sedem let preložena,¹⁵ leta 1731 pa dokončno likvidirana.

Takrat je kazalo, da se bo morala dunajska vlada zadovoljiti z levantinsko trgovino. Zdi se, kot da je hotel cesarski dvor ponovno oživiti stari načrt Leopolda I. o jadranski trgovini preko Trsta.¹⁶ V drugi polovici XVII.

stoletja si je namreč avstrijska vlada zastavila cilj, da se bo od takratnega prvega naroda pomorskih trgovcev, Holandcev, označevalcev načela *mare liberum*, naučila pomorske trgovine. Na dunajskem dvoru je to idejo razširjal Johann Joachim Becher,¹⁷ ki je tudi sam imel bogate izkušnje s potovanji v združeno Nizozemsko. Šele v tem času se je začela notranjeavstrijska zbornica v Gradcu bolj intenzivno zanimati za obalno območje Hrvaške in Kranjske, potem ko je cesar po razkritju zrinjsko-frankopanske zarote magnatov na Madžarskem zasegel tamkajšnja pristanišča.¹⁸ V drugi polovici XVII. stoletja pa se avstrijska trgovina z Orientom v okviru neke družbe kljub temu še ni mogla prav razviti. Niso je ovirale le različne in številne mitnice tudi v državi sami, ni manjkalo le ustrezno, času primerno zgrajeno pristanišče, ampak tudi zunanjepolitične razmere ji niso bile ravno naklonjene. Na ta prizadevanja sta neugodno vplivala tako nenehna turška nevarnost, kot tudi neodobranje Benetk, ki v Jadranskem morju niso bile pripravljene trpeti nobene konkurence.

Obdobje vladanja Karla VI. je na tem področju prineslo pomembne spremembe. Leta 1718 je bil namreč med dunajskim dvorom in Visoko Porto sklenjen požarevski mir, ki mu je isto leto kmalu sledila tudi avstrijsko-turška trgovska pogodba. Obe sili sta v pogodbi določili za obe strani zelo ugodno carino — 3 %. Zato je temišvarski Banat v južni Madžarski, ki je po sklenjenem miru spet prišel pod avstrijsko državo, postal zelo pomemben, ker je mejil na turško državo.¹⁹ (Njegov tako vojaški kot tudi gospodarski pomen kaže, da je bil neposredno podrejen dunajski centralni vladi.)²⁰ Leta 1723 so nemško govoreči trgovci iz države v Temišvarju, kamor so prišli kot novi prebivalci območja, ustanovili tako imenovano Deutsche Kommerzien-Soziätät (Nemško trgovsko družbo).²¹ Ta družba je bila neke vrste podružnica dunajske orientalske trgovske družbe (Wiener Orientalische Handelskompanie),²² ki jo je Karl VI. ustanovil že leta 1719. Ta zadnja cesarska privilegirana trgovinska družba je — podobno kot njena na Becherjev predlog leta 1667 ustanovljena predhodnica — dobila izključno pravico do trgovine z Orientom. Veliki konkurent Avstrije, Benetke, so se namreč malo pred tem s Porto zapletle v vojno za last Krete, zaradi česar je beneška republika izgubila precej prejšnjega položaja sile,²³ tako da ni več mogla pomisliti na obnovitev svojega prejšnjega položaja edinega

gospodarja na Jadranu. Avstriji pa je ta sprememba zelo ustrezala, še toliko bolj, ker se je morala pri izvozu preko Hamburga, Stettina in Danziga ubadati s transportnimi težavami, kolikor so jo ovirale carine. Politične spremembe na jadranski obali so odprle možnost preusmeritve avstrijskega izvoza preko Trsta.²⁴ Zato je nova orientalska družba hitro dobila privilegije: le ona je lahko v cesarjevih jadranskih pristaniščih gradila ladje, dolge preko 60 čevljev, uvažala in čistila sladkor.²⁵ Vse to pa je temeljilo na deklaraciji svobodnega pristanišča mesta Trst (skupaj z Reko l. 1719).²⁶

Ko sta se leta 1521 cesar Karl V. in kralj Ferdinand I. v Wormsu pogodila za razdelitev dežel, si je starejši brat poleg Istre in Krasa kot zaledja pri svojem deležu izgovoril Trst in Reko, da bi med Neapljem in Nemčijo lahko vzpostavil neposreden trgovski promet.²⁷

V primerjavi s Trstom je imela Reka tudi izgubo: imela ni nobenih lastnih proizvodov za prodajo in je sama komajda zadostila svojim potrebam po živilih — vinu, olju in žitu. Za dajanje prednosti Trstu že v prejšnjem stoletju je moralo biti odločilnega pomena dejstvo, »da je koroško blago zlasti poleti prišlo ob bistveno manjših stroških preko Bovca in Gorice v Devin, nato pa so ga lahko trijambornice prepeljale v Trst, kot če bi ga čez Ljubelj na tovornih živinčutih poslali v Ljubljano in potem na Reko; tudi kranjsko blago je za v Trst potrebovalo en dan potovanja manj kot na Reko, poti za vozove in tovrne konje so bile daleč boljše in varnejše, Trst je končno lahko prodajal svoje vino in žganje in je imel v Furlaniji, torej v bližini, blagoslovljeno vinorodno deželo.«²⁸

Ideja o svobodnem pristanišču Trstu ni bila nova. Dunajski trgovci so namreč hoteli mesto razglasiti za svobodno pristanišče že od leta 1675, da bi ga uporabili za levantsko pomorsko trgovino.²⁹ Med kratkim vladanjem Jožefa I. se je leta 1709 spet pojavila ista uvedba trgovskega prometa s Holandci in Angleži.³⁰ Ta ideja je živela naprej tudi še za časa Karla VI. Cesar je leta 1717 s patentom razglasil plovbo po Jadranu za svobodno. Tako je končal gospostvo Benetk na tem morju, trgovini pa dal spodbudo.³¹

In tako je kazalo, da je bil cilj dosežen. Isti vitez Jauna, ki je bil avtor našega že prej predstavljenega trgovskega načrta, je leta 1732 ponudil predlog tudi za levantsko trgovino. Po njegovem mnenju naj bi v Trstu oživili trgovsko družbo z nazivom »Handels-

kompanie der Levante und des Schwarzen Meeres« (trgovska družba Levante in Črnega morja). Pot te načrtovane družbe bi peljala iz Trsta do Azova preko Konstantinopla in Kaffe na Krimu, nato po Volgi — ki se po mnenju avtorja naj ne bi izlivala zelo daleč — naprej v Moskvo. Najboljša se mu je zdela postavitev trgovske naselbine v Konstantinoplu in še ene v Kaffi, da bi tako olajšali nakup in prodajo blaga. Jauna pa je priporočal tudi drugo trgovsko pot na južno obalo Črnega morja, kjer bi v Trapezuntu ustanovili naselbino. Tako bi nato od tam trgovska pot vodila v Derbent, kjer bi se sestajali armenski trgovci, ki prihajajo tja z blagom iz Perzije in Armenije. Kaspijsko morje pa bi bilo ugodno za poti v vse smeri.

Tega Jaunovega načrta vlada ni sprejela.³² V njem predlagane trgovske poti so sicer temeljile na starih tradicijah, saj so predstavljale osi trgovskih poti v vzhodnem sredozemskem prostoru tako že v XVI. stoletju kot tudi veliko prej, v srednjem veku.³³ V celoti pa je bil ta projekt v tistem času že presežen. Prej opisani Jaunov predlog — ki je verjetno nastal nekaj kasneje — je bolj celovit, bolj prilagojen času. Ko sta bila španski kralj in cesar v sporu, Avstrija ni mogla resno razmišljati o intenzivnem trgovanju z deželami zahodnega sredozemskega prostora. Od začetka 20. let 18. stoletja so sicer poskušali poslati nekaj ladij iz Trsta na Portugalsko,³⁴ vendar naj bi jih nato prodali v Ostende.³⁵ Takrat so se torej še lahko zanašali na družbo Ostende (Ostende Kompanie). Leta 1725 sta španski kralj Filip V. in Karl VI. hkrati z mirom sklenila tudi trgovsko pogodbo, kar pomeni, da so se španska pristanišča odprla avstrijskim trgovcem države.³⁶ To dejstvo je bilo toliko bolj pomembno, ker je bila trgovska družba Ostende kmalu nato likvidirana in so bila od tedaj iberijska pristanišča edina možnost za uvoz blaga iz Daljnega Vzhoda v državo. In to možnost posrednega uvoza navaja v začetku referata predstavljeni Jaunov načrt, ki naj bi torej nastal brezpogojno po letu 1725, verjetno pa — če primerjamo njegovo dozorelost z levantskim načrtom — še nekaj po letu 1731. In ta poteza je morala vladi ustrezati že stodstotno.

Kot smo videli, je imel celoten karolinski sistem pomorske zgodovine svojega predhodnika v prejšnjem stoletju. Kar pa zadeva njegove cilje, lahko v primerjavi s tistim obdobjem kljub temu odkrijemo pomembne spremembe. Medtem ko je namreč Leopold I. na področju pomorske trgovine vodil tako rekoč

jadransko politiko, se zdi, da je imel Karl VI. pred očmi celotno Sredozemlje.³⁷ Znani nekdanji avstrijski zgodovinar Heinrich von Srbik je ta pojav takole označil: »Če natančneje pogledamo, se je pojavil obsežen enoten načrt, izrazita sredozemska politika: orientalska družba, izvozno podjetje za evropsko Turčijo, Trst in Reka baza za izvoz v Levanto na eni strani, v severno Afriko, italijanske države, Španijo in Portugalsko na drugi, Livorno, ki mu je Karl izkazoval posebno naklonjenost, oporišče za območja slednjih, trgovske pogodbe z barbarskimi državami Tunizijo, Tripolisom in Alžirijo zagotovilo plovbe nasploh in nadejane afriške trgovine še posebej.«³⁸ Zato se habsburška vlada potem, ko je enkrat v nasledstveni vojni izgubila možnost do lastnine španske države, drugič pa družbe Ostende, še vedno ni hotela odpovedati medcelinski trgovini. Kot njeno središče je bilo namesto Ostenda sedaj določen Trst.

Od cesarja privilegirana trgovska družba pa je le živovarila. Ne le zato, ker Trst kot trgovsko mesto takrat še zdaleč ni odlično deloval³⁹ in ker poti, ki so vodile tja, še niso bile dobro zgrajene.⁴⁰ Njegove investicije so stale več, kot je imel kapitala. (Loterija, ki so jo uvedli, da bi ga ohranili, tudi ni prinašala nobenega dobička.)⁴¹ Anglija in Holandija sta sicer predlagali, kako rešiti finance družbe, če bi za to dobili privilegije za pošiljanje marsikaterih industrijskih proizvodov iz svojih držav in za nakup kmetijskih pridelkov na Madžarskem in Hrvatskem.⁴² Toda privilegirati tujce — to je bilo proti nauku merkantilizma, pa tudi pojmovanju Jaune. Dunajska vlada v skladu z gospodarsko teorijo tega obdobja ni videla pomembne možnosti za kopičenje denarja le v trgovini, temveč tudi v domači industriji, zato je to ponudbo pomorskih sil zavrnila.

*

V tržaški trgovski politiki Karla VI. so se krajeve tradicije družile z možnostmi, ki jih ponuja mednarodna država. Vse to pa je bilo vodeno v smislu najbolj razsežnega merkantilizma, ki se je izražal tudi na drugih področjih gospodarstva, kot sta gostota naseljenosti in razvoj industrije. Vzrok za njegov trenutni neuspeh je iskati tudi v naslednjem: trgovska družba brez socialne in gospodarske osnove, v kateri so državni privilegiji izključevali privatne pobude in ki v zaledju ni imela močnega kapitala, ni mogla biti prav rentabilna. V Belgiji so bile druge

gospodarske in družbene razmere kot v avstrijskih dednih deželah. Tu ni bilo ugodnih pogojev za družbo Ostende. Modela dežel oceanskega obmorskega območja ni bilo mogoče enostavno prevzeti.

»Bil pa je čas trgovskega kapitalizma. Gospodarstva še niso obvladovali industrijski podjetniki, temveč veletrgovci. Od trgovine je izvirala pobuda za celotno industrijsko dejavnost.«⁴³ Za uspešnejšo trgovsko dejavnost naslednikov se je bilo v nemajhni meri zahtevali ukrepom Karla VI. za vzpostavitev enotnega gospodarskega sistema države. Obstoj manufaktur je zagotovil z dodelitvijo izključenih privilegijev in oprostitvijo cehovskih predpisov. Isti cesar je napravil tudi prvi korak k svobodi obrti.⁴⁴ Tako kot nobeden od kameralistov Leopolda I. ni bil doma v Avstriji, tako so bili tudi »založniki« v času Karla VI. še tujci.⁴⁵ Njegova vlada pa je z ustvarjanjem možnosti organske domače industrije v najširšem pomenu besede (gradnja cest, enoten sistem mitnic, skladišča, naseljevalna politika, rudarska šola, bančništvo)⁴⁶ veliko pripomogla h kopičenju kapitala v avstrijskih dednih deželah. Vse te dejavnosti pa so — skupaj s tržaško pomorsko trgovino — prve sadeže prinesle šele v naslednjih desetletjih.

OPOMBE

1. Walter, Friedrich: *Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte von 1500—1955* (Dunaj—Köln—Gradec, 1972), str. 53. — 2. Archives du Ministère des Affaires Etrangères (Pariz), *Mémoires et documents* (dalje AE Mém. et doc.) Autriche, 21. zvezek, str. 286—289. — 3. Wurzbach, Constant von: *Geographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich ...*, X. zvezek, (Dunaj, 1963), str. 112—113. — 3/a. AE Mém. et doc. Autriche, 21. zvezek, fol. 286 v°. — 4. Crokaert, Jacques: *Un exemple d'énergie nationale, La Compagnie d'Ostende* (Bruselj—Pariz, 1919), str. 61—62. Za dejavnost družbe Ostende je najbolj pomembna obdelava: Huisman, Michel: *La Belgique commerciale sous l'Empereur Charles VI. La Compagnie d'Ostende* (Bruselj—Pariz, 1902). Najnovejše o tem: Babudieri, Fulvio: *L'espansione mercantile austraca nei territori d'oltremare nel XVII secolo e suoi riflessi politici ed economic* (Milano, 1978), str. 21—88. — 5. Braubach, Mat: *Prinz Eugen von Savoyen, Eine Biographie*. Bd. IV, *Der Staatsmann* (Dunaj, 1965), str. 160. — 6. Crokaert, cit. delo, str. 53—54. — 7. Braubach, cit. delo, str. 151—152. — 8. prav tam, str. 156. — 9. Glej Vilar, Pierre: *La Catalogne dans l'Espagne moderne. Recherches sur les fondements économiques des structures nationales*, zvezek I. (Pariz, 1962), str. 638—710. Isti: *Le »Manual de la Com-*

- pañya Nova« de Gibraltar 1709—1723 (Pariz, 1962), str. 80—107 in Molas i Ribalta, Pere: *Commerci e struttura social a Catalunya i València als segles XVII in XVIII* (Barcelona, 1977), str. 47—201. Predlog Karla za razvoj trgovske plovbe na Jadranu že iz leta 1711: *AE Correspondance politique Autriche*, zvezek 90, str. 169. — 10. Na primer predsednik Joseph Cardona in markiz Remón Vilana Perlas von Rialp. *AE Correspondance politique Autriche*, 103. zvezek, str. 63. Za špansko vojno glej: Hantsch, Hugo: *Die Geschichte Österreichs*, II. zvezek (Gradec-Dunaj-Köln, 1968⁴), str. 98—99, in Benedikt, Heinrich: *Das Königreich Neapel unter Kaiser Karl VI.* (Dunaj-Leipzig, 1927), str. 225—232. — 11. Braubach, cit. delo, str. 160. — 12. Crokaert, cit. delo, str. 59. — 13. prav tam, str. 61. — 14. prav tam, str. 46. — 15. Dullinger, Josef: »Die Handelskompagnien Oesterreichs nach dem Oriente und nach Ostindien in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts« (= *Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* Freiburg, VII. 1900), str. 80. — 16. Hasinger, Herbert: »Die erste Wiener orientalische Handelskompagnie 1667—1863« (= *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* /Stuttgart/. 35., 1942/1./, str. 37. — 17. Srbik, Heinrich Ritter von: »Adriapolitik unter Kaiser Leopold I.« (= *Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung* /Innsbruck/, XI. Ergänzungsband 1929), str. 615. — 18. prav tam, str. 620. — 19. Jordan, Sonja: *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert* (München, 1967), str. 16. — 20. Območja — t. i. »Neoacquistica« — pridobljena nazaj od Turkov, so prišla pod skupno upravo dvornega vojnega sveta in dvorne zbornice. Primerjaj: Fellner, Thomas-Kretschmayr, Heinrich: *Die österreichische Zentralverwaltung. I. Abteilung. Von Maximilian I. bis zur Vereinigung der österreichischen und böhmischen Hofkanzlei (1749)*, I. zvezek (Dunaj, 1907), str. 262. — 21. Ustanovitveni dokument družbe je bil objavljen v = *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* (Budimpešta), IV., 1898., str. 446—463. — 22. Jordan, cit. delo, str. 65. — 23. Shaw, Stanford J.: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. I. Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280—1808* (Cambridge-London-New York-Melburne, 1976), str. 232—233. — 24. Zöllner, Erich: *Geschichte Österreichs von den Anfängen bis zur Gegenwart* (Dunaj, 1974⁵) str. 287—288. — 25. Benedikt, Heinrich: »Finanzen und Wirtschaft unter Karl VI.« (= *Der Donauraum* /Dunaj/, 9., 1964/1.) str. 47. — 26. Kaltenstadler, Wilhelm: »Der österreichische Seehandel über Triest im 18. Jahrhundert« (= *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* /Wiesbaden/, 55., 1969/4.), str. 482. — 27. Luschin von Ebengreuth, A.: »Österreich Anfänge in der Adria« (= *Almanach der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien* /Dunaj/, 1916), str. 456. — 28. Srbik, cit. delo, str. 623—624. — 29. Hassinger, cit. delo, str. 38. — 30. Luschin von Ebengreuth, cit. delo, 473. — 31. Babudieri, Fulvio: *Industria, commerci e navigazione a Trieste e nella regione Giulia dall'inizio del settecento ai primi anni del novecento* (Milano, 1982), str. 46—48. — 32. *AE Mém. et doc. Autriche*, zvezek 21, fol. 74—76. — 33. Primerjaj Braudel, Fernand: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Pariz, 1976³), I., str. 101—105. in Heyd, W.: *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Age* (Amsterdam, 1959²), I., str. 61, II., str. 93—94. — 34. *Archivio di Stato di Trieste (Trst) Intendenza Commerciale per il Litorale in Trieste*, 453, str. 8: Hrastovina se lahko izvaža na Portugalsko (29. januar 1722). — 35. Mayer, Franz Martin: *Die Anfänge des Handels und der Industrie in Oesterreich und die orientalische Compagnie* (Innsbruck, 1882), str. 100. — 36. Dullinger, cit. delo, str. 79. — 37. Kaltenstadler, cit. delo, str. 484. — 38. Srbik, Heinrich Ritter von: *Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria Theresia. Untersuchungen zur Wirtschaftsgeschichte Österreichs im Zeitalter des Merkantilismus* (Dunaj-Leipzig, 1907), str. 299. — 39. »/.../ A Trieste il n'y a pas de consulat regle. Il y a à la vérité un tribunal de marchands, mais tous peu propres au commerce, étant gens sans expérience et sans probité. Il n'y a ny change, ny négocians et doc. Autriche, zvezek 21, fol. 39. — 40. Primerjaj »Aus dem Berichte über eine Handelsreise vom Jahre 1782« F. M. Mayerja (= *Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung* (Innsbruck), XVIII., 1897), str. 141, in Iacchia, Irene: »I primordi di Trieste moderna all' epoca di Carlo VI (Da documenti inediti degli archivi viennesi)« (= *Archeografo Triestino* (Trst), Serie III, vol. VIII, 1919), str. 141. — 41. *AE Mém. et doc. Autriche*, zvezek 21, str. 292—295. — 42. *AE Mém. et doc. Autriche*, zvezek 21, str. 10—13. — 43. Schulin, Ernst: *Handelsstaat England. Das politische Interesse der Nation am Aussenhandel vom 16. bis ins frühe 18. Jahrhundert* (Wiesbaden, 1969), str. 339. — 44. Benedikt: »Finanzen...«, str. 56. — 45. prav tam, str. 55. — 46. Zöllner, cit. delo, str. 278—289.

IZ ZGODOVINE PROSTITUCIJE V CELJU OB KONCU PREJŠNJEGA STOLETJA

JANEZ CVIRN

Z izjemo Anglije in še nekaterih držav, kjer so oblasti podlegle pritisku abolicionistov, je bilo ob koncu prejšnjega stoletja vprašanje prostitucije po vsej Evropi urejeno s sistemom reglementacije.¹ Bistvo tega sistema, znanega že iz Solonovih časov, je v uradnem priznavanju najstarejše obrti: prostitutke so uradno registrirane in postavljene pod zdravstveni nadzor, a svojo obrt povsem zakonito opravljajo v javnih hišah ali privatno.²

Sistem reglementacije je bil v veljavi tudi v Avstriji. Vendar pa je bil precej manj delan kot v nekaterih drugih evropskih državah. Avstrijska zakonodaja je bila namreč pri vprašanju prostitucije izjemno nejasna in je v bistvu izhajala iz represivnih izhodišč. Kazenski zakonik iz leta 1852 (RGBI 1852, št. 117) je prostitucijo kot tako (po členu 509 KZ je bila opredeljena kot obrtniško nečistovanje)³ razglašal za kaznivo dejanje in s tem pomenil precejšnjo pravno oviro za policijsko ureditev tega vprašanja.⁴ Pri njenem premagovanju so si krajevna policijska oblastva, ki jim je bilo po členu 509 KZ prepuščeno kaznovanje prostitutk, zato morala pomagati z lastno interpretacijo navedenega člena. V stavku »Die Bestrafung derjenigen, die mit ihrem Körper unzüchtiges Gewerbe treiben, ist der Ortspolizei überlassen«, je iz besede »überlassen« lahko izhajalo, da imajo policijske oblasti sicer res pravico do kaznovanja prostitutk, ni pa njihova dolžnost. Iz tega pa se je samo po sebi ponujalo vodilno načelo reglementacije: prostitucija kot taka je sicer kazniva, vendar pa lokalnim policijskim oblastem tistih »namiguš«, ki se prostovoljno podvržejo policijskemu in zdravstvenemu nadzoru, ni treba kazensko preganjati.⁵

Učinkovitost te, na problematični juristični bazi izdelane reglementacije, je bila pod pričakovanji, saj se je v praksi dogajalo, da so zaradi strogih omejitev svobode delovanja prijavljene (reglementirane) prostitutke prihajale v konflikt s policijo pogosteje kot pa tajne.⁶ Zato je z zakonom o prisilnih delavnicah z dne 27. 5. 1885 (RGBI 1885, št. 89) prišlo do reforme reglementacije, ki je odpravila opisane nejasnosti in pravne ovire za delovanje policije.⁷ Člen 5 citiranega zakona, ki je na novo urejal vprašanje prostitucije, je teoretično še vedno stal na represivnih izhodiščih in tudi v pogledu učinkovitosti ni v ničemer presegal prejšnje reglementacije. Kljub temu pa je v primerjavi z določili ka-

zenskega zakonika pomenil pomemben korak naprej, saj je vseboval tudi določilo, s katerim so bila varnostna oblastva pooblašena, da lahko pod pogoji, ki jih sama določijo, dovolijo »obrnitiško nečistovanje«.⁸ S tem je bila razlika med željami zakona in močjo razmer vsaj do neke mere odpravljena, reglementirana prostitucija pa tudi zakonsko dovoljena.⁹

Značilnost navedene zakonodaje je v tem, da je prepuščala urejanje vprašanja prostitucije lokalnim oblastnim faktorjem, ki pa so to vprašanje reševali na različne načine. Večja mesta, kjer je najstarejša obrt najbolj cvetela, so problem prostitucije uredila s podrobnimi regulacijami, ki so natančno določale način in pogoje za delovanje prostitutk. Na Dunaju, kjer je po nekem podatku že v predmarčnem obdobju delovalo 20.000 prostitutk,¹⁰ je bil takšen regulativ sprejet že leta 1873.¹¹ Majhna provincialna gnezda z nekaj prebivalci, kjer je bil problem prostitucije manj pereč, pa so se regulacije tega vprašanja dolgo otepala in prostitucije (tako posamične kot kasarnirane) niso dovoljevala. Končno pa so se tudi tu pristojni faktorji zaradi stalnega soočanja z vsiljivo cestno ponudbo morali omehčati in zlasti po reformi reglementacije leta 1885 so številna majhna mesta sledila zgledu večjih središč.

Celjska mestna občina je bila v odklanjanju ureditve tega vprašanja še posebej trdovratna. Ko je oktobra 1885 (torej po izidu nove zakonodaje) Agnes Tellian iz Maribora zaprosila mestni urad za podelitev koncesije za javno hišo v Celju in za to navedla tudi močne argumente (v Celju še ni nobene take ustanove, medtem ko jih je v Mariboru, kjer ima trenutno v zakupu isto obrt, kar sedem), so bili celjski občinski možje več kot preseščeni.¹² Potem ko so skoraj tri mesece menicali in odlašali z odgovorom — ter s tem postavili pod vprašaj običajno ažurnost mestnega urada — so sredi januarja 1886 zaprosili za mnenje celjsko zdravniško društvo. Odbor društva je obravnaval prošnjo podjetne Mariborčanke že na seji 21. 1. 1886 in nekaj dni kasneje predložil mestnemu uradu dokaj obsežen odgovor.¹³ V uvodu so celjski zdravniki najprej poudarili, da je prostitucija eden izmed največjih socialnih problemov človeštva, katere večtisočletna zgodovina kaže, da se je z represijo ne da preprečiti. Zato pa je nujno narediti vse potrebno,

da se tako vzroki kot tudi njene posledice zmanjšajo. Po mnenju zdravniškega društva je prav delovanje javnih hiš pomembna zavora za širjenje prostitucije, zato so več kot potrebne ustanove. Pri dokazovanju svojih trditev so si celjski zdravniki pomagali z dolgim citatom iz knjige priznanega nemškega strokovnjaka dr. Lotharja Meyerja, na koncu pa še sami dodali nekaj krepkih argumentov: prednosti kasarnirane prostitucije pred pocestno se ne kažejo samo v boljšem policijskem in zdravstvenem nadzoru prostitutk (zajezi se širjenje sifilisa), temveč tudi v tem, da se zmanjšajo pederastija, onaniranje in samomori . . ., moškimi pa se pri zadovoljevanju svojih naravnih potreb ni treba skrivati po kletah (unterirdischen Wohnungen) in zakotnih ulicah . . .¹⁴

Kljub temu, da je celjsko zdravniško društvo ob sklepu svojega odgovora direktno svetovalo mestnemu uradu, naj Agnesi Talian izda potrebno dovoljenje, pa je občinski odbor gladko zavrnil njeno prošnjo in pri tem pokazal precejšnjo mero dvojne morale.¹⁵

Kakšni so bili razlogi, ki so vodili celjske prvake v to odločitev, ne vemo,¹⁶ ostaja pa dejstvo, da z njo še zdaleč niso odvrnili pohujšanja od celjske doline. Iz fragmentarno ohranjenih policijskih poročil lahko namreč razberemo, da je bil problem v mestu stalno prisoten (samo v letu 1890 je bilo evidentiranih 15 primerov kršitve čl. 5 citiranega zakona o prisilnih delavnicah),¹⁷ do enakega zaključka pa pridemo tudi po podatkih iz statističnih poročil o vrstah bolezni bolnikov celjske mestne bolnišnice: v letu 1894 se je v bolnišnici zdravilo zaradi veneričnih in sifilitičnih obolenj 47, v letu 1895 pa 49 oseb.¹⁸

Nenehno soočanje z vsiljivo cestno ponudbo je celjske občinske može končno pripravilo do tega, da so se lotili ureditve tega vprašanja. Dne 7. 1. 1895 se je mestni urad s posebnim dopisom obrnil na pristojne organe v Gradcu, Ptujju, Ljubljani, Celovcu, Pulju, Trstu in Salzburgu in jih zaprosil za posredovanje podatkov o ureditvi prostitucije na njihovem območju.¹⁹ Najpopolnejšo informacijo je mestni urad dobil iz Gradca, kjer je bilo to vprašanje že nekaj časa urejeno. Graški mestni svet pa je Celjanom poslal tudi vzorce regulativa, zdravstvene knjižice in evidenčne knjige za registracijo prostitutk, veljavne za mesto Gradec.²⁰ Na osnovi zbranih podatkov je bil na seji občinskega odbora dne 15. 2. 1895 sprejet sklep, da se tudi v Celju dovoli reglementirana prostitucija, pravni sekcijski pa

je bila naložena izdelava regulativa o nadzoru nad prostitucijo v mestu.²¹ »Regulativ für Überwachung der Prostitution in Cilli«, ki je bil izgotovljen še v istem letu, je v šestih poglavjih in 28 členih natančno določal pogoje za delovanje prostitutk v mestu.²² V prvem poglavju (Registrierung der Prostituirten) je najprej podal definicijo prostitutke (čl. 1),²³ v naslednjih sedmih členih pa določil način registracije prostitutk. Vsaka se je morala prijaviti mestnim policijskim oblastem, ki so jo vpisale v poseben register. Ta je vseboval naslednje rubrike: popisna številka, razred (Classe), ime in priimek, starost, stan, rojstni kraj, prejšnji in sedanji domicil, čas opravljanja tega poklica in tudi motiv za prostituiranje. Nadalje je dobila vsaka namiguša ob prvem zdravniškem pregledu posebno zdravstveno knjižico (Gesundheitsbuch), v katero so se poleg podatkov iz registra vnesli še podatki o osebnem opisu in po možnosti dodala tudi fotografija. Zdravstveno knjižico je morala imeti prostitutka stalno pri sebi in v primeru izgube se ji je takoj izdala nova. V drugem poglavju (Sanitäre Überwachung) so bile določbe o zdravstvenem nadzoru prostitutk, ki so bile precej stroge. Tako je npr. člen 9 zahteval od vsake prostitutke najmanj dvakrat tedensko zdravniške preglede pri mestnem zdravniku. Ta je moral v zdravstveno knjižico vnesti rezultat pregleda. Zadovoljivo zdravstveno stanje se je v knjižico vpisalo s formulo: Gesund Befunden, v primeru znakov težje spolne bolezni (zlasti sifilisa) pa je bila prostitutki knjižica odvzeta, sama pa je bila napolnena v mestno bolnišnico na temeljitejši pregled. Če so se sumi mestnega zdravnika pokazali za resnične, je bila prostitutka zadržana v bolnišnici na obveznem zdravljenju, drugače pa jo je lahko po nekajdnevem opazovanju zapustila. Zanimiva so tudi določila čl. 15, ki se dotikajo ureditve javnih hiš: vsak bordel je moral imeti umivalno posodo, svežo vodo, milo, brisače in steklenico finega olja. V tretjem poglavju (Polizeiliche Masregeln) so bila določila o policijskem nadzoru, ki so prostitutkam precej omejila svobodo in področje delovanja. Vsebovala so prepoved delovanja na frekventnih cestah in javnih mestih do 9. ure zvečer, zahtevala od prostitutk obvezno nošenje zdravstvene knjižice in dajala policiji pravico revizije stanovanja vsake prostitutke ob kateremkoli času. V primeru, da prostitutka ni imela pri sebi zdravstvene knjižice oziroma če je bila knjižica nepotrjena, jo je morala policija nemu-

doma aretirati. V četrtem poglavju (Gebühren) so bile navedene tarife za registracijo in zdravniške preglede. Pri izdaji zdravstvene knjižice so morale prostitutke plačati 50 kr, za vsak zdravniški pregled pa 1 fl. Prispevki ob izdaji zdravstvenih knjižic so se stekali v mestno blagajno, zdravniške preglede pa so prostitutke plačevale neposredno mestnemu zdravniku, ki si je s tem zagotovil dodaten vir dohodkov.²⁴ Peto poglavje (Beschwerden) je določalo možnost pritožbe zoper določila regulativa na mestni urad, šesto (Strafverfügungen) pa je navajalo tudi kazni za prekrške. Predvidene kazni so bile povsem v skladu s splošno zakonodajo: denarne so se gibale od 1 do 10 fl., zaporne pa od 6 ur do 14 dni.

Ureditev vprašanja prostitucije v Celju je povzročila, da je mesto že v naslednjem letu dobilo tudi prvo javno hišo, ki je stala v takratni Gizelini ulici 13 (današnja Ipavčeva ulica), nasproti mestne bolnišnice (!). Njena lastnica Marija Plevčak iz Maribora je dobila koncesijo za »to tako potrebno ustanovo« po manjših zapletih sredi decembra 1896, potem ko je že v začetku meseca začela z delom, ne oziraje se na razburjenje sosedov. Ti so že pred formalno otvoritvijo javne hiše začeli pošiljati ogorčene pritožbe na mestni urad in odločno zahtevali prepoved pohujšanja v njihovi ulici.²⁵ Vendar pa ugledni celjski meščani Franc Pacchiaffo, Henrik Repitsch, dr. Josip Sernec in celo baron Bruck, lastnik posestva Spodnji Lanovž, kljub vztrajnosti niso imeli uspeha. Celjski občinski možje so se pred njihovimi pritožbami namreč branili z enostavno razlago: dve ali tri prostitutke, ki delujejo v bordelu Marije Plevčak, ne delajo ničesar v nasprotju z avstrijsko zakonodajo, še manj pa v nasprotju s celjskim regulativom. Zato ni nikakršnih zakonskih osnov za prepoved obratovanja hiše.

Od konca leta 1898, ko so se prizadeti sosede le nekoliko pomirili, pa vse do leta 1912 je celjska javna hiša obratovala brez večjih peripetij. Kakšno je bilo njeno poslovanje, dnevni promet, natančno število ter nacionalni in socialni izvor zaposlenih . . . , se iz skopih virov ne da ugotoviti.²⁶ Do neke mere pa lahko iz njih razberemo strukturo obiskovalcev: iz kasnejših pritožb ogorčenih sosedov je namreč razvidno, da je bilo v javni hiši zlasti živahno ob orožnih vajah in prihodih rekrutov,²⁷ iz neke prijave mestnega redarstva iz leta 1897 pa lahko sklepamo, da so bili uporabniki te vrste uslug tudi najuglednejši celjski meščani.²⁸

Leta 1912 so nezadovoljni sosede ponovno pričeli z akcijo proti hiši razvrata, ko so izvedeli, da jo namerava lastnica prodati Jožefi Kupka iz Maribora. Vendar pa so sedaj postavljali zahteve dosti bolj premišljeno. Serija pritožb, ki so jih prebivalci Gizeline ulice in uprava celjske mestne bolnišnice naslovili na občino in štajersko namestništvo, je namreč umerjeno, vendar pa argumentirano govorila zoper bordel. Sosedje so zlasti poudarjali, da stoji ob izredno prometni cesti, ki povezuje mesto z Lavo, Ostrožnim, Ložnico in tudi Dobrovo in po kateri hodijo okoliški šolarji v šolo in nazaj. Ker stoji hiša tik ob cesti in je nizka, vidijo otroci skozi okna vse, kar se dogaja v njej. Prav tako so opozarjali, da je otvoritev javne hiše povzročila precejšnjo stagnacijo v gradbenem razvoju območja ob Gizelini ulici, saj se nihče več ne odloča za gradnjo v tem delu mesta. Uprava celjske mestne bolnišnice pa se je pritoževala zlasti nad močnim hrupom, ki moti bolnike. Poudarjala je, da je na oknih, ki gledajo na cesto in s tem proti bolnišnici, velikokrat opaziti obešeno spodnje perilo, to pa seveda razburja bolnike . . .²⁹

Ker so vsi prizadeti v en glas trdili, da nimajo nič proti ureditvi bordela v hiši št. 20 v isti ulici, ki je za obrt primernejša, ali pa v kakšnem drugem, odročnejšem kraju občine, je bil mestni urad primoran upoštevati njihove pritožbe. Po nekajmesečnem obotavljanju so se občinski odborniki na zaupni seji dne 27. 9. 1912 odločili, da dajo Mariji Plevčak rok za prenehanje obratovanja javne hiše do aprila naslednjega leta.³⁰ Pri svoji odločitvi so poleg navedenih pritožb upoštevali zlasti neurejene razmere v bordelu samem. Lastnica Marija Plevčak je namreč (zaradi slabega zdravstvenega stanja) že od leta 1909 prebivala v Mariboru, vodenje javne hiše pa prepustila poslovodkinji (Geschäftsführerin) Theresi Trummer.³¹ Ker je bilo to v nasprotju s sklepom občinskega odbora z dne 5. 5. 1911, ki je zahteval od Marije Plevčak osebno vodenje obrata³² in ker so se nekateri občinski odborniki že takrat odločno zavzeli za razpust javne hiše,³³ so se celjski prvaki laže odločili za opisani korak. Dodaten razlog pa so bile tudi vztrajne prošnje Jožefe Kupka iz Maribora za dovoljenje za otvoritev bordela v hiši št. 20 v isti ulici,³⁴ saj so ponujale optimalno rešitev problema. Celjski občinski odbor se je zato na isti seji, na kateri se je izrekel zoper javno hišo Marije Plevčak (27. 9. 1912), odločil ugoditi tudi prošnjam Jožefe Kupka, pred tem pa si je o njej priskrbel vse potrebne podatke.

Nova hiša veselja v Gizelini ulici 20 je tako začela delovati po temeljitem sanitarnem pregledu celjskega mestnega zdravnika dr. Edwarda Gollitscha spomladi 1913, ko je Marija Plevčak definitivno zapustila Celje. Z njo so bile potrebe celjskega meščanstva in zlasti številnega vojaštva tudi v času I. svetovne vojne bolje pokrite. Kaj pa je bilo z Jožefo Kupka in njeno četico kasneje, nismo mogli ugotoviti.

Natančna regulacija in intenzivno delovanje celjske javne hiše sta znatno omejila tajno prostitucijo v mestu. Medtem ko je bilo v tem času po vseh večjih evropskih mestih razmerje med registriranimi in tajnimi prostitutkami okoli 1 : 10,³⁵ je v Celju (po podatkih, ki jih je mestni urad posredoval dr. Hugu Herzu iz Brna za njegovo raziskavo prostitucije v monarhiji)³⁶ število prijavljenih prostitutk presegalo število tajnih. Kljub temu pa je bila tajna prostitucija v mestu še vedno precej močna in, kot nam dokazuje anonimna prijava neke ogorčene Celjanke zoper najbolj razvpito celjsko vlačugo Mici Kokol,³⁷ tudi dovolj opazna. Ker ne razpolagamo s podrobnejšimi podatki o tajni prostituciji, njenih oblikah in ravnanju policije, naj opišemo le en, dokaj značilen primer.³⁸

Na prijavo sester Frančiške in Ane Stroissnig, da v zadnjem času obiskuje prodajalno Ane Krajnc (Savinjska ulica 4), ki je bila zaradi prostitucije že kaznovana, ponovno veliko moških, je mestni redar Franc Zintauer 5. januarja 1899 ob 9. uri zjutraj stopil v akcijo. V prodajalni je zaradi suma prostitucije aretiriral sedemnajstletno Marijo Tovornik iz okolice Laškega in jo na redarstvu tudi zaslišal. Povedala mu je, da je do začetka decembra 1898 delala kot služkinja pri nekem učitelju v Sv. Juriju ob Taboru, da pa je službo pustila. Dne 17. 12. 1898 je bila v Celju aretirana zaradi potepuštva in čez dva dni poslana v domovinsko občino. Vendar pa se je v Celje že čez nekaj dni vrnila in se tu začela ukvarjati s sramotno obrtjo (Schandgewerbe). Zadnjih 8 dni je prebivala pri Ani Krajnc in v njenem stanovanju sprejemala moške za plačilo. (Cena enkratnega obiska je bila 1 K). Pri njej so v tem času bili ključavničarski mojster Unger, krojaški mojster Josef Dovečar, čevljarski mojster Johann Stor, frizer Josef Piresich, njegov vajenec Janko Grubišič, gostilničar Ferdinand Kronawetter ter natakhar v Franzijevi gostilni na Bregu Franc Dreflak. Marija Tovornik je redarju tudi povedala, da se je okužila s sifilisom, zato jo je le-ta (potem ko jo je pregledal

mestni zdravnik dr. Keppa) napotil v bolnišnico.

Na podlagi prijave mestnega redarstva je prišlo že 23. 1. 1899 do sodne obravnave na celjskem okrajnem sodišču. Marijo Tovornik je obtožnica bremenila prostitucije (čl. 5 zakona o prisilnih delavnicah, RGBI 1885, št. 89), Ano Krajnc pa zvodništva (čl. 512 KZ). Najprej sta dobili besedo obe obtoženki in podali precej nasprotujoče si izjave. Marija Tovornik je povedala, da je prišla (kakor se ji zdi) na dan sv. Štefana v prodajalno Ane Krajnc, da bi si tam kupila »nekih jedil«. Lastnica ji je ponudila kavo in jo začela nagovarjati, naj »ostane pri njej za kurbo«. Ponudila ji je 3 fl. mesečno in brezplačno hrano, če bo podnevi sprejemala moške v njenem stanovanju, medtem ko bo ponoči »lahko hodila vun«. Ker je bila s ponudbo zadovoljna, »je ostala pri Ani Krajnc skozi 5 dni ter sprejemala moške po dnevu in ponoči«. Ko je po dveh dneh (!) opazila, da je dobila »bolezen na svojem sramu«, se je branila še naprej opravljati svoje delo. Vendar pa je na zahtevo Ane Krajnc ovrгла pomisleke in »vkljub temu pustila, da so jo možki telesno rabili«...

Zagovor Marije Tovornik, ki se je v glavnem skladal z njeno izjavo ob aretaciji, je povsem potrjeval obtožnico. Zato je razumljivo, da je Ana Krajnc, ki se ji je zaradi povratništva obetala strožja kazen, dala popolnoma drugačno izjavo. Poudarila je, da je Marija Tovornik delala pri njej kot služkinja in bila pri njej tudi na hrani in stanovanju. Nikakor pa ni res, da bi ji dala na razpolago lastno stanovanje za ukvarjanje s prostitucijo ali jo k njej celo spodbujala...

Odločni nastop pa Ani Krajnc ni pomagal, saj so obtožnico potrdile tudi izjave prič. Josef Dovečar je bil namreč edini, ki je zanikal sodelovanje. Izjavil je, da je sicer res bil nekaj dni pred novim letom v prodajalni Ane Krajnc, vendar pa je tam kupil le špeh in žemlje in ni imel z Marijo Tovornik »v spolskem oziru nič opraviti«. Ostale prisotne priče: Johann Stor, Ferdinand Kronawetter in Franc Dreflak pa so moško izjavili, da so Marijo Tovornik res »telesno uporabili« in to v stanovanju Ane Krajnc.

Na podlagi zbranih dokazov je okrajno sodišče obsodilo Marijo Tovornik zaradi prostitucije na 1 mesec, Ano Krajnc pa zaradi zvodništva na 4 tedne zapore. Vendar pa s tem zadeva še ni bila končana, saj je Ana Krajnc preko svojega odvetnika dr. Stepišchnegga na rabsodbo vložila pritožbo. Ker je

celjsko okrožno sodišče njen rekurz zavrnilo in potrdilo odločbo na prvi stopnji, se je dr. Stepischnegg odločil še za zadnji možni korak, da zavaruje svojo klientko. Dne 11. 4. 1899 je okrožnemu sodišču v posebnem dopisu predložil nove dokaze. Poudaril je, da je 9. 4. 1899 prišla v njegovo pisarno Marija Tovornik (prostovoljno !) in izjavila, da tako na redarstvu kot tudi na sodni obravnavi ni dala resničnih izjav in da je Ana Krajnc povsem nedolžna. Okrožno sodišče je bilo zaradi tega primorano zadevo vrniti v reševanje okrajnemu sodišču. Ker pa je bila celotna zadeva precej sumljiva, je preiskovalni sodnik Krušič v prostorih mestne bolnišnice še enkrat zaslišal Marijo Tovornik. Zapisnik njenega zaslišanja je zgovoren dokaz taktike Ane Krajnc, ki se je na vsak način poskušala rešiti kazni.³⁹ In kot bomo videli kasneje, je imela za to precejšnje razloge.

Marija Tovornik je izpovedala naslednje: »Ni res, da bi jaz bila iz lastnega nagiba šla v pisarno dr. Stepischnegga. Mene je Ana Krajnc pustila iskati in mi je po Lizi Vertovšek iz Celja poslala pošto, naj pridem k njej. Ko sem peršla k njej, mi je rekla, da bi šla k dr. Stepischneggu, da se nje usmilila in da bi za njo govorila. Drugo jutro sem jas šla k Ani Krajnc in ta me je peljala v pisarno dr. Stepischnegga. Tam sem jas v resnici rekla, da Ana Krajnc me ni učila kurbo špilati in da ona ni vedela, da sem se jas v njenem stanovanju pustila od Stora telesno rabiti. Resnica je, da mene pri Ani Krajnc nobeden moški ni telesno nugal. Res je sicer, da sta Stor in Treflak bila pri meni; Stor se je samo z menoj špilal, Treflak me je pa hotel posiliti, pa se mu ni sim pustila. Ana Krajnc, ki je to videla, je rekla, da ona ne pusti svoje pojstle trgati, naj gre domov, ker je pijan. Jaz sim pri obravnavi zaradi tega vse drugači govorila, ker sem bila vsa zmočena. Ana Krajnc je čisto nedolžna, ista ni vedela da je Stor bil pri meni.«

Kljub zatrjevanju Marije Tovornik, da je Ana Krajnc povsem nedolžna, pa njena izjava ni mogla prepričati sodnikov, saj je bila sestavljena precej nerodno. Iz nje je bilo več kot razvidno, da sta poskušala Ana Krajnc in njen odvetnik dr. Stepischnegg doseči oprostitvev na podlagi lažnega pričevanja Marije Tovornik. Zato je razumljivo, da je okrajno sodišče na obravnavi 20. 4. 1899 Ani Krajnc ponovno potrdilo že navedeno kazen, enako pa je storilo (po pritožbi dr. Stepischnegga) tudi celjsko okrožno sodišče mesec dni kasneje. Ana Krajnc je morala tako na 4-teden-

ske počitnice ob kruhu in vodi. Ko pa se je 19. 6. 1899 vrnila na prostost, jo je doletela še hujša kazen, zaradi katere se je tudi poskušala rešiti obsodbe. Celjski mestni urad ji je na podlagi obsodbe odvzel obrtno dovoljenje in jo za 5 let izgnal iz Celja. Na odločbo mestnega urada se je nesrečna Ana Krajnc sicer pritožila, vendar pa je štajersko namestništvo njen ugovor zavrnilo, ker ga je vložila 1 dan prepozno. Tako je naslednjih 5 let preživela v svoji domovinski občini v Sv. Juriju ob južni železnici (kraj Štore), preklinjala zlo usodo in čakala na boljše čase.

OPOMBE:

1. O sistemu reglementacije glej: George R. Scott: Najstarejša obrt, Cankarjeva založba, Ljubljana 1969, str. 127—136; Tomislav Markovič: Prostitucija (skripta iz socialne patologije), Zagreb 1965, str. 22—42; Mischler-Ulbricht: Österreichisches Staatswörterburch, Zweite Auflage, Vierter Band, str. 263. — 2. George R. Scott n. d., str. 127. — 3. Mischler-Ulbricht n. d., str. 263; August Finger: Das Österreichische Strafrecht mit Berücksichtigung des Entwurfes und des deutschen R. St. G., Praga 1891, str. 352. — 4. Mischler-Ulbricht n. d., str. 264. — 5. prav tam. — 6. Mischler-Ulbricht n. d., str. 265. — 7. prav tam. — 8. prav tam; August Finger n. d., str. 353. — 9. Österreichische Gesetzkunde, Band II., Strafrecht und Strafprozess, Dunaj, 1913, str. 261. — 10. Obča enciklopedija, Jugoslovanski leksikografski zavod, Zagreb 1980, str. 656; — 11. Mischler-Ulbricht n. d., str. 264. — 12. Zgodovinski arhiv v Celju (ZAC), Mestna občina Celje, fasc. 18, Predsedstveni spisi za leto 1885; prošnja Agnese Tellian z dne 21. 10. 1885. — 13. ZAC, Mestna občina Celje, fasc. 18; odgovor Cillier Aerzte-Verein z dne 30. 1. 1886. — 14. prav tam. — 15. Pri tem se je zlasti »izkazal« celjski župan dr. Josef Neckermann, po poklicu zdravnik, ki je kot član zdravniškega društva zagovarjal popolnoma drugačna stališča, kot jih je kasneje v vlogi župana. — 16. Na podlagi mnenja celjskega zdravniškega društva je občinski odbor razpravljal o vlogi Agnese Tellian na zaupni seji 12. 2. 1886. Ker zapisniki zaupnih sej občinskega odbora do leta 1900 niso ohranjeni, nimamo podatkov o poteku »razprave« in razlogih zavrnitve vloge. — 17. ZAC, Mestna občina Celje, fasc. 18, Predsedstveni spisi za leto 1890. — 18. ZAC, Mestna občina Celje, fasc. 72, št. 2690/1895 (za leto 1894)) fasc. 73, št. 6739/1895 (za leto 1895). — 19. ZAC, Mestna občina Celje, fasc. 19, Predsedstveni spisi za leto 1895; dopis z dne 7. 1. 1895 praes. 6. — 20. ZAC, Mestna občina Celje, fasc. 77, št. 10877/1896; odgovor graškega mestnega sveta z dne 23. 1. 1895. (Celotno gradivo o ureditvi vprašanja prostitucije in o celjski javni hiši je zbrano v konvolutu pod navedeno številko, zato pri nadaljnjem

citiranju ne navajam posameznih spisov). — 21. prav tam. — 22. Celjski regulativ je bil popolna kopija graškega. — 23. Člen 1 se je glasil: »Unter öffentlichen Dirnen, Freundemädchen oder Prostituirten sind alle jene Frauenpersonen zu verstehen, welche mit ihrem Körper unzüchtiges Gewerbe treiben«. — 24. Celjski mestni zdravnik dr. Edvard Gollitsch je oktobra 1912 predlagal občinskemu odboru povišanje (še vedno prvotne) tarife za zdravniške preglede prostitutk. Vendar pa je bil njegov predlog na seji občinskega odbora 14. 3. 1913 zavržen, in sicer z motivacijo, da je višina prispevka popolnoma ustrežna. (ZAC, Mestna občina Celje, fasc. 13, Zapisnik zaupne seje občinskega odbora z dne 14. 3. 1913). — 25. kot v op. 20. — 26. O nacionalnem izvoru prostitutk v javni hiši nimamo nobenih oprijemljivih podatkov in tudi dejstvo, da je bila Marija Plavčak Slovenka, rojena v okolici Rogaske Slatine, nam ne pove veliko, saj je znano, da je bil tudi lastnik obeh ljubljanskih hiš veselja v Zvonarski ulici Slovenec, pri njem zaposlene prostitutke pa izključno Nemke in Madžarke. (O tem glej: Damjan Ovsec: Oris družabnega življenja v Ljubljani od začetka dvajsetega stoletja do druge svetovne vojne, Arhitektov bilten 40/41, 1979, str. 49). S precejšnjo gotovostjo pa lahko trdimo, da so bile ostalesamostojne-prostitutke v Celju (bodisi registrirane bodisi tajne) v glavnem iz mesta in okolice, po narodnosti pa Slovenke. — 27. kot v op. 20. — 28. ZAC, Mestna občina Celje, fasc. 79, št. 6126/1897; Prijava redarja Simona Kališnika zoper Johanna Wogga in Josefa Costo, ki sta pijana razgrajala v javni hiši. — 29. kot v op. 20. — 30. ZAC, Mestna občina Celje, fasc. 13, Zapisnik zaupne seje občinskega odbora z dne 27. 9. 1912.

— 31. Theresa Trummer je marca 1911 zaprosila mestni urad za dovoljenje za ureditev javne hiše v Gizelini ulici št. 20. Vendar pa občinski odbor njenih teženj po osamosvojitvi ni upošteval. (Kot v op. 20). — 32. ZAC, Mestna občina Celje, fasc. 13, Zapisnik zaupne seje občinskega odbora z dne 5. 5. 1911. — 33. prav tam. — 34. Jožefa Kupka je najprej hotela odkupiti javno hišo Marije Plevčak v Gizelini ulici št. 13. Ko pa je izvedela za nasprotovanje sosedov in mnenje občinskega odbora, je zaprosila občino za ureditev javne hiše v Gizelini ulici 20. (kot v op. 20). — 35. Julius Bachem: Staatslexikon, Freiburg im Breisgau 1911, Vierter Band, str. 385. — 36. ZAC Mestna občina Celje, fasc. 101, št. 4966/1904. Po teh podatkih bi naj bilo v Celju od decembra 1896 pa do konca leta 1903 119 registriranih prostitutk, ugotovljenih primerov tajne prostitucije pa približno 8 na leto. Iz tega dobimo razmerje 2:1, ki pa ni povsem točno, saj je sorazmerno nizko število primerov tajne prostitucije v veliki meri posledica dejstva, da v mestu samem ni bilo primernih prostorov za mirno opravljanje obrti in so se zato celjske vlačuge zatekale v bližnjo okolico mesta, kjer se je primeren kotiček z lahkoto našel. — 37. ZAC, Mestna občina Celje, fasc. 153, št. 10530/1913. — 38. ZAC, Mestna občina Celje, fasc. 83, št. 6098/1899. Celotna zadeva je vložena pod navedeno številko, zato posameznih spisov ne citiramo. Izjave Marije Plevčak so pisane v slovenščini in jih zato na več mestih dobesedno navajam. — 39. Člen 514 KZ je za povratništvo pri zvodništvu (Kuppelei) predvideval odgon v domovinsko občino. (O tem glej: dr. F. Logar: Odgon in odprava, Občinska uprava. Glasilo Kmetске županske zveze, leto XI/1917, št. 3, str. 25).

IZ ŽIVLJENJA NEKDANJIH KAMNIŠKIH USNJARJEV IN ČEVLJARJEV

MOJCA ŠIFRER — ZORA TORKAR

ZGODOVINA USNJARSTVA V KAMNIKU

Usnjarska obrt ima v Kamniku že dolgo tradicijo. Po Terezijanskem katastru kot najstarejšem viru, ki sva ga v svojem delu še upoštevali, je bilo leta 1752 v tem mestu osem usnjarjev in dva čevljarja.² Tudi popravki Franciscejskega katastra iz leta 1868 izkazujejo v Kamniku osem usnjarjev, ki so imeli skupaj dvanajst strojarn: Pollak in Iglič sta imela po tri, ostali pa po eno. Kamniški usnjarji se niso ukvarjali izključno s to obrtjo, temveč tudi s poljedelstvom in živinorejo, Igličeva družina pa še z mlinarstvom in celo vinogradništvom.³ Po podatkih iz leta 1880 je bil Kamnik med najpomembnejšimi usnjarskimi središči na Kranjskem. V njem je takrat delovalo sedem usnjarn (toliko samo še v Žužemberku na Dolenjskem), ki so skupno plačevale 36 fl. 75 kr. obrtnega davka, kar je največ med vsemi usnjarskimi kraji na Kranjskem.⁴ Isto število usnjarn je bilo v Kamniku tudi leta 1907.⁵ Po prvi svetovni vojni pa se je njihovo število skrčilo le na tri. Od teh je Jerebova usnjarna delovala do leta 1927, Pollakova do druge svetovne vojne, največja med njimi, Knafličeva, pa se je v času tik pred drugo svetovno vojno uvrstila med šest največjih v Sloveniji⁶ in je edina, ki pod novim imenom UTOK deluje še danes.

KNAFLIČEVA TOVARNA USNJA V KAMNIKU

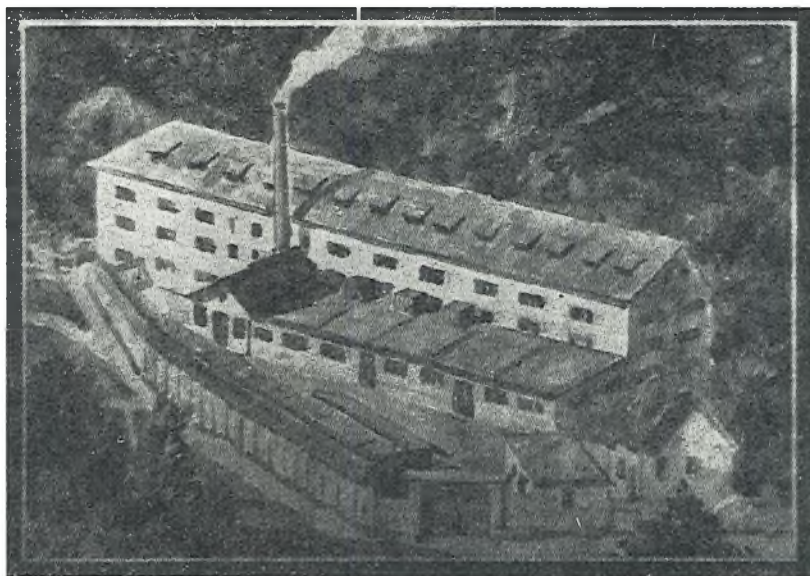
Začetki sedanje tovarne usnja UTOK v Kamniku segajo v prva leta 19. stoletja, saj je že leta 1805 na tem mestu stala usnjarna Jakoba Umschlarja. Za njim je obrat prevzel Matjaž Pfeifer, po njegovi smrti leta 1846 pa je usnjarno in hišo podedovala njegova hči Jožefa, ki se je leta 1850 poročila s Karlom Terpincem, prav tako usnjarjem.⁷ Ta je umrl leta 1878, njegovi obrti pa sta ostala zvesta tudi njegova sinova Avgust (1853—1925) in Franc (1855—?). Za njima je usnjarsko delavnico prevzel Avgustov sin, Avgust ml. (1888—?), ki je bil poročen z Marijo roj. Grčar ter pozneje ponovno poročeno Kregar.⁸ Le-ta je leta 1924 usnjarno in stanovanjsko hišo prodala Tonetu Knafliču. Knaflič je kot zadnji privatni lastnik vodil ta usnjarski obrat v Kamniku do nacionalizacije leta 1946, to je celih 22 let in jo v tem času razvil iz obrtne delavnice v tedaj enega največjih usnjarskih obratov v Sloveniji. Za-

to se bova v tem sestavku tudi omejili prav na njegovo usnjarno.

Tone Knaflič ni bil rojen Kamničan, saj je prišel iz Šmartna pri Litiji, kjer se je že njegov oče ukvarjal z usnjarstvom. Že v nekaj letih so se pokazali prvi uspehi, saj je nekdanja obrtna delavnica počasi preraščala v pravi tovarniški obrat. Tako je v letih 1929—1931 Knaflič popolnoma obnovil tedanjo usnjarno, nabavil nove usnjarske stroje in lokomobil za pogon, leta 1933 pa je prizidal srednji del sedanje tovarne. V začetku je Knaflič predeloval predvsem goveje kože, surove svinjske kože pa je nakupoval ter jih izvažal. Velik obrat v poslovanju pa je pomenila ustanovitev tovarne čevljev Bata v tridesetih letih našega stoletja, ki je s svojo konkurencio uničila mnoge čevljarje. Goveje kože, iz katerih so čevljarji izdelovali čevlje, niso šle več v prodajo, zato se je Knaflič presmeril v proizvodnjo svinjskih kož. Le-te so izdelovali tedaj tudi v ptujski usnjarni Polda Pircha. Knaflič je zato pridobil mojstra Pečana iz te tovarne, da ga je poučil o načinu izdelovanja galanterijskega usnja. Tako je po letu 1933 Knafličeva usnjarna izdelovala predvsem svinjsko galanterijsko usnje, ki ga je izvažala v Ameriko, Švedsko, Belgijo, Avstrijo in Italijo. Podrobnejših podatkov o delovanju te usnjarne v Knafličevem obdobju do nacionalizacije žal nisva imeli na razpolago, ker je bil tovarniški arhiv uničen in izgubljen. Pri najinih izvajanjih o Knafličevi tovarni usnja sva se oprli predvsem na večkrat preverjana ustna pričevanja informatorjev, ki jih imenoma navajava na koncu razprave.

a) *Delovni dan*

Uslužbenci v pisarnah in delavci v proizvodnji so v Knafličevih časih delali šest dni v tednu, nedelja pa je bila prosta. Delovni dan je trajal od 7^h—12^h in od 13^h—18^h. Od 12^h—13^h je bila opoldanska prekinitev dela, ki je bila namenjena za malico oziroma kosilo. Glavni odmor je naznanila sirena. Delavci, ki so stanovali v bližini tovarne, so izkoristili odmor za kosilo na domu, tisti iz bolj oddaljenih krajev pa so prinašali malico s seboj ali pa jim jo je prinesla v tovarno žena oziroma otroci. Malico so prinašali v termovkah, kjer je lahko ostala juha, čaj ali kava še topla. Poleg juhe, kave in čaja so jedli tudi kruh in sadje. Malicali so kar

Fotografija akvarela kamniškega slikarja Maksa Kozelja, ki predstavlja Knafličevo usnjarno tik pred zadnjo vojno (Slika hrani Francka Knaflič, Prešernova 38, Ljubljana)

v tovarniških poslopijih, ob lepem vremenu pa so posedali na soncu pred tovarno. Zbirali so se v večje ali manjše skupine in se pogovarjali o delu v tovarni, o plačah, prostem času... Večkrat so ob spremljavi harmonike tudi zapeli. Ob takih priložnostih se je Knaflič rad pridružil svojim delavcem. Pomočniki in mojstri, ki so prišli iz bolj oddaljenih krajev, npr. z Vrhnike ali Šmartna pri Litiji, so stanovali v Kamniku kot podnajemniki in se hranili v gostilni »pri Bartoldu« blizu tovarne.

Ta deseturni delavnik je bil v veljavi vse do druge svetovne vojne, Nemci pa so uveljavili osemurnega. »Šiht« je bil enako dolg za žensko in moško delovno silo tako v proizvodnji kot v pisarnah. Če ni bilo dovolj dela, so delovni čas skrajšali, kakor je to določil lastnik tovarne. »Šiht« je bil krajši tudi ob pustu, ko so delali samo do 12^h.

Ponoči je bil v tovarni le nočni čuvaj. Njegovo vestnost so kontrolirali s posebnimi urami, postavljenimi na podstrešju, v pritličju, v skladišču, na dvorišču in pri lokomobili. Le-te so funkcionirale tako, da jih je čuvaj vsakič, ko je prišel mimo, zavrtil s posebnim ključem. V uri je bil listek, ki je točno zaznamoval čas, kdaj je zavrtil ključ. Te listke je zjutraj prinesel v pisarno, da so preverili točnost njegovega dela.

b) Način dela, zaslužek in odtrgljaji

Pri Knafliču so bili delavci v proizvodnji plačani po urah, pisarniški delavci pa so prejeli vedno isto mesečno plačo. Višina delavske plače je bila odvisna od pomembnosti delovnega mesta in od strokovne usposob-

ljenosti. Tako je nekvalificiran delavec okoli leta 1928 dobil na uro 2,5 din, pomočnik pa že 4–5 dinarjev. Na višino plače so vplivale tudi osebne sposobnosti in kvaliteta izdelkov, ki jih je posameznik naredil. Seveda so bile vidne razlike tudi v zaslužku obeh spolov. Prve ženske so zaposlili v tovarni šele leta 1933, ko so začeli izdelovati predvsem svinjsko galanterijsko usnje, kajti dotlej so predelovali v glavnem le težke goveje kože, to pa je bilo težje delo in zato neprimerno za ženske. Delavke so zaslužile 2–3 din na uro (leta 1934). Tako nizke plače naj bi dobile zato, ker so opravljale lažja in nekvalificirana dela (obrezovanje kože, merjenje, napenjanje usnja na okvire, likanje usnja).

V tovarni so morali zaradi kakšnih velikih naročil večkrat opravljati tudi nadurno delo. Tako je bilo, ko so odpravljali pomembne vsakoletne pošiljke v Ameriko, ki jih je naročil židovski trgovec Rockschild. Prva pošiljka je morala biti odposlana okoli 30. aprila, druga pa jeseni. V tem času je bilo zelo veliko nadurnega dela, tako da so nekateri delavci delali tudi ob nedeljah in praznikih ali pa so podaljšali svoj delovni dan celo do 23^h. V takih primerih je Knaflič priskrbel malico, ki je bila zastoj. Jedli so enako hrano kot gospodar: vsak je dobil polovico domače klobase, slanino ali salamo, četrt litra vina in dva kosa kruha. Nadure so delavci radi opravljali, saj so zanje prejeli 50 % več kot za navadne ure, ob nedeljah in praznikih pa je bil povišek celo 100 %.

Plače so dobivali vsakih štirinajst dni, obračun pa je bil izveden na koncu meseca.

Izplačilo sredi meseca so imenovali »foršus«, konec meseca pa obračun. Denar so dobili pred pisarno, kjer jim ga je izplačala računovodkinja. Okoli leta 1928 delovnih ur niso zapisovali, temveč so delavci sami na izplačilni dan povedali število delovnih ur in nadur. V primeru bolezni je plačo lahko prevzela žena ali pa sodelavec v tovarni. Od plače so odtrgali določen del za socialno zavarovanje, medtem ko pokojninskega zavarovanja niso plačevali. Socialno zavarovanje je v glavnem poravnal Knaflič, manjši del pa so poravnali delavci sami.

Na izplačilni dan je bilo vedno živahno v najbližjih gostilnah »pri Vivodu«, »pri Prusniku« in drugih. V tovarni niso imeli norm, toda vsak delavec je vedel, koliko mora narediti v delovnem dnevu. Vsak je bil specializiran za določeno delo, mojstri in pomočniki pa so morali poznati celoten proces obdelave usnja. Če je kdo od delavcev poškodoval kožo, stroje ali orodje, je škodo poravnal Knaflič sam.

c) *Odnosi na delovnem mestu in sprejem na delo*

Leta 1928 je bilo v tovarni enajst delavcev. Sprva je nove delovne moči najemal Knaflič le s priporočili svojih delavcev, ki so nato svoje znanke in prijatelje vpeljali v delo. Mnogo pomočnikov je prišlo iz Šmartnega pri Litiji in Vrhnike, kjer je bila tudi zelo razvita usnjarska obrt. V Kamnik so prišli že kot kvalificirana delovna sila. Lastnik je mnogo raje sprejel že izučene pomočnike, ker so ti opravljali več različnih del: od navadnih, na primer mešanja kož v apnu ali konserviranja kož, ... do specializiranih del, kot je »falcanje« itd.

Vsakega novega delavca je sprejel Knaflič sam. Pri tem ni bila sklenjena nobena pogodba, temveč samo ustni dogovor. Okrog leta 1930 so uvedli delavske knjižice. Novega delavca je Knaflič popeljal po tovarni in mu razkazal posamezne oddelke, obenem pa ga je tudi preizkusil (kvalificiranemu delavcu je dal na primer več različnih kož in ta je moral povedati njihovo kakovost). Potem ga je predstavil mojstru oddelka, ki ga je nato podrobno poučil o delu, ki naj bi ga opravljal. Novi delavci so se seznanili z drugimi med delovnim časom, vendar pa tu tedaj ni bila navada, da bi jim novinec plačeval pijačo. Med seboj so se klicali po imenih, starejši delavci in mojstre pa so vikali. V primeru nesreče na delovnem mestu se je pokazala tudi njihova solidarnost, saj so sode-

lavci zbirali denar za družino ponesrečenega po vsej tovarni. Med seboj so se družili po posameznih oddelkih, po strokovni izobrazbi ali po krajevnem izvoru (npr. Tunjčani, Vrhničani, Tuhinjci). Tako npr. so se imeli predvsem vrhniški pomočniki za »nekaj posebnega«. Imeli so vzvišen odnos do navadnih delavcev, ki so jih imenovali kar »hlapce«. To so bili po večini že stari delavci pri Knafliču, ki so imeli naziv mojstra zaradi svoje izkušnosti, čeprav se za to niso posebej izobraževali in niso naredili mojstrskega izpita kot ostali mojstri. Zelo pomembno vlogo pri upravljanju tovarne so imeli prav mojstri na posameznih oddelkih in obratovodja. Knaflič je rad upošteval njihovo mnenje. Mojster je bil odgovoren za svoj oddelek. Skrbel je za kvaliteto dela, preverjal kakovost izdelkov in nadzoroval prisotnost svojih delavcev. Funkcija obratovodje je nastala šele okoli leta 1930, kajti pred tem je bil Knaflič sam šef tovarne in obratovodja. Po tem letu pa je zaradi povečanja števila delavcev le izdal razpis za to mesto. Prvi je delal kot obratovodja Nemeč Grünter, vendar je kmalu prišel v spor z lastnikom in po letu dni je bil odpuščen. Sledili so mu domači mojstri. Obratovodja je skrbel za vse oddelke. Vsako sredo se je pogovoril z vsakim mojstrom posebej o kvaliteti dela, postopku izdelave, posameznih delavcih, odsotnosti z dela itd. Mojster je nato nove direktive razložil delavcem kar med delovnim časom, saj skupnih delavskih sestankov nikoli ni bilo. Delavci niso imeli svojih delavskih zaupnikov, kajti vsak, ki je bil v kakršnikoli stiski, je šel sam direktno h Knafliču, ki je bil med delavci znan kot izredno socialen človek in je delavcem rad pomagal. Tako je dajal delavcem posojila za gradnjo hiš, posojal jim je vozove za prevoz materiala in podobno. Ob razširitvi svoje tovarne je moral nekaj starih poslopij tudi podreti in dal staro opeko svojim delavcem na razpolago. Revnim delavcem je podaril tudi svoje obleke, ki jih sam ni več nosil, a so bile še vedno uporabne. Jeseni pa jim je posojal denar za nakup prašiča, vendar ni bilo nikoli treba vrniti vsega denarja. Delavci so ga radi naprosili, da je bil njihovim otrokom boter, kar je vedno zelo rad storil. Žena je vezala birmo dekletom, on pa fantom. Ob takih priložnostih je poklical krojača in čevljarja, ki sta vsem birmancem vzela mere za čevlje in obleke. Tako sta bila z ženo botra dvanajstim in tudi več birmancem naenkrat. Po obredu v cerkvi sta birmance in njihove starše tudi pogostila.

d) *Varstvo pri delu in zdravstvena služba*

Vsak delavec je sam skrbel za svojo varnost pri delu, toda Knafličeva naloga je bila, da je skrbno zaščitil stroje in zlasti jermena, ki jih je obložil z deskami. Kljub temu je prihajalo do nesreč, predvsem v prostorih, kjer so delali s kemičnimi raztopinami in pri razmaščanju kož, ker so postala od masti tla spolzka in so delavci velikokrat padli. Nevarno je bilo tudi delo ob apnenih jamah, kjer je delavcem apno razžrlo kožo na rokah, saj niso imeli zaščitnih rokavic. Za zaščito pred apnom so si kuhali mast, s katero so si mazali prste. Manj pogoste so bile nesreče ob strojih, toda v primeru take nesreče so poškodovanim pozneje poiskali lažje delovno mesto. Delavci so tudi nosili posebno delovno obleko, ki jih je ščitila pred škodljivimi snovmi in pred ostrino nožev. Delovno obleko, ki jo je prejel vsak delavec ob nastopu službe, je predstavljal močan usnjen predpasnik »šurc« ter usnjeni škornji, kar vse je izdelal tovarniški čevljar. Predpasnike in škornje so delavci ob koncu delovnega dne puščali na svojih delovnih mestih ali pa v delavski garderobi. V primeru nesreče so poklicali v tovarno zdravnika in ta je ponesrečenemu nudil prvo pomoč. Če je bila poškodba težja, mu je zdravnik določil bolniški dopust, kajti socialno zavarovanje je bilo v tovarni urejeno. V primeru bolezni je imel vsak delavec pravico do tridnevnega plačanega bolniškega dopusta. Če je delavec začutil znake bolezni, je moral priti v tovarniško pisarno, kjer so mu dali bolniški listek in tega je moral ob zdravniškem pregledu izpolniti zdravnik, ki je tudi določil dolžino zdrav-

ljenja. Tudi za nosečnost so ženske dobile bolniško. Doma so ostale le kakšen teden po porodu, potem pa so se vrstile na delo.

e) *Transport*

Vsak dan so morali v tovarno dovažati številne kože, ribje olje, čreslovino, premog. Iz oddaljenih krajev so vse to pripeljali z vlakom, iz bližnje okolice pa s konjsko vprego. Tudi pri transportu od železniške postaje do tovarne so uporabljali vozove in dva tovarnjaka, ki ju je Knaflič podedoval po očetu.

f) *Delavska prehrana in stanovanja*

Delavci, ki so prihajali v tovarno iz okoliških krajev (Tunjice, Nevlje, Palovče, Mekinjne, Stranje), so stanovali na svojem domu. Tisti iz bolj oddaljenih krajev (Žiri, Šmartno pri Litiji, Vrhnika, z Dolenjskega, s Štajerskega itd.) pa so živeli kot podnajemniki pri posameznih družinah v Kamniku (pri družini Kemperle, Peterlin, Kos, Tančič itd.). Oprema podnajemniške sobe je bila preprosta: postelja, »kostn« oziroma omara pa miza s stolom. Pospravljale in prale so podnajemnikom gospodinje, ponekod so pri njih delavci tudi jedli (pri gospe Kosovi ali pri Peterlinovi), drugače pa so bili redni abonenti v gostilnah (pri Cajnarju, pri Uršiču v Samostanski ulici). Vendar pa večina z gostilniško hrano ni bila zadovoljna, ker je je bilo premalo. Velikokrat so dobili za kosilo juho, krompir in solato ter košček mesa (največkrat drobovino). Za tak menu so morali plačati pri Uršiču 16 din. Zaradi visoke cene in enolične hrane so se poskušali nekateri prehranjevati pri kmečkih družinah (npr. pri

Knafličevi delavci na kosilu pri gospe Kemperle (v letih 1930/40) (Fotografijo hranil Hinko Purgar, Ulica Kamniško-zasavskega odreda 18, Kamnik)

»Knafličevo elito« so predstavljali njegovi mojstri in pomočniki (v letih 1930/40) (Fotografijo hrani Hinko Purgar, ulica Kamniško-zasavskega odreda 18, Kamnik)

kmetu Šerbelju na Novem trgu). Pri njih je bila hrana cenejša (10 din). Za ta denar sicer niso dobili boljše hrane, toda dobili so mnogo večje obroke. Jedli so domačo kmečko hrano, kot so žganci, polenta, zelje itd.

Tudi Knaflič je imel »puršalcimer«, to sta bili dve sobi, ki sta bili namenjeni desetim pomočnikom iz bolj oddaljenih krajev. Sobi sta bili predelani iz zgornjih prostorov mlina za mletje čreslovine, ki je stal nasproti vrtarja Flereta. Navadni delavci tu niso dobili postelj, temveč samo izučeni usnjarji, pa še to le za določen čas ob začetku zaposlitve. Kasneje jim je Knaflič dal dinar več na uro, da so si poiskali privatno sobo in hrano. Za sobe pri Knafliču stanovalcu ni bilo treba plačevati, pospravljale in prale pa so jim Knafličeve služkinje. Tudi »puršalcimer« je bil preprosto opremljen: na sredi sobe je bila miza s stoli, ob straneh so stale postelje s skrinjami za osebne stvari. Za prehrano svojih delavcev Knaflič ni skrbel.

g) Delavski prazniki in dopust

Delavci v proizvodnji plačanega dopusta v predvojnem obdobju niso imeli. Imeli pa so neplačan dopust ob smrti, poroki, in to dva dni, vendar ga je vsak poskušal čim bolj omejiti, ker se je to pri plači pozneje preveč poznalo. Tudi v pisarni so imeli dovoljen neplačan dopust tri dni na leto, tako da je bil med letom edini prosti dan le nedelja. Takrat so delavci prosti čas izkoristili le za izlet v planine, počitek in sprehode po mestu. Zelo radi so zahajali tudi na Mali grad ali pa so posedali okoli današnje gostilne Veronika. Radi so se šalili na Knafličev račun,

ga oponašali in se pri tem zabavali. Ker jih je Knaflič dobro plačal, so se pomočniki in mojstri, ki so stanovali v Kamniku, radi proti večeru sprehajali po promenadi, nosili lepe obleke, zato so se ljudje dostikrat ozirali za njimi in jih imenovali »Knafličeva elita«. Delavci, ki pa so imeli doma še kmetijo, so ob prostem času pomagali doma pri kmečkih opravilih. Ob velikih kmečkih delih, kot so košnja, žetev itd., so prosili Knafliča, če lahko za kak dan ostanejo doma. Če v tovarni takrat ni bilo veliko dela, jim je dal prost, neplačan dan.

Poleg nedelje so bili prosti dnevi v letu še vsi cerkveni (Velika noč, božič, binkošti) in državni prazniki (Vidov dan, zedinjenje Jugoslavije). Ob velikih naročilih pa so delali tudi med temi prazniki. Knaflič je tako dodatno delo plačeval kot nadure. Tudi ob pustu so delavci prenehali delati že ob 12^h, čeprav ni bil uradni praznik. Zavetnik usnjarjev je bil sv. Jernej, vendar pa v tej tovarni njegovega godu niso praznovali in so na ta dan ravno tako delali.

h) Delavska organiziranost

Delavci v Knafličevi tovarni politično ali kako drugače niso bili organizirani. Tako niso imeli svojega sindikata, ki bi skrbel za pravice in dolžnosti delavcev pa tudi ne delavskih zaupnikov. Eden izmed vzrokov za tako stanje je bila tudi Knafličeva zahteva, da naj se politika ne meša z gospodarstvom. Poleg tega pa je imel tovarnar dobre odnose z delavci, saj so se ob določenem problemu pomenili neposredno z njim. Tudi tovarniških društev ali organizacij niso imeli, temveč so

se delavci vključevali v razna krajevna društva in organizacije (Sokol, Orel, pevsko društvo Lira, gasilci itd.).

PREGLED ZGODOVINE ČEVLJARSTVA
NA KAMNISKEM

Najstarejša omemba čevljarja, oziroma usnjarja (čevljarji so bili namreč vse do konca srednjega veka tudi usnjarji) na kamniškem območju sega v leto 1336. Takrat je živel čevljar Jakob, prvi znani predstavnik tega poklica v Kamniku. Čevljarstvo in usnjarstvo sta bila ob koncu 14. stoletja gotovo najmočnejše zastopani obrti. To nam dokazuje omemba o najstarejši čevljarski cehovski organizaciji. Vendar pa dokaza o tem nimamo, kajti med drugo svetovno vojno je iz frančiškanskega samostana izginila cehovska skrinjica z arhivom čevljarske bratovščine. Med izgubljenimi listinami je najpomembnejša tista iz leta 1358. Žal se ne ve, ali je bila to ustanovna listina ceha ali le dokaz o cerkveni bratovščini. Ta cerkvena bratovščina se je sprva imenovala po svetem Duhu, kasneje pa je bila posvečena sveti Trojici. Zaščitnika čevljarjev sta bila sveti Krišpin in Krišpijan.

V drugi polovici 15. stoletja je omenjenih več čevljarjev na Novem trgu, kjer je bila večina naseljena. Vzrok za odmaknjenost prav gotovo lahko iščemo v smradu in nesnagi, ki je nastajala ob delu. Pogoji za naselitev usnjarjev in čevljarjev so bili bogati gozdovi (čresla), kmečka okolica (reja prašičev), pridobivanje apna, množina tekoče vode (Kamniška Bistrica) in delovna sila. Vse to pa sta Kamnik in okolica izpolnjevala.

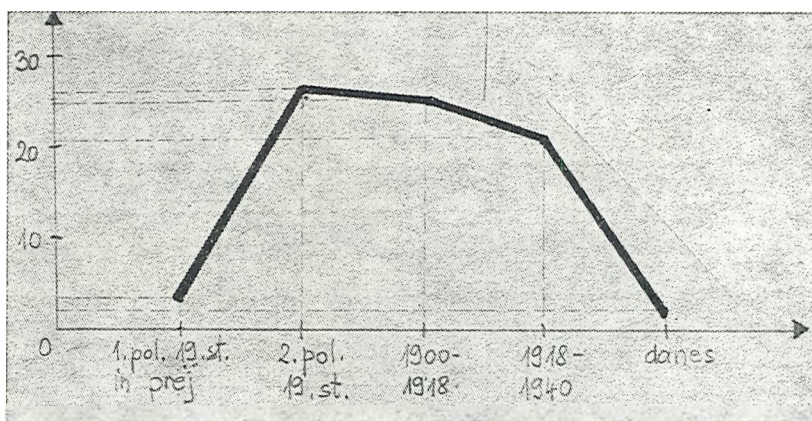
V arhivskih virih najdemo tudi podatke, da so bili čevljarji lastniki stop ob Kamniški Bistrici. Tako nam podatki iz urbarja (iz leta 1496) pripovedujejo o čevljarju Lahu in o drugih članih čevljarske bratovščine Svetega

duha, ki so morali letno plačevati davek za stope (2 funta šil). Te stope so čevljarji uporabljali za mletje čresla, ki so ga potrebovali pri obdelavi kož. V gozdovih so lupili skorjo dreves, jo sušili in mleli v stopah.⁹

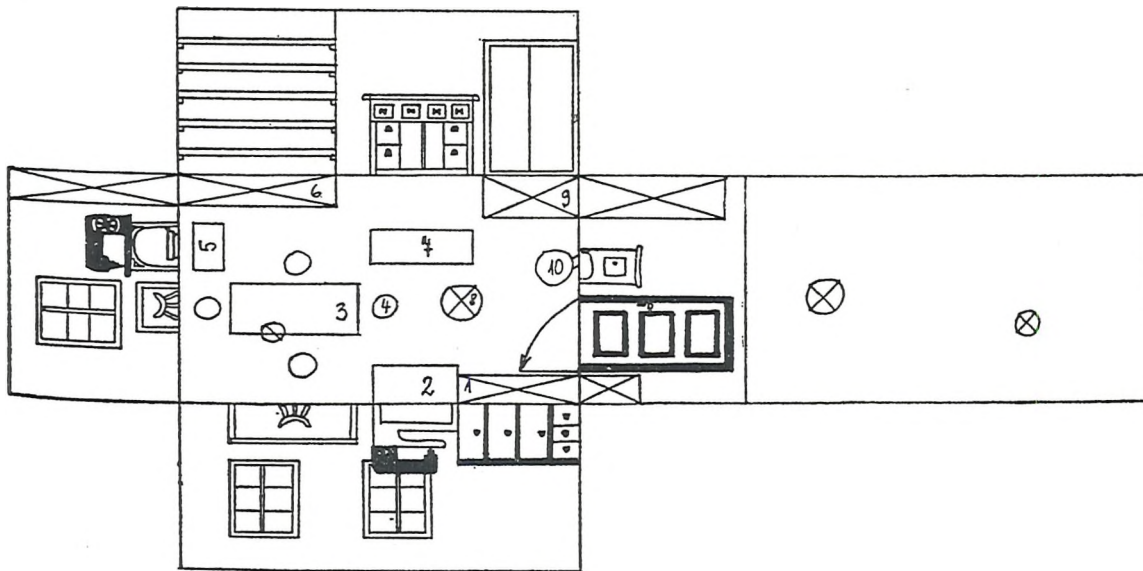
Ob koncu 16. stoletja se je položaj spremenil. Hudi davki in vojne nadloge so vedno bolj pritiskale na cehovske organizacije. Na drugi strani pa se je kljub omejitvam bohotila kmečka trgovina in obrt (razvoj s pomočjo države). Država je namreč v smislu merkantilistične politike podpirala obrti, ki so delale za izvoz in jih obenem oproščala cehovskih obveznosti. Mestno obrtništvo je tako zajela huda kriza, zlasti se je poglobila z izdajo patenta o rokodelcih (iz leta 1732). S tem patentom je hotela država razvijati konservativno cehovstvo v skladu z merkantilistično politiko. Odpravila je cehovsko avtonomijo, obrtne organizacije so prišle pod nadzor komisarjev.

Slabi časi za cehovske rokodelce so se nadaljevali še v začetku 19. stoletja. Francoska oblast je namreč ukinila vse cehovske svoboščine, razglašena je bila obrtna svoboda. S tem je bila obrt vsakomur dostopna, le da je plačal predpisani davek. Tudi po koncu francoske dobe (1813) se cehi niso v celoti obnovili. Avstrijska vlada je sicer dovolila njihovo ustanavljanje, toda članstvo ni bilo več obvezno.¹⁰

Ob koncu 19. stoletja se je število čevljarjev močno povečalo, saj smo jih v Kamniku našli kar 26. To so bili čevljarji-obrtniki in tudi tisti, ki so se s čevljarstvom ukvarjali le kot z dodatnim zaslužkom. Slednji so prevladovali, saj je bilo leta 1880 prijavljenih le šest čevljarjev. Vendar je bilo tudi to kar visoko število, saj je po ohranjenih podatkih Kamnik zasedel 3. mesto na Kranjskem ozemlju.¹¹ Iz podatkov Zbornice za trgovino,

Gibanje števila čevljarjev

Načrt nekdanje delavnice čevljarja Jerneja Berleca v današnji Usnjarski ulici 3 v Kamniku, ki je začela delovati leta 1920. Opis načrta delavnice: 1. nizka omara za shranjevanje usnja — 2. stroj »Grizl« za šivanje gornjih delov čevlja — 3. delovna miza — 4. štirje »šušarski« stoli — 5. šivalni stroj »Singer« za šivanje debelejših delov čevlja — 6. police za kopita — 7. miza za rezanje in lepljenje usnja ter za shranjevanje čevljar-skih potrebščin in usnja — 8. luč — 9. visoka omara za shranjevanje revij, knjigovodskih zvezkov, papirnatih »muštrov« — 10. »gašperček«

obrt in industrijo pa lahko razberemo, kakšno je bilo stanje leta 1930. Delovalo je 15 čevljarjev. Kljub precej visokemu številu je imela v tem obdobju precejšen vpliv gospodarska kriza, zlasti v letih 1935—38, ko nimamo nobene nove obrtne prijave.¹² Drugi vzrok je pa vsekakor prehuda konkurenca češkega Bate, ki je tudi v Kamniku leta 1931 organiziral svojo prodajalno in popravljalnico. Batov sistem dela je izzval hude proteste, ki so se predvsem usmerili v pisanje peticij, v zborovanja in celo demonstracije (npr. demonstracije čevljarjev v Kamniku).¹³ Oblasti so se izognile nezadovoljstvu obrtnikov in so Tomažu Bati prepovedale ustanavljanje novih in likvidacijo starih popravljalnic. Vendar se je Bata tudi temu spretno izognil, saj je dajal svoje popravljalnice v najem mojstrom, da so le-ti pod svojim imenom vodili delo. Sicer so obrtniki povzročili s temi protesti Bati nekaj stroškov in sitnosti, kaj več pa niso dosegli.¹⁴

NACIN ŽIVLJENJA ČEVLJARJEV

Pri pregledu podatkov moramo razdeliti popisane čevljarje na dve skupini:

a) čevljarji, ki so svojo obrt prijavi in nato kot obrtniki tudi delali za stranke. Ti so imeli strokovno znanje in opravljen mojstrski izpit, zato so lahko najeli določeno število vajencev in pomočnikov.

b) čevljarji, ki niso imeli potrjenega strokovnega znanja. Delali so samo za potrebe svoje družine in sosedov. Ti obrti niso imeli prijavljene.

Od najdenih 43 čevljarjev imamo v obdobju od leta 1884 do 2. svetovne vojne prijavljenih le 20, ostali pripadajo tipu b).¹⁵ Pri primerjanju obeh skupin naletimo še na druge razlike: predstavnik skupine a) se je preživljal s čevljarstvom (npr. družina Peterlin).¹⁶ Le kot dopolnilo mu je služilo pridelovanje povrtine in druge zelenjave, reja kokoši ipd. Predstavniku tipa b) pa je »šuštarstvo« pomenilo le dodatno dejavnost, s katero si je olajšal ali izboljšal položaj (navadno zelo številne družine). Pri tem delu si je tak »ljudski« čevljar pomagal sam ali pa mu je v skrajnem primeru priskočil na pomoč kateri od družinskih članov (npr. žena, najstarejši sin). Pri tipu a) sicer tudi zasledimo družinsko sodelovanje (npr. pri družini Ložar se je žena obrtnika izučila za »štepenco«),¹⁷ večina pa ima še najeto delovno silo. Število vajencev in pomočnikov je med vojnama natančno določilo obrtno združenje.

DELO ČEVLJARJEV

a) *Delovni prostori:*

Pri obrtniški skupini a) so bile razmere glede na delovne prostore naslednje: od 20 čevljarjev jih je delovalo na svojem domu 8.

Delavnica je bila povezana z ostalimi stanovanjskimi prostori. Enajst obrtnikov pa je imelo samostojno delavnico. Vzrok za to je lahko oddaljenost mojstra in njegovega bivališča, slaba ali premajhna stanovanja, v katerih niso mogli sprejemati strank (npr. Kosova družina je prebivala v eni sobi v Olševku blizu Kamnika).¹⁸ Vendar se je ta razširjenost ločenih delavnic zlasti uveljavila v času med vojnama, pred tem je skoraj veljalo pravilo, da ima vsak mojster delavnico doma. Na domovih so delavnice zavzemale najlepše prostore hiš, zaradi potrebe svetlobe, predvsem pa zaradi strank, ki so hodile na mojstrov dom. »Virštati« ali delavnice so imele obcestno lego, kajti s tem so si delali reklamo. Pri skupini b) posebnih delovnih prostorov ni bilo. Čevlji so se dali zakrpati povsod (npr. v veži, kuhinji, pred hišo).

b) *Delovno orodje in pripomočki:*

Čevljar je pri svojem delu uporabljal razne vrste orodja, ki ga je največkrat imenoval z domačimi izrazi; to pa so bile izpeljanke iz nemškega jezika. Sicer so vajence v obrtni šoli učili slovenskih besed za orodja in pripomočke, toda večina je uporabljala nemške oznake.

Orodje so nakupovali v trgovinah s čevljarskimi potrebščinami. Pollak je imel samo trgovino z različnimi vrstami usnja, orodje pa se je dobilo v trgovini z mešanim blagom, ki je bila last Antona Hvale (»pr Hvalet«). Nekaj let pred 2. svetovno vojno pa je tudi Kamnik dobil pravo trgovino s čevljarskim materialom. To je bila Čekadova podružnica, ki jo je vodil Vintar. Pred tem so mojstri nakupovali potrebne surovine in orodje v Ljubljani (npr. med vojnama znane trgovine Čekada, Moskovich, Merkur).

Osnovno orodje (klešče, kladivo, nož, šilo) je moral imeti vsak. Tudi vajenec je ob začetku vajenske dobe prinesel to orodje s seboj (izjema je bila pri Peterlinu: vajenci so lahko uporabljali mojstrovo, šele pomočniki so morali imeti lastno).¹⁹ Spravljali so ga v lesene skrinjice, ki so se ob koncu tedna pospravile in zaklenile.

Novo dobo je pomenila uporaba strojev. To so bili sprva le stroji za šivanje zgornjih delov čevlja (leta 1845 ga je izdelal Amerikanec Elias Howe). Poleg znamke Howe so bili znani še Singerjevi in Pfaffovi šivalni stroji. Kamniški čevljarji so stroje uvajali v svoje delo šele v dvajsetih letih 20. stoletja. Stroji so bili izredno dragi (»Stroj je stal skor tolk kot hiša.«),²⁰ zato ni čudno, da so v glavnem nakupovali rabljene.

c) *Nakup materiala*

Osnovne surovine pri izdelavi čevlja so razne vrste usnja. Najpomembnejše je zgornje usnje. To so bili najlepši deli govejih, kozjih (t. i. »ševro«), telečjih (»boks«) in svinjskih kož. V obdobju med vojnama sta bila močno uveljavljena »lak-usnje« in barvasto usnje. Za spodnje usnje ali »notranjke« so uporabljali manj kvalitetno usnje (npr. kosi ob vratu), podplate pa so navadno strojili na rastlinski način, zato so bili bolj trpežni in odporni proti vodi.

Usnje so čevljarji kupovali. Ni znanega primera, tudi pred 1. svetovno vojno ne, da bi šuštarji sami strojili kože. Vedno so jih dobili pri domačih kamniških usnarjih. Najprej pri Terpinču, Pollaku in Jerebu, po letu 1924 pa tudi pri Knafliču.

Čevljar Ložar je na vprašanje, kje je kupoval usnje, odgovoril: »Usnje sem sprva kupoval pri Gardavovem Tonetu (leta 1934). On je usnje delal še bolj ročno, zlasti podplati so bili kvalitetni, ker jih je dolgo časa namakal. Pollak je že imel sode za spiranje usnja, pri Knafliču pa se je že sploh delalo preveč industrijsko.«²¹

Pri nakupu telečjega usnja (»boksa«) je mojster včasih oblekel bel predpasnik. Z njim je poslinil po »boksu«. Če se je barva usnja poznala po belem predpasniku — »firtahu«, potem je bila kvaliteta slaba, v nasprotnem primeru je bilo usnje dobro izdelano.

Druga možnost pridobivanja surovine je bilo tudi to, da jo je stranka sama prinesla. V takem primeru je čevljar računal le »lon« ali delo in ostale porabljene materiale. Ostanke so ostali šuštarju, da je z njimi »flikal« stare čevlje in obnavljal prednjike.

Poleg usnja je čevljar potreboval še lepilo (sam ga je izdeloval iz pšeničnih zrn in vode), dreto (delali iz konoplje ali lanu), smolo, lesene klinčke in ščetine (vse to pa je kupoval v trgovini).²²

d) *Prodaja in reklama izdelkov:*

Značilni sta bili dve obliki prodaje: po sejnih in po naročilu. Razen maloštevilnih izjem (npr. Pogačar med obema vojnama) je večina čevljarjev izdelovala čevlje po naročilu. Sicer je Kamnik imel veliko sejmov (vsak drugi torek, na področju današnjega Alprema), toda šuštarji se niso navduševali nad tako prodajo. Prvič zaradi tega, ker so bili bolj usmerjeni v izdelovanje meščanskih, salonskih čevljev. Drugi vzrok pa je tudi ta, da prodaja po sejnih ni prinesla trdnega oziroma zagotovljenega zaslužka. Seveda so bile izjeme: Pogačar je prodajal tudi

na sejmih, poleg tega pa je imel še svojo prodajalno čevljev ob delavnici. Ta sejemska prodaja je bila bolj dodaten vir zaslužka.²³ Na podoben način si lahko razlagamo še primer čevljarja Berleca:

V času sejma v mestu je pred hišo postavil klopco, na katero je naložil kmečke čevlje. Številni kmetje iz okoliških vasi (Nova Štifta, Buč, Šmartno, Ljubno, Luče), ki so se z vozovi vozili mimo na sejmski prostor, so se ustanavljali in kupovali te izdelke.²⁴

Glavna prodaja je torej potekala preko točno določenih naročil za stranke. Čevljarjev je bilo v medvojnem obdobju veliko (npr. leta 1929 kar 12), zato je vladala tudi huda konkurenca med njimi. Vsekakor je k večjemu obisku pripomogla kvaliteta izdelkov, cena, modne novosti, pa tudi glas o mojstru. Npr. ljudje so govorili: »Ložar je drag.«²⁵ Zaradi tega so k njemu hodile le premožnejše stranke. Drugi vzroki, ki so vplivali na obisk pri čevljarju, so bili politična privrženost in ljubiteljska dejavnost oziroma družabnost mojstra. Npr. Peterlin je bil tipičen predstavnik klerikalcev, zato je večkrat prihajal v spore z liberalnimi strankami: »Jaz sem jaz, kdor hoče solidno delo, se bo sam odločil zame!«²⁶

Primer ljubiteljske dejavnosti: čevljarski mojster, ki se je v prostem času ukvarjal z lovom, gasilstvom, glasbo, gledališčem, in je bil obenem tudi član teh društev, je privabljal prijatelje in sočlane. Tako je bil čevljar Jernej Berlec znan gasilec, zato je bilo veliko njegovih strank gasilcev oziroma njihovih družinskih članov.²⁷

Nasploh lahko rečemo, da so se med meščani organizirali krogi stalnih strank, ki so redno prihajale k svojemu določenemu mojstru. Izjeme so bile nekatere stranke iz okoliških krajev (Nevlje, Tunjice, Palovče, Stranje, Podgorje), ki so k čevljarjem hodile redko. Pa še te so se raje odločile za stalne mojstre.

Glavni čas prodaje je bila pozna jesen do novega leta. Takrat so ljudje naročali zimske čevlje, pred veliko nočjo pa je bil velik naval na poletne čevlje.

»Za Veliko noč in Božič smo imeli najmanj denarja v hiši. Vsak je hotel imeti nove čevlje, plačali pa niso takoj.«²⁸

Naročila so sprejemali na domu oziroma v svoji delavnici. Drugi način pridobivanja naročil je bil mojstrov obisk na strankinem domu in tretji ob dobri kapljici v gostilni, Čevljarji strank niso pogostili, razen če ni stranka prišla kot gost na zaseben obisk.

V zvezi s prodajo je tudi reklama. Res da je kvaliteta najboljša reklama, toda poizkušali so tudi druge načine: npr. Ložar je ob otvoritvi svoje delavnice leta 1934 razposlal reklame po časopisih (Berlec, Drolc, Janežič).

Poleg časopisnih ponudb je k reklamam spadala tudi izložba. Izložba je bila vedno postavljena ob cesti. Povečini je vsebovala revijske modele in že izdelane čevlje. Taki izložbi so rekli »ausloh«. Urejal jo je vajenec. Zvečer je moral čevlje pospravljati iz izložbe in jih zjutraj ponovno namestiti. Le redki izložb niso imeli, marveč je njihovo obrt naznanjal izvesek nad delavnico.

Izdelane oziroma popravljene čevlje so nosili na strankin dom. To je bila naloga najmlajšega vajenca ali čevljarjevih otrok. Vedno je pri tem prihajalo do preprirov, kajti stranke so rade dajale nosilcem napitnino ali »tringelt«. Le če je bil mojster sam v delavnici in ta ni bila na njegovem domu, so stranke same hodile po izdelke.³⁰

DELOVNI ODNOSI

a) Delovni dan

Jeseni, ko je bilo dela dovolj, je bil delovni dan zelo dolg. Zjutraj so začeli ob 6^h (pozimi ob 7^h), zvečer pa so potegnili tudi do 22. ure. Vmes so imeli kratek odmor za kosilo. Drugačen urnik so imeli, če dela ni bilo veliko. Tedaj so delali od 7^h zjutraj do 7^h zvečer, vendar je bil ob 12^h enourni odmor za kosilo. Dopoldne so imeli še malico, ki so jo popoldne včasih izpustili. Med vojnama naj bi bil za vajence in pomočnike v veljavi 10-urni delavnik, medtem ko za mojstre ni bilo omejitev.

Delali so šest dni v tednu, velikokrat so tudi ob nedeljah potegnili do opoldneva. Drugod so delo končevali ob sobotnih popoldnevih. Opoldne so nehali delati tudi na dan pred božičem, novim letom, veliko nočjo in pustnim torkom. Imeli so proste vse državne in cerkvene praznike.³¹

b) Delovni odnosi

Pravice in dolžnosti so bile strogo določene. Mojster je krojil zgornje dele, šival, rezal material, »naredil kopito«. Poleg tega je moral skrbeti še za nabavo materiala, za nove stranke, za vodenje knjigovodstva.

Pomočniki so navadno po preteku vajenske dobe ostajali pri istem mojstru. Izdelovali so nove čevlje. Nekateri bolj izkušeni so se specializirali samo na določeno obutev, npr. Jože Košir, pomočnik pri mojstru Peterlinu, se je

usmeril v izdelovanje škornjev za »barutano« ali smodnišnico.³²

Vajenci ali »lerpobi« so imeli različna dela. »Ta mal'« (star 13—14 let) se je učil delati dreto, vperiti ščetino, šivati z njo, kovati, gladiti, izdelovati cveke, ravnati že uporabljene žebličke. Skrbeti je moral tudi za snago v delavnici in v sobi, kjer so spali. Drugi vajenec je lahko »flikal« čevlje in »templal«. Tretji tik pred pomočniškim izpitom pa je že menjal prednjike pri starih čevljih.

Za nekatere mojstre je bilo znano, da so vajence bolj uporabljali za pomoč v hiši (za ribanje kuhinjskih tal, sekanje drv, skrb za mojstrove obroke),³³ kot pa za delo v delavnici. Drugod so vajenci pomagali le pri najnujnejših poljskih opravilih, kot npr. pobiranje krompirja, sušenje sena, košnja. Takrat je mojster zaprosil tudi pomočnike. V zahvalo jim je plačal pivo ali navrgel kakšen dinar.³⁴

Mojster je sprejel novega vajenca takrat, ko se je najstarejši vajenec izučil. Vendar pa, kot je rekel bivši pomočnik, vajencev niso radi sprejemali, ker pač nič niso znali, le dosti stroškov si imel z njimi.³⁵

Učno razmerje so uredili s podpisom učne pogodbe. Oče, mati ali njun namestnik se skupaj z mojstrom domeni glede pogojev. Najprej se je pogodba sklenila za poizkusnih 14 dni. Če je bil mojster zadovoljen s kandidatom, je s skrbnikom ponovno sklenil pogodbo in vajenca prijavil na občini (zaradi plačevanja socialnega zavarovanja). V pogodbi je bilo navadno določeno, da bo mojster skrbel za hrano in stanovanje vajenca (lahko je stanoval tudi doma); da ima pravico do dopusta (oče in mojster sta se dogovorila glede dolžine); da ga mojster lahko uporabi v primernem času za zunanja dela; če bo vajenec bolan, bo moral zamujene dneve nadomestiti ob koncu zapadle dobe; če bo vajenec pred koncem pobegnil, bo moral oče plačati stroške za hrano in sobo.

Poleg pogodbe je moral skrbnik plačati še šolnino (med vojnama 1000 dinarjev). Kdor tega ni mogel poravnati, se je zavezal, da bo ostal kot vajenec pri mojstru 4 leta (navadno 3 leta).³⁶

Odnosi med vajenci in pomočniki so bili različni. »Če so bili pomočniki dobri, so vajenci še kar shajali, sicer niso imeli velike zaščite in so morali prestati marsikatero ponižanje.« Včasih so bili pomočniki še strožji do vajencev, kot pa sami mojstri. Kadar mojstra ni bilo v delavnici, so pomočniki in

starejši vajenci nagajali novincem. Vsak prišlek je moral na lastni koži občutiti »napeljava telefona«. »Telefon« je bila igla, v katero so vdeli sukanec in jo vpeljali v usnjen šuštarški stol. Ko je novi vajenec sedel na tak stol, je pomočnik potegnil za nit in igla je pristala v zadnjici.³⁷

Glede odnosov med mojstrom in pomočnikom pa je veljalo, da so bili prijateljski in spoštljivi, kajti dober pomočnik je pomenil veliko prednost v poklicu in je kmalu dobil novo delo pri drugem mojstru, če s sedanjim ni bil zadovoljen.

c) *Plačilo*

Dohodki obrti so bili različno donosni, vendar pa je veljalo skoraj splošno pravilo, da se pri šuštarstvu ne zasluži veliko. Kot smo že omenili, so se očetje in mojstri sami v pogodbi domenili glede plačila vajenca. Ali v zameno za delo dobé sobo in hrano ali pa so izplačani v denarju. Vajenci iz oddaljenjših krajev (Tuhinjska dolina, Štajerska, Ptuj, Žiri, Naklo) so se odločali za prvo varianto in zato za svoje delo niso bili plačani (razen napitnine).

Drugače je bilo s plačilom pomočnikov. Ti so bili plačani po akordu (tj. po paru izdelanih čevljev). Plače so dobivali ob koncu tedna, ko je mojster delal obračune za pretekli teden. Pomočnik je takrat moral poravnati stroške za sobo in hrano (seveda, če je pri mojstru stanoval). Ostali dohodek pa je navadno namenjal za nakup obleke ali kolesa ter za vsakdanje potrebe. Nekateri so shranjevali zaslužek za nakup lastne delavnice.

Mojster je svoj čisti dohodek namenjal za preživetje družine in pa seveda za nabavo novih strojev in drugih tehničnih izboljšav.³⁸

d) *Strokovno izobraževanje*

Učna doba je trajala tri leta tako za vajence kot za pomočnike. Mojster se je pri podpisu pogodbe obvezal, da bo vajenca pošiljal v obrtno šolo. Šola je bila brezplačna, ker jo je finančno podpirala Obrtna zadruga. Imela je štiri razrede. Obiskoval jo je vsak vajenec, ki je opravljal prakso pri mojstru. V šoli so imeli splošne predmete, ki so bili enaki za vse stroke, le risanje je bilo specializirano. Vajenci so jo obiskovali ob nedeljah od 8^h do 12^h ter ob ponedeljkih in torkih od 18^h do 20^h. Vsakič so morali s seboj nositi spisek del oziroma dnevnik opravil, katerega je učitelj ocenjeval. Po končanem šolanju je bil izveden pomočniški izpit. Vajenec je moral vzeti mero noge in iz izrezanih delov izdelati čevljev.³⁹

Priporočamo čevljarstvo delavnico
JOS. POGAČAR
 V KAMNIKU

o kateri je splošno znano, da so Pogačarjevi čevlji res najboljši.
 Poleg tega se garantira, da v njih ni ne trsk in ne papirja.

Delo solidno! Cene nizke!
 262

Reklama kamniškega čevljarja Josipa Pogačarja, objavljena v knjigi: Gorenjsko-letoviška, industrijska, trgovska, obrtna. Uredil: Karol Mohorčič, Novo mesto: Progres, 1931 — stran XLVI

Pomočniško izobraževanje je potekalo drugače. Precej razširjen pojav so bili »frentarji«, to so bili pomočniki, ki so potovali po Evropi in si pri različnih mojstrih nabirali izkušnje. Slovenci so večinoma potovali po Avstro-Ogrski. Nenapisano čevljarstvo pravilo je bilo, da je vsak mojster moral sprejeti takega potujočega »frentarja« in mu ponuditi delo in svoje izkušnje. Če pa pomočnika ni mogel sprejeti, mu je moral dati popotnico v obliki hrane in denarja. Kasneje, med vojnama, se je to spremenilo v delo le pri enem mojstru.⁴⁰ Sledil je mojstrski izpit. Tu je moral kandidat skrojiti modele čevljev in jih popolnoma izdelati. Izpiti za mojstre so bili vpeljani šele po letu 1931. Pred tem se je mojstrski naslov dedoval ali nakupoval.

Celoten pregled nad izobraževanjem vajencev in pomočnikov je torej imela Obrtna zadruga, ki je bila ustanovljena 1920. leta. Sestavljena je bila iz različnih strokovnih zadrug. Npr.: zadrugo številka 4 so predstavljali čevljarji, krojači in peki. Mesarji so imeli svojo zadrugo, prav tako tudi stavbni in lesni delavci. Usnjarji so bili zaradi nizkega števila vključeni v ljubljansko zadrugo usnjarjev.

Na sestankih zadruga so se pogovarjali o novih izvolitvah, o poklicnih težavah, o izobraževanju vajencev in pomočnikov, o izpiti, o veseljah, o finančnem stanju. Po letu 1934 pa se je močno dvignila njena vloga v strokovnem izobraževanju, saj je organizirala razna predavanja tujih strokovnjakov po Kamniku in njegovi okolici.⁴¹ Še starejša kot Obrtna zadruga pa naj bi bilo Združenje čevljarstev mojstrov. Po ustnih podatkih naj bi bilo organizirano leta 1777 (najstarejša ohranjena knjiga je iz leta 1877). To združenje je vključevalo tudi 12. decembra 1920. leta ustanovljeno zadrugo. Samostojno delo je bilo leta 1946 prekinjeno, poslej je pregled prevzelo ljubljansko obrtno združenje.⁴²

Življenje čevljarjev

a) Življenje mojstra in njegove družine

Med posameznimi čevljarji so bile velike socialne razlike. Obstajale so družine, katerim je čevljarstvo obrt prinašala kar dobre dohodke. V skladu s tem naletimo na velike razlike s tistimi drugimi, ki so se s plačo komaj preživljali. Razlike so opazne v stanovanjski kulturi:

Pri skupini a) naletimo na tipične meščanske hiše iz druge polovice 19. stoletja. So nadstropne, izrabljena so tudi podstrešja. Hiše stojijo ob glavni ulici. Za hišo stoji le majhno dvorišče ali vrtiček za obdelavo, tako da gospodarskih poslopij ne poznajo.⁴³

Predstavniki skupin b) so navadno imeli številne družine in majhne hiše, tako da je vedno prihajalo do utesnjenosti. Zlasti je tu obstajal problem, ki ga skupina a) ni imela: to je mnogokrat preseženo število članov v primerjavi s številom ležišč. To težavo so poskušali rešiti na ta način, da so otroci spali na predalih ali »radelcih«, ki so se ponoči dali izvleči izpod zakonskih postelj. Drugi način je bil preprostejši — spanje na krušni peči. Pri tej drugi skupini naletimo tudi na gospodarska poslopja, npr. na hlev, listnjak, svinjak, svinjsko kuhinjo ipd.⁴⁴

Tudi stanovanjska oprema prostorov potrjuje razlike v načinu življenja. Pri tipu b) naletimo na skromno opremljeno stanovanje — le osnovno pohištvo (v kuhinji zidani štedilniki, »mentrga« za mesenje testa, zidane omare, skledniki). Šele v letih 1910 do 1920 se začno uveljavljati v spalnicah dvoposteljne postelje in omare namesto skrinj. Glavna bivalna prostora sta kuhinja in delavnica, kjer so se celo otroci učili.

Čisto drugačen ambient je pri skupini a). Tu najdemo dnevno sobo oziroma salon z bogato opremo: zofe, visoke knjižne omare, lončene peči, klavir ali pianino.

Razlik v prehranjevanju in oblačenju, vsaj kot trdijo informatorji, ni bilo. Povsod so

jedli ob delavnikih preprosto hrano, mesa ni bilo veliko. Glavne sestavine prehrane so bile: sadje, zelenjava, okopanine, kar so pač v glavnem pridelali na njivah in vrtovih. Poglejmo si to na primeru družine Berlec: med tednom so dobili kavo za zajtrk (pridobivali so jo z žganjem ječmena; žgali so v posebni posodici, ki so jo namestili v odprtino štedilnika) in domač kruh ali polento, ob nedeljah pa zelje s kašo ali kruhom.

Dopoldanska malica je sestajala iz kruha in sadja ali kruha in domačega vina. Za kosilo so najpogosteje jedli ješprenj, krompirjevo juho, »šaro« (zelenjava s suhim mesom), buče v omaki, štruklje, repo, kumare ipd; za večerjo pa krompir v oblicah s kislim mlekom (imeli so namreč kravo doma), razne vrste sadnih kaš.⁴⁵

Pri prehrani tipa a) naletimo kljub zatrjevanjem na nekoliko več mesa (npr.: »ajmoht«, golaž). Tu so kruh pekli doma le do prve svetovne vojne, pri revnejših celo do 2. svetovne vojne.⁴⁶

Obleka čevljarskih družin se od oblačil ostalega mestnega prebivalstva ni razlikovala. Ob koncu 19. stoletja in kasneje so predstavnice skupine a) nosile obleke pod vplivom tujih modnih centrov, pečo z drugimi deli noše so nosile le ob praznikih ali poroki.

Več je znanega o oblačilih revnejših. Ženske so same izdelovale perilo za otroke in zase. V trgovini so si nakupile domačega platna in iz njega izdelovale zlasti spodnje srajce, katere so okrasile z domačimi čipkami. Ženske so nosile kot spodnje perilo le platnene (poleti) in flanelaste (pozimi) srajce. Tudi spodnja krila so si izdelovale same. Za vsakdanjik so potrebovale navadne, »cajgaste« obleke. Nedeljske obleke so bile navadno lepo ohranjene poročne obleke. Moški so nosili suknjiče in dolge hlače. Pod suknjičem so nosili telovnike in srajce z visokimi ovratniki. Na glavi so imeli mehke in majhne klobuke.⁴⁷

Obutev je pomemben element oblačil. Tudi tu se je uresničevalo pravilo, da je kovačeva kobila največkrat bosa. Domači so dobivali nove čevlje na cerkvene praznike, kot so sveto rešnje telo, božič in velika noč. Otroci so imeli vsi enako oblikovane čevlje.

Pri oblačilih je treba omeniti še delovno obleko. Obleka se je razlikovala med mojstri, pomočniki in vajenci. Mojster je nosil bel predpasnik. Pomočniki so imeli sive ali plave »firtahe«. Pod predpasnikom so imeli delovne hlače in pisane srajce, pozimi preko tega še »rekelc«. Vajenci so imeli, v primerjavi z drugimi, slabšo obleko, saj si z nizko napit-

nino niso mogli veliko nakupiti. Čevlje so si v prostem času izdelali sami, le material so morali plačati.⁴⁸

b) Življenje vajencev in pomočnikov

Nekateri vajenci in pomočniki so v dogovoru z mojstrom stanovali in se prehranjevali kar pri njem, drugi pa so našli sobe drugod po mestu. Hranili so se v gostilnah ali pri določenih gospodinjah, ki so imele še druge abonente.

V prvem primeru je bila torej prehrana sestavni del pogodbe. Povsod so vsi jedli enako, le delavci so navadno jedli v svoji sobi. Če je bil doma bogat pridelek, so si predvsem vajenci prinašali s seboj v mesto sadje, drugače si dodatne hrane niso kupovali.

Razlike med vajenci in pomočniki so bile zlasti opazne v obleki. Pomočnik si je s svojo plačo lahko kupil novo obleko, vajenec pa si z nizko napitnino tega ni mogel privoščiti. Šele s »šparanjem« si je ob koncu leta kupil srajco ali hlače. Vajenci so pogosto izhajali iz številnih družin, zato so morali sami skrbeti za svojo obutev in obleko. Vendar za obutev še ni bil tak problem, saj si je priden in nadarjen vajenec že ob koncu učne dobe sam naredil čevlje, hujša težava je bila obleka.⁴⁹

Društveno in družabno življenje

a) V okviru družine

Delovni dan je bil dolg in naporen, tako da se mojster ni mnogo posvečal družini. Le ob večerih in koncih tedna je družinsko življenje zaživelo. Po večerji so posedli v salonu ali kuhinji, kjer so se pogovarjali, obenem pa je oče preverjal znanje otrok, kajti otroci so bili navadno pod nadzorstvom mater. Včasih so mojstri stopili na kozarček vina v gostilno, kjer so se tudi seznanjali z novimi strankami ali pa so ostajali doma in brali liste in revije. To zadnje je bilo bolj značilno za skupino a), ki si je velikokrat naročala časopise na dom. To je seveda bilo za družine b) skupine nepotrebno zapravljanje denarja. Zelo priljubljeni so bili dnevnik, kot so Slovenec ali Slovenski narod ter knjige Mohorjeve družbe.⁵⁰

Ob večerih so se otroci najraje igrali z vajenci, kar je večina mojstrov dovolila. Igrali so se »špano«, »volk in ovčice« ali kartali.⁵¹

b) V okviru obrtnih organizacij in širših skupnosti

Vsak mojster je moral biti član Obrtnega združenja. Združenje je imelo lastne dohodke,

Čevljar Jernej Berlec kot član kamniške godbe leta 1909 (Fotografijo hrani Marija Berlec, Usnjarska 3, Kamnik)

ki si jih je pridobilo z obveznimi članarinami, s prispevki za pomočniške in mojstrske izpite ipd. Te dohodke so namenjali za financiranje veselice in razstav. Poleg izredno pomembne razstave, ki je bila od 3. do 18. avgusta 1935. leta (t. i. kamniški teden), je bila stalna tudi obrtniška prireditvev 2. februarja. Tedaj je odbor povabil v Kamniški dom godce in člane z družinami.⁵²

Mojstri in pomočniki so bili člani tudi številnih drugih kulturnih in telovadnih društev. Med vojnama je bila zelo v modi udeležba v telovadnih društvih Sokol in Orel. Drugih možnosti za razvedrilo je bilo veliko: od gledaliških skupin Narodne čitalnice (ustanovljene leta 1866), salonskega orkestra (ustanovil ga je slovenski skladatelj Viktor Parma leta 1900), pevskega društva Lira (organizirano 1882. leta) pa do gasilskega (delujoče od 1882. leta), lovskega društva ipd.

Vajenci in pomočniki so se v prostem času zabavali tudi v svojih druščinah. Vajence so navadno mojstri »držali« trdno v rokah, saj kot je rekel mojster Peterlin: »Jaz sem odgovoren zanje!«⁵³ Zato niso smeli pohajkova-

ti po mestu, temveč so se morali po delu umiti in oditi v posteljo (pozimi ob 20^h, poleti ob 21^h). Edini stik s sovrstniki je bil v obrtni šoli.

Pomočniki so seveda bili bolj svobodni. Hodili so k telovadnim društvom, h kulturnim organizacijam pa tudi na veselicah so bili. Kljub večji svobodi mojster tudi pri njih ni rad videl, da bi se vračali domov pozno ponoči. Ob večerih so se družili s svojimi vrstniki iz domačega kraja ali pa so nastajale skupine čevljarskih pomočnikov. Sprehajali so se po mestu, marsikatero »ušpičili« in se kmalu na večer vračali domov. Ob koncu tedna so take pomočniške združbe organizirale razne izlete v naravo, predvsem v planine (na bližnjo Veliko planino, Krvavec, s kolesi v Kamniško Bistrico ipd.). Zbirali so se tudi po gostilnah, taki znani čevljarski zbirališči sta bili pri Prusniku in Jagodicu.⁵⁴

KRATICE

ASRS — Arhiv socialistične republike Slovenije
TM — Tehnični muzej
NŠALJ — Nadškofijski arhiv v Ljubljani

OPOMBE

1. Ta prispevek je izvleček iz najine seminar-ske naloge z naslovom »Usnjariji in čevljarji v Kamniku«, ki je nastala na Oddelku za etnologijo na Filozofski fakulteti pod vodstvom dr. Janeza Bogataja leta 1983/84. Vanj nisva vključili tehničnega procesa za izdelavo usnja in čevljev ter Pollakove usnjarske obrtne delavnice. — 2. ASRS, Terezijanski kataster leta 1752, Bekannten B Tabele, Ljubljana, Kresija št. 339, za Kamnik. — 3. ASRS, Popravki Franciscejskega katastra za Kamnik iz leta 1868. 4. TM, Statistische Berich der Handels und Gewerbekamme in Laibach über die volkswirtschaftlichen Zustände in Krain für das Jahr 1880. — 5. ASRS, TOI, Obrtna statistika, fasc. 152 (leto 1895—1916). — 6. ASRS, TOI, fasc. 289, usnje. — 7. KAMNIŠKI ZBORNIK, Janko Polec, Kamniške meščanske hiše in njihovi lastniki v 200 letih; tiskala tiskarna časopisnega podjetja Slovenski poročevalec, Ljubljana 1955. — 8. NŠALJ, sign. ŠAL/ŽA — Kamnik, fasc. 2, status animarum mesta in vasi — 1821—1913. — 9. KAMNIŠKI ZBORNIK III. Božo Otorepec, Doneski h gospodarski zgodovini Kamnika do XVI. stoletja. Ljubljana 1957. — 10. Pavel Blaznik, O cehih na Slovenskem. Založilo Muzejsko društvo v Škofji Loki, Ljubljana 1940. — 11. TM, Statistischer Bericht der Handels und Gewebekamme in Laibach über die volkswirtschaftlichen Zustände in Krain für das Jahr 1880. — 12. ASRS, TOI, Obrtni register občine Kamnik za leta 1892—1940. — 13. Informator Alojz Ložar. — 14. Informator Alojz Ložar. — 15. ASRS, TOI,

Obrtni register občine Kamnik za leta 1892--1940. — 16. Informatorka Marija Peterlin. — 17. inf. Alojz Ložar. — 18. Inf. Marija Kos. — 19. Inf. Marija Peterlin. — 20. Inf. Alojz Ložar. — 21. Inf. Alojz Ložar. — 22. Inf. Marija Berlec. — 23. Inf. Alojz Ložar. — 24. Inf. Marija Berlec. — 25. Inf. Alojz Ložar. — 26. Inf. Marija Peterlin. 27. Inf. Marija Berlec. — 28. Inf. Marija Berlec. — 29. Inf. Alojz Ložar. — 30. Inf. Marija Kos. — 31. Inf. Jaka Klemen, Marija Berlec, Alojz Ložar. — 32. Inf. Marija Peterlin. — 33. Inf. Alojz Ložar. 34. Inf. Marija Berlec. — 35. Inf. Jaka Klemen. — 36. inf. Alojz Ložar. — 37. inf. Ciril Razpotnik. — 38. Inf. Alojz Ložar. — 39. »Kamničan«, 6. oktober 1906, priloga »Našemu listu«, št. 54, NUK, sign. 37575. — 40-41. Alojz Ložar. — 42. Inf. Marija Peterlin, Alojz Ložar. — 43. Inf. Marija Peterlin. — 44. Inf. Marija Peterlin. — 45. Inf. Marija Berlec. — 46. Inf. Marija Peterlin. — 47. Inf. Marija Berlec. — 48. Inf. Ciril Razpotnik. — 49. Inf. Jaka Klemen, Ciril Razpotnik. — 50. Inf. Marija Peterlin. — 51. Jaka Klemen. — 52. Inf. Alojz Ložar. »Kamničan«, št. 2, 3. avgust 1935, NUK, sign. 54794. — 53. Inf. Marija Peterlin. — 54. Inf. Jaka Klemen, Ciril Razpotnik.

INFORMATORJI

O usnjarjih

1. Štefan Repanšek, roj. 1914, bivši direktor tovarne UTOK, Kidričeva 1, Kamnik. — 2. Jana Biško-Pollak, roj. 1907, trgovka, Trg svobode 6, Kamnik. — 3. Justin Slanovec, roj. 1910, usnjar, Cesta treh talcev 15 a, Mekinje. — 4. Tomaž Gantar, roj. 1912, usnjar, Kettejeva 1, Kamnik. — 5. Cilka Humer, roj. 1921, računovodkinja, Cankarjeva 40, Kamnik. — 6. Jože Urankar, roj. 1930, učitelj, Bistriška 6a, Domžale. — 7. Miha Hribovšek, roj. 1930, usnjar, mojster, Vegova 15, Kamnik. — 8. Matija Kodra, roj. 1912, mizar, Bistriška 20, Kamnik. — 9. Francka Knaflič, roj. 1905, gospodinja (žena Toneta Knafliča), Prešernova 38, Ljubljana. — 10. Avgust Sedušek, roj. 1910, usnjar, mojster, Tunjiška mlaka 22, Kamnik. — 11. Lado Vjenček, roj. 1914, usnjar, Perovo 5, Kamnik. — 12. Janez Krašovec, roj. 1915, usnjar, mojster, Nevlje 1, Kamnik. — 13. Hinko Purgar, roj. 1937, električar, Ulica Kamniško-zasavskega odreda 18, Kamnik. — 14. Matija Demšar, roj. 1912, usnjar, mojster, Mekinje 65, Kamnik. 15. Franc Hribovšek, roj. 1902, usnjar, pomočnik, Paška vas 7a.

O čevljarjih

1. Marija Peterlin, roj. 1904, učiteljica, Kidričeva 19, Kamnik. — 2. Alojz Ložar, roj. 1908, čevljar, mojster, Medvedova 12, Kamnik. — 3. Marija Berlec, roj. 1901, gospodinja in priučena čevljarka, Usnjarska 3, Kamnik. — 4. Jože Tajč, roj. 1923, čevljar, Kidričeva 30, Kamnik. — 5. Stane Pogačnik, roj. 1905, učitelj, Maistrova 5, Kamnik. 6. Albert Čebulj, roj. 1918, univerzitetni profesor, Medvedova 28, Kamnik. — 7. Marija Kos, roj. 1920, gospodinja, Streliška 15, Kamnik. — 8. Ciril Razpotnik, roj. 1921, čevljar, Gornje Perovo 2 a, Kamnik. — 9. Jože Koder, roj. 1910, čevljar, Stranje 4, Kamnik. — 10. Jaka Klemen, roj. 1914, čevljar, Rožičeva 2, Kamnik. — 11. Peter Klavčič, roj. 1913, mornariški častnik, Ljubljanska 3c, Kamnik. — 12. Drago Štefula, roj. 1922, električar, Kidričeva 22, Kamnik. — 13. Marija Štefula, roj. 1912, gospodinja, Kidričeva 32, Kamnik.

ORIS RAZVOJA TOVARNE MERIL SLOVENJ GRADEC OD USTANOVITVE
DO KONCA II. SVETOVNE VOJNE

(Ob njeni 80-letnici)

MARJAN LINASI

ZACETKI TOVARNE

O začetkih Tovarne meril obstajajo določeni podatki. V drugi polovici prejšnjega stoletja so stali ob reki Mislinji trije mlinci; eden od njih je stal na mestu, kjer je danes tovarna. Tega pa je leta 1896 kupil Josef Farsky (po rodu Čeh) in ga dal predelati v obrat za izdelovanje upognjenega pohištva.

Josef Farsky je leta 1904 prodal obrat J. A. Sieglu (po rodu Nemcu iz Avstrije), ki je imel v Polzeli obrat za izdelovanje zložljivih meril. Siegl je še istega leta preselil proizvodnjo zložljivih meril iz Polzele v Slovenj Gradec in je bil 17 let njen lastnik. Leto 1904 se torej šteje kot ustanovno leto Tovarne meril.

TOVARNA MERIL V ČASU LASTNIKA
J. A. SIEGLA

Firma SIEGEL & SOHN od 1904—1921

J. A. Siegl je bil lastnik Tovarne meril od 1904—1921. Bil je dober strokovnjak in je skupaj s svojim sinom — strojnim inženirjem skonstruiral oziroma izdelal specialne stroje za izdelovanje meril, kot na primer različne majhne cirkularne žage, avtomat za glajenje lističev meril, stroj za barvanje lističev meril, majhne vrtalne stroje, stroje za kovičenje meril itd. Toda tedanji lastnik Tovarne meril (firme Siegl & Sohn, kot se je uradno imenovala) je predvsem skrbel za tehnično opremo tovarne, manj pa za vzdrževanje objektov. Že pred I. svetovno vojno je lastnik nabavil v Gradcu Francisovo turbino z močjo 30 KM. Padec vode, ki je poganjal to turbino, je bil visok tri metre, pretok vode pa en kubični meter na sekundo. Sicer pa turbina ni imela regularja obratov. V istem času je bila montirana tudi horizontalna žaga. Vsi stroji v tovarni so bili na transmisijski pogon. V tovarni je bila v tem času le petrolejska razsvetljava. Izdelki Tovarne meril so bili v tem času naslednji: zložljiva merila, leseni metri, patentirana merila za izračun volumna sodov (uporabljala jih je finančna služba, ki je pobirala davke od alkoholnih pijač), merila za rezan les in hlodovino ter ravnila.¹

Proizvodnja pred I. svetovno vojno je znašala približno 2500 različnih meril. V obdobju

od 1. 8. 1914 do 1. 1. 1918 je bila proizvodnja ustavljena zaradi vpoklica večine delavcev v vojsko. V letu 1918 pa je že bilo izdelanih 800 večjih meril. Tovarna je lahko na leto pri polnem zagonu naredila 3600 meril. Svoje izdelke je prodajala v glavnem preko grosistov na Dunaju, v Budimpešti in Krakowu, preko izvoznikov pa v Hamburgu, Novgorodu in Torinu. Dve tretjini izdelkov je bilo treba prodati še v Avstriji, ostalo pa drugod. Za takšno proizvodnjo je tovarna potrebovala na leto 10 m³ lesa, 300 litrov laka, 45 kg barve, 60 kg firneža, 40 kg žice, 50 kg jeklene pločevine, 60 kg kolofonije ter 250 litrov špirta. Od vsega tega materiala so dobivali doma samo les, ostale stvari pa so dobivali iz Hamburga in z Dunaja. Tovarna je v letu 1913/14 plačala 184 kron dohodkovnega davka.²

Izdelki tovarne so bili že v tem času zelo dobri in iskani na tržišču. Tehnologija izdelovanja meril je bila dobro razvita, delavci pa natančni in vestni. Vse kovinske dele za merila je tovarna izdelovala sama iz jeklenih trakov in jeklene žice, barve in lake je izdeloval Siegl sam po lastnih receptih iz surovin, dobljenih z Dunaja in iz Hamburga.

Tudi delavnica za kartonažo je bila dobro opremljena. Spone za kartonažo so bile nabavljene na Češkem, matrice za tiskanje lističev pa v Nemčiji.³

Število delavcev se je spreminjalo oziroma je bilo različno. Povprečno je bilo v tovarni zaposlenih 10 moških in 30 žensk. Prevladovala je torej ženska delovna sila, kar se je lastniku še posebej izplačalo, saj so ženske dobivale takrat za isto delo polovico manjšo plačo kot moški. Narodnost delavcev je bila slovenska, samo v pisarni je bil zaposlen poleg Slovenca še Nemec. Delavci so bili v glavnem nekvalificirani, razen mehanika in mizarja. Moški so dobivali tedensko 6 kron plače (mezde), ženske pa samo 3 krone. Mehanik je imel plačo 12 kron, mizar pa 7.⁴

Po končani I. svetovni vojni in ustanovitvi Kraljevine SHS je bil lastnik tovarne še nekaj časa Siegl. Tovarna je v tem času proizvajala zelo malo. Leta 1921 jo je prodal ljubljanski firmi Lavrenčič & Co in se odselil v Avstrijo.

TOVARNA MERIL V CASU LASTNIŠTVA DRUŽBE
LAVRENČIČ & CO

Leta 1921 je Tovarno meril od Siegla kupila ljubljanska industrijska in trgovska družba Lavrenčič & Co. Glavna družabnika sta bila inž. Franc Zupančič in Franc Rus. Družba je delovala v povezavi s Trgovsko banko v Ljubljani, ki je imela svojo podružnico v Slovenj Gradcu (direktor je bil Janko Malenšek).

Delavcev je bilo takrat v tovarni malo. Delovodja je bil Gladež, ki se je izučil v tovarni še v Sieglvem času in je bil vsestransko uporaben. Že do konca leta 1922 se je število delavcev povzpelo na približno 60. Tega leta so zaposlili v tovarni tudi inž. Adolfa Nejepso (po rodu Čeh), ki je ostal v tovarni do januarja 1925, in mladega ter zelo sposobnega orodnega ključavničarja Janka Zupančiča. V tem času je bilo v tovarni pomankanje surovin, predvsem suhega lesa. polagoma pa je tovarna začela nabavljati potreben material in leta 1922 si je uredila manjšo sušilnico za sušenje lesa. Tega leta je tovarna nabavila v Gradcu regulator obratov za turbino in instalirali so dinamo za električno razsvetljavo. Pogon strojev pa je bil še naprej transmisijiški.

Naslednje leto so na posameznih objektih zamenjali strehe in uredili dve stanovanjski sobici, ki sta ju dobila Zupančič in Gladež. Ob severovzhodni strani objekta, kjer je bila žaga, je bil teren dokaj visok in je strmo padal k objektu. Kamenje, ki je padalo, je poškodovalo severno stran tega objekta. Vodstvo tovarne se je dogovorilo z lastnikom polja na hribu, zidarskim mojstrom Krenkom, da ga je odstopil tovarni, v zameno pa je dobil tovarniško polje na desnem bregu Mislinje.

Če je bilo dovolj vode, je žaga delovala noč in dan. Le v poletnih mesecih, ko je bilo običajno manj vode, je delovala podnevi tovarna ponoči pa žaga.

Izdelkom, ki so jih v Tovarni meril izdelovali v prejšnjem obdobju, so tedaj pridružili še trikotnike, priložnike, po dobavi rezkalnega stroja iz Nemčije pa tudi lesene peresnice za šolarje. Prodajala jih je ljubljanska centrala — med drugim tudi v Italijo in na Češko. Izdelki so se dobro prodajali. Kvaliteta le-teh je bila dobra in v tem času ni bilo nobene reklamacije.⁵

Po nekaj letih dobrega poslovanja je Tovarna meril zašla v finančne težave. Leta 1927 jo je po ugodni ceni (za 385.000 din) od druž-

be Lavrenčič & Co kupil Ivan Mikolič, doma iz Želimelj pod Turjakom.

TOVARNA MERIL V CASU LASTNIKA
IVANA MIKOLIČA

Največji razmah je doživela Tovarna meril v obdobju od leta 1927 do 1941, tj. ko je bil njen lastnik Ivan Mikolič, Le-ta jo je kupil od firme Lavrenčič & Co. Cena, ki jo je Mikolič plačal za tovarno, je bila glede na vrednost tovarne zelo nizka.⁶ Samo lesa je bilo na zalogi v lesnem skladišču za takšno vrednost.⁷ V svojih letnih poročilih navaja Mikolič, da je vložil v podjetje 1,372.000 din kapitala.⁸ V to vrednost je gotovo vračunana cena dotakratnih strojev tovarne, objektov oziroma proizvodnih prostorov, cena novih strojev in naprav, ki jih je kmalu začel nakupovati in cena dodatnih proizvodnih prostorov. Na začetku januarja 1928 je Ivan Mikolič naznanil okrajnemu (»sreskemu«) poglavarju v Slovenj Gradcu, da je pričel z opravljanjem proste obrti in prosil, da se mu izda obrtni list. Navaja, da se bo ukvarjal tudi z žagarstvom in lesno trgovino na drobno.⁹

Tovarna je bila zavarovana pri dveh zavarovalnih družbah v Ljubljani, in sicer pri družbi Union za 880.000 din in Dunav za 2,040.000 din.¹⁰ Bančne posle je tovarna še naprej opravljala pri Ljubljanski kreditni banki, podružnici Slovenj Gradec.

Mikolič se je leta 1933 včlanil v Zvezo industrialcev Dravske banovine.¹¹

Novi lastnik tovarne je bil sposoben organizator in dober poznavalec tržnih zakonitosti, kar se je kmalu začelo kazati v proizvodnji in prodaji. Začel je širiti proizvodne prostore, nabavil nekaj novih naprav in popestril število izdelkov. Po vmesni krizi v letih 1932 in 1933, ki je imela za posledico odpuščanje delavcev in zastoj proizvodnje, je sledilo obdobje konjunktore. Največji razmah je doživela tovarna v letih 1935, 1936 in 1937.

Leta 1932 je Mikolič nabavil parno lokomobilo z močjo 100 KM, ki jo je dal namestiti v tovarno v naslednjem letu, da je poganjala stroje namesto prejšnje Francisove turbine na vodni pogon. To je bila ena izmed velikih pridobitev za tovarno. Pogon strojev je ostal še naprej transmisijiški, in sicer od lokomobile s sistemom jermenja do vsakega stroja.

Naslednja velika pridobitev za tovarno je bil nov rezkalni stroj, štiristranski skobelni

stroj in nekaj manjših strojev.¹² Skupno je imela tovarna v letih pred II. svetovno vojno 148 strojev in naprav, od tega 22 v rezervi.¹³ Bili so v glavnem nemški različnih znamk.

Z uvajanjem nove tehnologije pa so začeli nastajati tudi zelo težavni delovni pogoji. V prostorih so se začele kopičiti lesne iveri in lesni prah, ki je precej onemogočal kvalitetno obdelavo ploskev izdelkov, na katere so tiskali skale. Zaradi tega je Mikolič dal vgraditi skromne ventilacijske naprave s silosom za lesni prah in žagovino.

Kljub temu, da je zaradi večje precejšnje količine lesa, lesnega prahu in žagovine obstajala nevarnost požarov lastnik tovarne ni poskrbel za nabavo gasilnih aparatov. V tovarni tudi ni bilo prostovoljne gasilske enote (gasilni aparati in brizgalna na motorni pogon so bili nabavljeni šele v letu 1944). Požarov na srečo ni bilo. V primeru le-teh pa je obstajala možnost gašenja, in sicer z vodo industrijskega kanala, ki je potekal tudi skozi glavno proizvodno halo.¹⁴

Tovarna meril je v času Mikuliča proizvedla več novih tipov meril s centimetrsko in milimetrsko skalo, oziroma zamenjana je bila cola. Vsa merila so bila žigosana z žigom »merila za privatno rabo«. V Mikoličevem času so začeli izdelovati tudi merila za livarje ali procentna merila. Osnovni proizvodi pa so še naprej ostala zlozljiva merila različnih dolžin. Leta 1936 so začeli izdelovati vodne tehtnice (»libele«) ter trikotnike in različni šolski pribor, naslednje leto pa lesene peresnice za šolarje ter zelo domiselne lesene igrače. Izdelovali so tudi najrazličnejši pisarniški material, kot npr. črnilnike, sušila, držala za peresnice, krivuljnike, položna ravnila, šestila, risalne deske, prizmatična merila, merila za okrogel les, deske itd., pa tudi pasti za miši, obešalnike, valjarje za testo, škatle za brivski pribor. Večina predmetov je bila izdelana iz trdega lesa (javor, bukev in hrast).¹⁵

Za povprečno enoletno proizvodnjo je tovarna porabila 150 m³ lesa, 1000 kg barve, 1000 kg lakov, 1000 kg kleja, 50 m platna, 2500 kg železa in jekla ter 1000 kg olja in maziv. Za kurjenje lokomobile je potrebovala okrog 50 vagonov žagovine.¹⁶

Repromaterial je tovarna dobivala delno doma, delno pa ga je uvažala. Železo je dobivala iz jeseniške železarne, barve pa iz Zagreba. Uvažala je največ iz Nemčije (libele, papir, aluminij, kemikalije in barve), Švedske (razna jekla), Madžarske (medeninaste palice), Avstrije (brusilne plošče, papir, je-

klo), Italije (koprivov les) in Anglije (specialno jermenje).

Pogonska sredstva (olje, bencin, premog) je tovarna nabavljala večinoma v Ljubljani in Zagrebu.

Les so ji dobavljali predvsem okoliški kmetje, na zalogi pa je tovarna vedno imela do 15 vagonov rezanega lesa.¹⁷

Tovarna meril je izdelke prodajala v glavnem na domačem trgu, nekaj jih je tudi izvažala, in sicer v Avstrijo, Belgijo in celo v Palestino. Izvoz je bil zelo otežen zaradi klinških obračunov. Tovarna ni imela svojih zastopništev, temveč je prodajala izdelke prek svojih potnikov. Tako se je npr. Ivan Mikolič pogodil leta 1939 z Martinom Šeligom iz Zagreba da bo le-ta prodajal izdelke na območju dravske, savske, primorske, vrbaske, večjega dela drinske ter na odsekih donavske in zetske banovine, skratka na območju skoraj celotne Kraljevine Jugoslavije. Za to naj bi prejemal 7 % provizije od prodanih izdelkov.¹⁸ Izdelke so pošiljali do kupcev po železnici, za prevoz od tovarne do železniške postaje pa so uporabljali lastno konjsko vprego.

Prodajo izdelkov sta oteževala predvsem konkurenca v industriji lesne stroke in upadanje gradbene dejavnosti. Dokaj višje datjave v primerjavi z drugimi banovinami so onemogočale lastniku še večji dobiček. Delovna sila je bila domača (tujcev podjetje ni zaposlovalo). Število delavcev je vseskozi nihalo. Medtem ko jih je bilo v letu 1931 še 151, je število v naslednjih dveh letih zaradi gospodarske krize, ki je zajela tudi Jugoslavijo, padlo (za leto 1933 navajajo samo 30 delavcev). Že leto pozneje jih je bilo dvakrat toliko, v naslednjih letih pa se je število delavcev še povečalo, in sicer: 1935 — 104; 1936 — 126; 1937 — 155; 1958 — 155; 1939 — 161; 1940 — 126.¹⁹

Razmerje med številom moških in žensk je bilo v povprečju 1 : 1, čeprav se je tudi to razmerje spreminjalo. Delovna sila je bila v glavnem nekvalificirana. Najbolj kvalificirana sta bila obratovodja Gladež in ključavničarski mojster Janko Zupančič. Slednji se je že leta 1933 sprl z lastnikom in zapustil tovarno. V tovarni ni bilo delavcev ne s srednje in tudi ne z višjo ali visoko izobrazbo.

Vse posle v tovarni sta v glavnem vodila lastnik tovarne Ivan Mikolič in njegova žena.

Ivan Mikolič je bil sin mežnarja iz Želimelj pod Turjakom. Njegova žena Marija je bila branjevka, rojena v okolici Reke. V letih takoj po I. svetovni vojni sta prišla tako rekoč goloroka v Šmartno pri Slovenj Gradcu in

vzela v zakup gostilno (pri Kacu). V isti stavbi sta imela tudi trgovino. Z različnimi goljufijami in prevarami, s katerimi sta precej kmetov iz okolice spravila na boben, sta si tako v kratkem času nagrahala precejšnjo premoženje, da sta lahko kupila Tovarno meril. Le-ta je pod novim lastnikom bila znana daleč naokrog kot najbolj nesocialna, z najnižjimi plačami in najslabšimi delovnimi pogoji ter je kot taka bila predmet številnih kritik. Za vse to se lastnik ni zmenil in je mirno nadaljeval s svojim sistemom kapitalističnega izkoriščanja. Leto za letom si je na račun delavskih žuljev kopičil premoženje: opremljal tovarno z novimi stroji, ob tovarni si je zgradil veliko stanovanjsko hišo, kupil je šest-cilindrski avto znamke Opel in kupoval posestva.

Delavce je zelo slabo plačeval. Uvedel je 9-urni delavnik, plačeval pa ga je kot osemurnega. Povprečna plača delavca je znašala 450 do 500 din mesečno, medtem ko so delavci v drugih tovarnah zaslužili 1400 do 1600 din. Razmerje med povprečnim zaslužkom delavca in dobičkom kapitalista je bilo 1 : 12. Bile pa so tudi razlike med plačami različnih kategorij delavcev, posebej pa še med plačami moških in žensk, saj so le-te za enako delo prejemale manjšo plačo kot moški. Zato je imel lastnik interes zaposliti čimveč žensk. S takšnimi plačami so delavci le težko shajali. Na srečo je bila večina med njimi polproletarcev, ki so imeli doma nekaj zemlje, sicer bi bilo njihovo življenje še težje.

Delavcem so se dogajale še številne druge krivice. Pogosto se jim nadure niso priznavale, niso imeli zaščitnih sredstev (delovni plašči, rokavice in maske), varnostnih naprav na strojih ni bilo itd. Če je Mikolič izvedel, da bo v tovarno prišla inšpekcija, je ukazal na hitro montirati varnostne naprave; bolj nevarne stroje je sploh ustavil, delavca pa poslal na drugo delo. Ko pa je inšpekcija odšla, so morali varnostne naprave s strojev spet odstraniti, češ da ovirajo delo. Zaradi pomanjkanja varnostnih naprav in zaščitnih sredstev so bile nesreče pri delu zelo pogoste. Lastnik tovarne je delavca v takem primeru ozmerjal, vso krivdo zvrgele na njega in mu je celo pred komisijo sugeriral, češ da si je nesreče kriv sam.

Mikolič je delavce izsiljeval tudi med državnimi volitvami 1935 in jim grozil z odpustom, če se ne bodo podpisali za kandidata, za katerega je navijal on.

Delovni čas v tovarni je trajal od 7. do 12. ure in nato spet od 13. do 17. Delati je bilo

treba tudi ob sobotah. Dopustov ni bilo, prav tako tudi ne odmora za malico, niti organizirane prehrane v tovarni, delavci so si morali malico prnesti s seboj in jo pojesti mimogrede med delom. Za evidenco prisotnih so uporabljali posebne markice. Kršitve delovnih dolžnosti so bile strogo kaznovane — neredko z odpusti delavcev.

Mikolič je bil sicer kot nasprotnik nacizma že aprila 1941 zaprt v zbirnem taborišču za izseljence iz Mislinjske, Dravske in Mežiške doline v Šmartnem in nato izseljen, bil pa je vedno nasprotnik tudi OF. Iz izgnanstva se je vrnil v Ljubljano in sodeloval pri organizaciji »bele garde«. Po vojni je zbežal v Argentino. Skratka, njegovi nekdanji delavci ga poznajo kot človeka brez značaja, brez vsakega socialnega in nacionalnega čuta, zvičega, podlega in vsestranskega izkoriščevalca. Tudi njegova žena ni bila nič boljša od njega.

Zato so se na sestanku, ki je bil dne 23. 7. 1945, vsi delavci Tovarne meril soglasno izrekli proti njegovi vrnitvi.²⁰

Vsestransko izkoriščanje, slabi delovni pogoji itd., so ustvarjali med delavci veliko nezadovoljstvo in jih sililo v reševanje svojega težkega položaja. Prvi je skušal organizirati tovarniške delavce leta 1933 Janko Zupančič. Zborovanje delavcev je bilo v Druškovičevi gostilni na Glavnem trgu v Slovenjem Gradcu. Delavcem je govoril predstavnik sindikatov iz Ljubljane, podpisali so tudi pristopne izjave. Ta organizacija je obstajala le nekaj mesecev. Mikolič je prek svojih agentov izvedel za organizacijo delavcev. Hitro je interveniral in začel je odpuščati delavce, predvsem člane odbora. Zagrozil je, da bo vse organizirane delavce odpustil iz službe in najel druge. Prepričal jih je, naj ne nasedajo Zupančiču, češ da mu le-ta hoče na tak način škodovati, ker sta v osebnem sporu. Nato jih je še pogostil. Tako je Mikoliču uspelo, da je razbil delavsko organizacijo. Isto leto sta bila v tovarni tudi dva poskusa organiziranja partijskih celic, vendar sta propadla.²¹

Tako je bilo vsakršno organiziranje delavcev onemogočeno, delavci pa so ostali še naprej izpostavljeni neusmiljenemu izkoriščanju.

TOVARNA MERIL V ČASU OD 1941—1945

Po izgonu lastnika Mikoliča je bila Tovarna meril še v letu 1941 podržavljena. Za upravnika tovarne so Nemci postavili njegovega nekdanjega lastnika J. A. Siegla.

Njega je pozneje zamenjal Hosner, ki je bil komunist in je hodil na partijske sestanke k Tretjaku v Pameče.²² Število delavcev tovarne je bilo na začetku okupacije približno tako kot pred njo. Spreminjati pa se je začelo leta 1942, ko so se začele mobilizacije v nemško vojsko. Precej delavcev je odšlo tudi v Arbeitsdienst (nemško delovno službo), pozneje pa tudi v partizane. Za leto 1943 se omenja samo 73 zaposlenih, od tega 40 delavcev in 28 delavk, ostali pa so bili uradniki in strokovno osebje. Njihove plače so bile določene po tarifi za lesno industrijo in obrt na slovenskem Štajerskem.

V bilanci za leto 1941 se omenja proizvodnja takih izdelkov kot pred vojno, prav tako tudi za naslednja leta, vendar je znano, da so v tem času izdelovali v tovarni tudi potrebščine, namenjene za vojsko (lesene barake, garderobne omarice, sanitetne omarice itd.).²³

Med vojno je bilo investiranega v tovarno le 5500 RM kapitala, oziroma 39.083 din po tečaju iz leta 1940 in 1941. Nabavljene pa so bile naslednje naprave: avtomat za brušenje krožnih žag sistema Volmer, aparat za žgalno slikanje, aparat za čiščenje olja, 10 ročnih brizgaln, požarna brizgalna na motor ter nekaj pisarniškega materiala in pripomočkov. Ob koncu vojne je bilo v tovarniški blagajni še 2371 din, na zalogi pa še precej različnih proizvodov.²⁴

Med vojno je imela tovarna svojo obratno stražo, sestavljeno iz samih delavcev tovarne. Ni znano, da bi bili Nemci ob odhodu poškodovali tovarniške stroje oziroma naprave.

Med okupacijo v sami tovarni ni bilo kakšne organizacije delavcev, bili pa so skoraj vsi organizirani drugod in so podpirali narodno-osvobodilni boj. Približno 30 delavcev je odšlo tudi v partizane;²⁵ od teh jih je padlo 10.²⁶

V letu 1944 (oktobra) so partizani — kurirji vojaške kurirske postaje 1—13 (nekdanji delavci tovarne) celo vdrli ob 10. uri zvečer v tovarno, izvedli manjšo sabotažno akcijo

oziroma potrgali nekaj transmisijskih jermenov, zaplenili precej materiala in spregovorili delavcem popoldanske in nočne izmene ter se neovirano umaknili iz tovarne.²⁷ Glede na to, da so bili tovarniški delavci vsaj od leta 1943 v glavnem pristaši narodnoosvobodilnega gibanja, je gotovo prihajalo v tovarni do različnih ne preveč očitnih sabotraž in zaviranja proizvodnje, zaradi česar lahko sklepamo, da tovarna ni naredila za okupacijo toliko, kot bi sicer lahko.

OPOMBE

1. Inž. Adolf Nejepe, Praga, spominski zapis, 10. 8. 1965. — 2. Arhiv Slovenije (AS), št. 311, Starejše tvrdke, dok. 2. — 3. Gl. op. 1. — 4. AS, št. 311, dok. 1. — 5. Gl. op. 1. — 6. Iz izjav, ki so jih dajali delavci tovarne 23. 7. 1945, ko so se na zborovanju odrekli proti vrnitvi Mikoliča. — 7. Franjo Jurjec, ustna izjava z dne 7. 5. 1984 (zapisal avtor). — 8. Pokrajinski arhiv Maribor, (PAM) letna poročila o poslovanju tovarne, Fond Tovarne meril, fasc. 1. in 2. — 9. Fond, fasc. 2. — 10. PAM, »Periodični podatki za leto 1937«, Fond, fasc. 2. — 11. PAM, Potrdilo o članstvu, fasc. 2. — 12. Po pripovedovanju Franja Jurjeca, dopolnjena z dokumenti iz fasc. 1. in 2. Fonda Tovarne meril. — 13. Dokument (formular) za leto 1939, AS, Zbornica za trgovino, obrt in industrijo (za l. 1939). — 14. Isto kot op. 12. — 15. Arhiv Tovarne meril, Iz kataloga Tovarne meril Ivana Mikoliča, delno dopolnjeno s spomini Franja Jurjeca. — 16. PAM, Letno poročilo za l. 1935, Fond, fasc. 2. — 17. AS, zbirka TOI. — 18. Fond, fasc. 2. — 19. Iz letnih poročil Tovarne meril, Fond v PAM, fasc. 1. in 2. — 20. Podpoglavje napisano delno na osnovi podpisanih izjav delavcev Tovarne meril z dne 23. 7. 1945, delno po pričevanju Franja Jurjeca. — 21. Franjo Jurjec, ustna izjava, 7. 5. '84. — 22. Franjo Jurjec, ustna izjava. — 23. PAM, fasc. 1 in pričevanje Franja Jurjeca. — 24. PAM, fasc. 2. — 25. Franjo Jurjec, izjava. — 26. Iz napisa na spominski plošči v tovarni. — 27. Izjava Karla Krevka Marjana (vodje 1-13 oz. akcije), 1984 (v Arhivu Koroškega pokrajinskega muzeja revolucije).

MOTIV DELAVCA IN KMETA (V LUČI STANOVSKÉ IN RAZREDNE ZAVESTI)
V SLOVENSKEM NOB PESNIŠTVU 1941—1945

MARIJA STANONIK

Razprava o puntarski kmečki pesmi z diahronnega vidika¹ se je ustavila prav pri predmetu tokratne obravnave, ki se celotne problematike loteva s sinhronnega stališča. In to tako, da ostaja *znotraj slovenskega NOB pesništva 1941—1945*, čeprav bi bilo izjemno povedno ugotoviti npr. koleracijo med obravnavanim gradivom in socialno pripadnostjo njegovih avtorjev.² Tako pa je vprašanje stanovske in razredne zavesti testirano le z zadevno motiviko, ki se in kakor se pojavlja v besedilih slovenskega NOB pesništva 1941—1945, in ne sega v kontekst literarnega pojava, kar in kakršen slovensko NOB pesništvo 1941—1945 je.

Od okrog 6000 pregledanih enot³ razprava zajema okrog 130 besedil, ki se jih je pri obdelavi glede na motiviko in sporočilo izkazalo smiselno razvrstiti v štiri razdelke, in sicer: I. *življenje in delo kmeta* in delavca v konkretnih razmerah; II. *solidarnost med delavci in kmeti*, a tudi drugimi družbenimi skupinami kot posledica navzoče okupacije in boja za novo družbeno ureditev; III. delo; delavec in kmet *kot deklarativni kategoriji socialne pripadnosti*; IV. označbe stanovske in razredne zavesti v *povezavi z zgodovino*.

I.

1. Od kmečkega dela je v veliki večini ubesedeno delo na polju, pri čemer sta najpomembnejši motiv oranje⁴ in setev.⁵ Razumeti se ju dá ne le diskurzivno, ampak tudi metaforično v smislu prizadevanja za nove družbene odnose. Najbolj obsežna, slovesna in ambiciozna je v tej zvezi pesnitev neznanega avtorja *Mi orači*. V njej izmenoma nastopata orač in sejalec, ki v zanosnih retoričnih verzih opisujeta svoje delo, v katerem se že nakazuje diferenciacija žita in ljujke — v razmerah NOB in socialne revolucije. Enako poanto ima pesem o skoraj že pozabljenem opravilu — metje prosa, katerega rezultat je na eni strani zrnje in na drugi prazna slama. Gre za duhovit prikaz kmečkega dela, a hkrati tudi za metaforo o taki ureditvi, ko bo pridelek ostal tistim, ki se zanj trudijo.⁷ To je edino področje obravnavane problematike, ko so se avtorji na ravni jezikovnega oblikovanja zmogli in znali prepustiti pesniški fantaziji: *za svobodo smo zaorali / v ledino trdo plug jeklen / in s trdom svojim posejali potomcem plod*

smo dragocen.⁸ V *Pesmi oračev* si avtor ne more kaj, da ne bi kar sproti dešifriral uporabljene metaforike: *Rosno nam je čelo in žuljava dlan / mi orjemo zemljico črno / je puška drevo in lemež je bomba, / črtalo svinčeno je zrno*. In da bi bila podoba še močnejša, nadaljuje: *Podorjimo jarem, ki vrat nam teži! / Podorjimo verige in sponne*.⁹ Na tej podlagi ni naključje, da je nastala pesem *Partizan kmetu*,¹⁰ eno najbolj ostrih in nazornih navodil, kako je treba postopati s sovražnim tujcem, da bi čim prej zapustil deželo. V njej je od kmečkih del težišče na najpomembnejšem — spravilu žita, ki pa ga je v izrednih okoliščinah vojne treba skriti. Tudi žanjice, ki se veselijo pšeničnega zrnja, ga bojo poskrile za ranjence.¹¹ *A. Pagon-Ogarev* zna zelo nazorno in tudi pristržno uporabiti kakšen izsek iz kmečkega dela kot pesniški motiv. Tak je prizor z vozom sena, voli in kmetom na poljskem kolo-vozu¹² ali o kopačicah, ki že dve leti same okopavajo vinograd.¹³ Zemlja je žejna delovnih rok. Pletve bi bilo treba,¹⁴ opaža drug avtor. Po zaslugi *M. Bora* obstaja tudi motiv o živini v hlevu, kjer njena privezanost očitno meri na nesvobodo njenega gospodarja.¹⁵ *L. Kragelj-Zarja* je v kritični socialni pesmi *Kmet in gospod*¹⁶ opisala delovni dan obeh in njen ubesedeni kmet se po opravilu v hlevu odpravi v gozd, kjer se poti do trde noči.

Pozoren etnolog bi morda opazil, da je s tem dopolnjena predstavitev najpomembnejših kmečkih del: oranje, setev, pletev, žetev, spravilo sena, delo v hlevu, vinogradu in gozdu. A to še ni vse. S preciznostjo, ki jo zmore le tisti, ki se na to spozna, avtorji ubesedujejo posamezne faze določenega dela. Tako eden od njih z ljubeznijo poznavalca sprašuje: *kdo je kosil pšenico s koso*, *kdo je vezal snope z roko*, *kdo je mlatil ječmen, rž, mel proso*.¹⁷ V drugem primeru ni omenjena le mlatva na splošno, ampak tudi njeno nadaljevanje: *vejanje in sipanje*.¹⁸ S kakšno skrbnostjo so imenovani glagoli za posamezna dejanja in vrste žita. Že iz navedenih citatov je bilo nemara tudi opaziti celo galerijo predmetov, na katere bi mogel etnološko usmerjen bralec postati pozoren: *motike in rovnice*,¹⁹ *plug* in njegovi deli: *lemež, črtalo*,²⁰ *voz, jarem*²¹ in *cepci*.²² Take vrednosti so tudi pojmi, kot so *ledina, ozimina, otepi, kašče, voli*.²³

S stališča socialne razslojenosti sta ubesedeni tudi hrana in noša kmeta in »gospoda«. Prvi se mora zadovoljiti s sokom, soljo in krompirjem, drugi si priliva v čaj ruma in ko za kosilo pohrusta pečenega piščanca, si prižge cigaro. Noge prvega tičijo v coklah, medtem ko jih ima drugi obute v fine čevlje. Tudi delovni dan in osebno življenje obeh je predstavljeno izrazito kontrastno: kmet vstane ob štirih in zvečer ne more zaspati, ne le, ker ga vse boli od napornega dne, ampak tudi od skrbi, kako bi poravnal davke. Težka bremena ga tlačijo in ženejo v propad in obup. Vse prihranke svojih devodov je že zmetal pošasti v žrelo, da je pravočasno plačal obrok.²⁴ Gospod pa si v hotelu poišče frajlo in jo povabi v gledališče. Čeprav sledi, da ni pravice, je navzoče tudi spoznanje, da bo prišla kazen za vse to.²⁵ Zato je razumljivo, ko partizan ugotavlja, da jih kmetje sprejemajo prijazno v zavetje in z njimi delijo svoj kruh,²⁶ saj jih združuje uporni duh. Ne le zaradi vzrokov socialne razslojenosti, ampak tudi škode, ki jo kmetom povzroča sovražnik, ko požiga njihove vasi in uničuje njihove žulje.²⁷ Posebej povprašujejo po komandantu Stanetu.²⁸

2. Podobno bogato gradivo utegne najti etnologovo oko ob delavski motiviki v slovenskem NOB pesništvu 1941—1945. Od delavskih okolij so konkretizirane Jesenice in Idrija. V (*jeseniškem*) *Delavcu*²⁹ sta izrecno prepleteni razredna in narodnoosvobodilna motivika, ko ubesedeni izjavni subjekt svari objekt nagovora pred sodelovanjem z okupatorjem, čeprav to poteka na videz brez njegove odgovornosti, saj dela po navodilih delodajalca. Tako železo izpod delavčevih rok postaja del tankov, bomb, letal, ki pogublja slovenski narod. Drugo besedilo je povezano z Jesenicami ob eksekuciji petdesetih talcev, pri čemer morajo biti navzoči tudi njihovi tovariši — delavci.³⁰ Od napornih težaških del je posebej omenjeno delo v rudniku³¹ in od slovenskih rudarjev sta dve pesmi posvečeni idrijskim. Č. Šinkovec³² jih oriše predane svojemu delu v podzemlju, kjer se najboljše počutijo, a kritične do tujih izkoriščevalcev, ki spravljajo dobiček njihovega dela. Pri tem zgražanju se mu pridružuje *Olga s Krasa*, ki govori o svojem očetu tudi kot o idrijskem rudarju.³³

Nekontaktirano delovno okolje tovarn je metonimizirano s stroji in črnim tovarniškim dimom.³⁴ Razmere v njih so opisane do skrajnosti negativno.³⁵ Le v drugačnih družbenih odnosih, ko bi bili delavci sami svoji gospodarji, bi delo dobilo svoj smisel.³⁶ Ko bi si bratovsko delili kruh, bi ga bilo za vse do-

volj, se prikrađe gregorčičevska misel v eno od besedil, tako pa mora revež z majhno plačo jesti črnega, medtem ko diši v palačah čisto nekaj drugega.³⁷ Delodajalec tako izkorišča delavca, da temu primanjkuje še za hrano, kaj šele za spodobno življenje njegove družine.³⁸ Tako smo spet pri hrani in obleki. Mož polnag in bos hiti na delo — za druge, njegov gospod z debelo cigaro v ustih pa si tedaj v naslanjaču mane mehke in tolste roke.³⁹ Še huje je, kadar stroji v tovarni stojijo; možje molčijo premrli in lačni. Skrbi jih prihodnost; matere nimajo kaj dati v lonec, otroci so bos in nagi.⁴⁰ Gospode to ne prizadene. V zadimljenih kavarnah igra godba posebej zanjo. V tej stiski ni drugega izhoda kot upor, sabotaža: *Hura proletarski brat! / Razbij transmisije . . . / pod stroje in zid podtakni ekrazit. / ne boš več delal tankov in bomb! / Pesti so močnejše od jekla. / Plamenček skrit — upali nit.*⁴² Avtor tega mestoma futuristično oblikovanega sporočila je neznan; težko je verjeti, da bi bilo to besedilo le priložnosten sad njegovega prizadevanja, saj izkazuje precejšnjo literarno kulturo.

Od okolij, ki kažejo na socialno razslojenost, je posebej označeno predmestje. Tja hodijo obubožani pet pesmi za groš.⁴³ Besedilo z naslovom *Predmestje vil — in proletarca*,⁴⁴ katerega avtor je F. Klinar, s svojim izrazito kontrastnim slikanjem življenja in dela proletarca in njegovega delodajalca na vseh ravneh: prehranjevanja, oblačenja, stanovske kulture in družabnega življenja neusmiljeno obtožuje. Medtem ko ima delavec znojne in od žuljev krvave roke, je kapitalistova profitarška dlan odeta v usnjene rokavice. V bleščeči dvorani mu sluge v livreji nosijo na mizo jedi s srebrnimi pladnji, delavec pa se ob misli na lačne otroke vzdrži še bornega kosila. Zatopljenost v misli o trdem življenju je vzrok za nesrečo. Ponesrečenca pripeljejo domov ženi, ki je pred kratkim rodila devetega otroka in iz obupne stiske in skrbi zanje gre v noči nakopat krompirja na tujo njivo. Tovarnar pa se ta čas zabava na banketu v razkošni dvorani, okrašeni s cvetjem z juga in opojno glasbo v zraku. — A od marmornih sten nemo odmeva gospod bankir — *vampir* . . . S semantiko te rime in metaforo, kako se je v kristalnih čašah predolgo penila proletarska kri, je F. Klinar nemara dosegel vrh v svoji vsekakor sugestivni pesnitvi. Njena posebnost je tudi v tem, da dokaj suvereno in malodane uživaško opisuje življenje in ravnanje višjih slojev, kar je iz slovenske siceršnje literature, in to še v vezani besedi, skoraj neznano.

II.

3. Sintagma *delavec in kmet* postane že kar loci communes, stalna formula, ki se seli iz pesmi v pesem in je v sinkretičnosti motivov dolžna evocirati vzajemno podporo dveh najštevilnejših socialnih skupin.⁴⁵ V obliki variacij je motiv solidarnosti kmeta in delavca vpleten v besedila le bolj mimogrede in ne iz posebnega premisleka;⁴⁶ resnici na ljubo je takih primerov največ. Zato sta še toliko bolj poudarjeni dve besedili *J. Moharja-Potoka*, ki v himničnem slogu razlaga vlogo delavcev in kmetov v razvoju civilizacije sploh. Krčili so gozdove, orali ledino, se bili s Huni in Turki, ohranjali in vzdrževali slovensko zavest in se trudili za narodovo kulturo.⁴⁷ Oboji so ustvarjalci nove dobe in so se pripravljali bojevati do popolne svobode. Plačilo za vse to bo srečno življenje v njej.⁴⁸ V obravnavanem gradivu se le redko pojavi diferenciacija motivacij za skupno nastopanje omenjenih dveh družbenih skupin, ko je izrecno poudarjeno, da ne gre le za boj proti okupatorju, ampak tudi za prizadevanje zanj pravičnejšega družbenega reda.⁴⁹

Huda je tožba, da je slovenska zemlja postala mačeha svojim sinovom in hčeram, ko je podlegla zakonitostim kapitalističnih razmerij: *nekdaj si nas ti branila / in dajala ves svoj dar / danes pa samo garamo / plod pa vzame gospodar*. Sledi geslo, da bi skupaj z delavci napravili konec izkoriščanju.⁵⁰ Zveza kmeta in delavca je trdna in je razredno utemeljena: *trdno smo sklenili uničiti vse / naj stavba se starega reda podre / ne bomo več sužnji buržujske gospode / ne bomo podpirali stare trohnobe*.⁵¹ Po vpadu tujega okupatorja ju je združila tudi narodnoosvobodilna ideja.⁵² Na tej podlagi sledi vizija pozitivnih ravnanj v osvobojeni domovini, ko slovenski delavec in kmet ne bosta sužnja nobene gospode.⁵³ V drugem primeru jo podkrepljuje še narava; črni dnevi so prešli: ob ptičjem petju in cvetenju rož se razlega smeh delavcev in kmetov.⁵⁴ Marsikateri avtor se je poskušal izogniti diskurzivni označbi pripadnikov dveh poglavitnih družbenih skupin s figuro opisa. Pogost označevalec njunega izvira je bivalno okolje. V pesmi *Od kod smo mi?* je najti odgovor: *Iz revnih koč, barak predmestnih, od tam, kjer tulijo sirene*.⁵⁵ In na drugi strani prihajajo *iz gmajn, polja, klancev in grap*.⁵⁶ *Klic glasi se s polja in tovarne /.../ v boj poslednji odločilni delavci in kmetje*.⁵⁷ Na metonimični podlagi so znamenja delavcev *krampi, lopate in stroji* in znamenja kmetov *motike, plugi, brane* ali delovni postopek *oranje*.⁵⁸ A dejstvo je, da se le redko posreči bolj polepotena označba

zanju: *Na ozarah le bo klasje zorelo zlato / v kladivarnicah pesem dela bo pelo nam klaidivo*.⁵⁹

4. Resnost razmer narodnoosvobodilnega boja je preciznejše in za stanje stvari bolj dojemljive avtorje navedla, da so se v svojih besedilih potegovali ne le za standardno solidarnost med delavci in kmeti, ampak tudi med drugimi družbenimi skupinami. Tako *M. Ribičič* v dveh pesmih, ki vabita k partizanom, poleg delavcev in kmetov omenja tudi meščane.⁶⁰ *O. Vrhunc-Blaž Ostrovrh* napravi drugačno potezo, ko kmete ne poveže z delavcem, temveč z meščanom: *naj ne bo meščana, kmeta, / da partizanu le obeta*.⁶¹ V tej zvezi se je treba vprašati, ali v sintagmi *delavec in kmet* ne gre dejansko za tisto vejo kmečkenga stanu, ki je na njegovi hierarhični lestvici na nižjih klinih. Zato so še posebne omembe vredni primeri, ko je izpričana diferenciacija znotraj omenjenega stanu: *Le vkup vi bajtarji, delavci in kmetje*.⁶² In spet je *M. Ribičič* tisti, ki tudi ni prezrl tega socialnega razločevanja: *naj bo kajzar, naj bo gruntar / ali delavec, meščan / Danes vsak je samopuntar / vsak slovenski partizan*.⁶³

Nadvse značilno je, da sta kot posebna družbena kategorija upoštevana tudi obrtnik in študent. Tako se neznanj tovariš ponaša: *Hej naša četa! Ali jih poznate? / Tu delavec, tu kmet tam obrtnik, / tu mlad študent iz zaslužnjene Ljubljane, /...*⁶⁴ Tudi inteligenca kot posebna stanovska oziroma družbena skupina pri tem ni izvzeta. Na *cvet razumništva* v zvezi z delavci in kmeti ni pozabil *dr. L. Svetek-Zorin* v odični pesmi o Rdeči armadi.⁶⁵

Še eno vrsto solidarnosti v slovenskem NOB pesništvu 1941—1945 je treba omeniti: internacionalno. Razred izkoriščanih se čuti močnega ob misli na svojo številčnost, saj »z nami vstajajo kontinenti zatiranih«,⁶⁶ ti sočeri,⁶⁷ stiskajo in dvigajo se milijoni pesti.⁶⁸ »Delavski rod« se je zbudil na vseh straneh neba, ker je našel oporo v prvi deželi socializma.⁶⁹ S pomočjo metonimije in opisa sta omenjeni Španija in Sovjetska zveza, tedaj vsekakor najbolj popularni v okviru mednarodnega delavskega gibanja: *Od Pirenej, kjer Baska živi, / do tja, kjer Leningrad stoji, / ves svet je naš, vsi eno smo, / vsi, ki svobodo ljubimo*.⁷⁰

III.

5. Apologetično oziroma panegirično razmerje do dela je motivirano s tem, da je dalo človeku oblast nad zemljo, kakor sledi iz pesmi *Delu čast*.⁷¹ Torej delu čast — oblast. Napočila je doba dela za vse, za *kmeta, delavca, / do učenjaka, / od častnika, tja do*

prostaka. /⁷² V skladu s pravicami, ki izhajajo iz dela, je delavec spoštovan in samo delo bo kazalo človeštvu novo pot.⁷³ Sem sodita tudi dve besedili, ki slavita *delavski praznik*, 1. maj.⁷⁴

6. Tako smo prišli do vprašanja delavca v slovenskem NOB pesništvu 1941—1945. Gre za ozaveščanje razredne razslojenosti, ki izhaja iz lastništva proizvodjalnih sredstev in na tej podlagi si v kapitalizmu stojita nasproti razred izkoriščevalcev in razred izkoriščanih. V duhu uničenja tega antagonizma je v zadevnih motivih navzoče kar najbolj kontrastno besedišče za njuno označbo. Seveda so v svoji polarizacijski doslednosti delavci lahko označeni samo pozitivno in njihovi nadrejeni samo negativno. Geslom na ljubo ni ne na eni ne na drugi strani nobenih nians in prehodov v karakterni označbi pripadnikov določenega razreda. Tako je za delavski razred najti že kar leksikalizirane metafore kot so *revez*, *trpin*⁷⁵ ali *mali človek*.⁷⁶ Nasprotno je za kapitaliste lestvica označb širša in predvsem bolj ekspresivna: *gospoda*, *gosposki osat*, (*buržujski*) *lenuhi*, *paraziti*, *debeluhi*, *pijavke*, *pošasti*, *vampirji*, *tlačanski zmaj*.⁷⁷ Razpravljanja o pravici in krivici⁷⁸ se vedno pogosteje končujejo z mislijo o taki družbeni ureditvi, v kateri bi dotlej podrejeni dobili oblast v svoje roke⁷⁹ in bi izginila družbena nasprotja: socialne pravice naj postanejo dejstvo.⁸⁰ Ustroj obstoječega družbenega reda torej poraja upor⁸¹ na podlagi ideje o socialni enakosti in pravic, ki izhajajo iz dela.⁸² Za obup ni razlogov, saj bežen pogled v preteklost priča, da nič ni moglo streti malega človeka. Propadale so strukture iz vladajočega razreda: cesarji s svojimi valpti, grofi in baroni, demokracije na žametnih prestolih, liberalni kapital ali »drobec z miz bogatih — parlament« — »rob človek je ostal«.⁸³

T. Malenšek-Gnida je za razredni boj pripeljal dve pesmi. Prva z naslovom *Kapital*⁸⁴ kritično opazuje razmerja med nasprotujočima si razredoma v luči razredne socialne teorije in napoveduje propad kapitalistične družbene ureditve. Značilno je, da je besedilo napisano v obliki soneta. Druga, *Delavec*, je po po svojem učinku budnica in hkrati oda tistim, ki prevzemajo oblast v svoje roke.⁸⁵ Nazadnje je omeniti še osamljen, a dovolj pomemben motiv o enakopravnem vključevanju ženske v prizadevanja za človeka vredne družbene odnose.⁸⁶

7. Na prvi pogled se zdi, da je motivacija kmeta za boj proti okupatorju in novo družbeno ureditev enaka delavčevi, vendar pozornostna analiza odkrije, da je pri teh besedilih v ospredju vprašanje naroda in zemlje.

Spoznanje o tej diferenciaciji znotraj slovenskega NOB pesništva 1941—1945 je pomembno ne le zaradi dejstev propagandne ustreznosti, ker so tovrstna besedila pogosto rabila za namene AGITPROPA, ampak tudi dokazov o psihološki pronicljivosti njihovih ustvarjalcev in določeni literarni kulturi, saj je v takem ravnanju mogoče videti tudi izogibanje šablonizacij ubeseditvev. In zdaj h konkretnim motivom: Kmet terja pravico zaradi svobode slovenskega naroda.⁸⁷ Preveč žaljev je veljala slovenska gruda kmeta, preveč srag, da bi jo zatajil, zato v boj do zmage.⁸⁸ Od nesreč, ki so zadele domovino, je zemlja steptana, polja uničena.⁸⁹ Vrstijo se pozivi kmetu, ki mu gore poslopja — delo in trud njegovih pradedov se spreminja v pepel — naj ne klone. V pravičnem boju bo dobil podlago za nova poslopja in vozove pšeničnega klasja.⁹⁰ N le obdelovanje zemlje, od katerega je najraje tudi za deklarativne namene omenjeno oranje,⁹¹ tudi grobovi v njej vzpostavljajo med njo in prebivalci na njej, ne le tistimi, ki jih neposredno preživlja,⁹² posebno razpoloženje domovinskega čustva. Vrh pričujoče tematike je *Kmetova pesem K. D. Kajuha*. V tej izraziti vložnici je ubeseden kmet, ki se je uprl, ker ni mogel več prenašati vsega zlega, ki se je zgrnilo nadenj po vpadu tujcev v deželo. Razdeljali so njegovo družino, zato je v njem vzkipele. Kljub posledicam le-tega, ko je vse telo ena sama rana, mu je zadnja ljubeča misel na domovino.^{92a}

IV.

8. Zavest svojega podrejenega in nesvobodnega položaja izjavni subjekt v slovenskem NOB pesništvu 1941—1945 pogosto označuje s semantičnim poljem leksema *suženj*⁹³ ali sinonimno *rob*.⁹⁴ Z literarnega vidika ga je mogoče razložiti kot leksikalizirano metaforo, vendar je to nemara premalo in je treba videti v njem tudi znamenje zgodovinskega spomina, ki sega v tradirani obliki prav na začetek uzakonjanja dveh nespravljivo si nasprotnih družbenih skupin. Naslednjo stopnjo v tem razvoju aktualizira leksem *tlačan*,⁹⁵ ki je pa zgodovinsko konkretnjši. V dveh besedilih se navezuje nanj spomin na stari grad, ki je materialni ostanek tistih časov, ko je moral kmet odrajtovati gospodi desetino v pšenici⁹⁶ in je naše pradede »valptov bič« bil do krvi.⁹⁷ Tudi »davki, tlaka«, »galjoti«, »psovke in korobači«⁹⁸ prihajajo iz omenjenega družbenega okolja. Tako je v sintagmi »švabski valpet«⁹⁹ trda zgodovinska izkušnja neposredno prenesena v hudi čas II. svetovne vojne.

Naslednji leksem, ki se v tej zvezi pojavlja kot metafora in kot označba zgodovinske vrednosti, je *raja: zdaj nismo več uboga raja*.¹⁰⁰ Kadar je pridevniško metaforiziran, gre za stanovsko diferenciacijo med dvema temeljnima družbenima skupinama: *Budi se iz sna zdaj raja seljaška*.¹⁰¹ *Vstani, ne molči ti delavska raja*.¹⁰² (Podčrtala M. S.)

V to serijo sodi tudi zgodovinsko podstavljena metafora, ki se zgleduje pri prvi znani kmečki puntarski pesmi: *Ne molči, ne! Vstani sin gmajne uboge!*¹⁰³ In spet ji je mogoče pridružiti podobno konotacijo iz delavske problematike: *Delavska se gmajna dviga*.¹⁰⁴

9. Pomemben preobrat v navezovanju na preteklost, ki je po logiki stvari omejena na kmečki stan, pomeni v tukajšnjem predstavljanju motivov o vprašanjih delavca in kmeta aktualiziranje *stare pravde* in *puntarstva*, ker vnašata v zgodovinsko obarvano motiviko načelo samostojnega mišljenja in aktivnosti tistih, ki so bili prikrajšani za temeljne družbene pravice. Zato vključitev omenjenih dveh motivov v besedila slovenskega NOB pesništva 1941—1945 ne pomeni toliko dolžno pieteto upornikom iz preteklih stoletij, ampak predvsem izziv, zgled za ravnanje v sodobnosti, ko je mera polna. *Za staro pravdo gre*.¹⁰⁵ To geslo se ponavlja v več besedilih kot leitmotiv, ki se navezuje neposredno na kmečke upore.¹⁰⁶ Navadno je to stranski, lahko bi dejali tudi obrobni, mimoidoči motiv, kot neke vrste locci communis. Vendar se ne pojavlja le v standardni zvezi stara pravda, ampak tudi rahlo modificirano. Kadar je pridevnik prenesen na desno stran, stilom deluje bolj privzdignjeno in slovesno: *Borimo se za pravdo staro*.¹⁰⁷ Da gre v konkretizirani obliki za drugačne vrste pravico kakor jo zaobsega pojem stare pravde, je slutiti iz primerov, ko je pridevnik kar izpuščen¹⁰⁸ ali zamenjan z drugim. V skladu z z okoliščinami zato ne preseneča korak, ki je staro pravdo spremenil v »*novo pravdo*«;¹⁰⁹ *Za novo pravdo se borimo*. Obstaja tudi nekaj primerov samostalniškega prilastka, ki pričajo o bolj osebno iskanem izrazu: *svo-bode pravda, pravda združenih mas, pravda hlapca Jerneja*.¹¹⁰ Pri tem ne gre prezreti želje po kontaminaciji zgodovinske razsežnosti pravde z aktualno narodnoosvobodilno in socialno problematiko.

Stara pravda dobi svoj pravi smisel šele v zvezi s puntarijo, kakor pravi eno od besedil: *Hej Slovenci, duh budi se naše stare pravde / puntarije klic glasi se s polja in tovarne (...)*¹¹¹ Toda da ne gre za zgodovinsko asociacijo le iz dekorativnih razlogov, ampak

zaradi zaledja, iz katerega udeleženci NOB črpajo svojo moč, ne potrjuje le navedeni citat. Preprosta, a nadvse povedna je ugotovitev izpod peresa M. Bora: *Kdor puntar prej ni bil, je puntar zdaj*.¹¹²

Čeprav je bilo že večkrat poudarjeno, da sta motiv stare pravde in puntarstva v besedilih slovenskega NOB pesništva 1941—1945 ponavadi le drobci v njihovi sinkretični motivni zgradbi, obstaja tudi nekaj besedil, v katerih je eden od omenjenih motivov sprejet v naslov, kar pomeni, da mu je pripisano vodilno mesto. Posebno konotacijo ima Tolminski puntar,¹¹³ ki prvi hip spomni na tolminski punt, vendar se izkaže, da je tokrat njegova bridkost irelevantna in ima v pesmi s tem naslovom pred zgodovinsko razsežnostjo prednost pokrajina. Gre torej za sodobnega puntarja s Tolminskega. Nasprotno ima vse lastnosti zgodovinsko podstavljene pesnitve *Gorenjski punt*. Pod tem naslovom so zbrane pesmi Krik trpečih, Zov, Matjaževa pesem, Pesem dekleta, Tožba žene, Tožba dekleta, Hoj, v zborne čete, Vprašanje, Pesem zapuščene nevestice, Balada, Tožba moža, Tožba žena, Himna gora 1941—1945, Draga.¹¹⁴ Avtor ciklično zasnovane pesnitve *F. Klinar* je tudi tu dosegel svojevrstno sugestivnost z recitativno dramatičnostjo in ekspresivno patetičnostjo, ki pa je zaradi deloma upoštevane folklorne poetike manjša kot v nekaterih drugih njegovih besedilih. V Zovu (= Klicu) je uporabljen tudi znameniti refren iz 1515: *Le vkup le vkup uboga gmajna*, ki ga je deloma predelanega uporabil tudi v drugem primeru, ko je zapisal: *Le vkup na večo narod moj*.¹¹⁵ *Pesem mladih puntarjev*¹¹⁶ je himna in *Stara pravda*¹¹⁷ je, po pripisu sodeč, priredba sokolske otroške pesmi — pesmi za sokoliče.

Izjemno evociranje omenjene problematike je primera »*kakor Gubca stol žareč*«,^{117a} skeli Slovenko, kako ji sovražnik uničuje domovino.

10. Naslednja kategorija, ki je povezana s socialno revolucijo in narodnoosvobodilnim bojem 1941—1945 brez posredovanja preteklosti, je proletariat/proletarec, ki je kramp in lopato zamenjal za puško.¹¹⁸ Metaforičnost je tu revna in obstane le pri pridevniški označbi: *proletarski brat, proletarska srca*¹¹⁹ ali gorkijevskem prislovu »*iz dna*«. ¹²⁰ Tudi opredeljevanje glede na številčnost: *milijonov sprevod*¹²¹ je po svojem vtisu bolj diskurzivne narave kot estetsko učinkovit stilem. Sporoča namreč, da se ta družbena plast utemljuje v kvantiteti; a tudi rodovno in idejno: *Vsi ene smo krvi ter ene misli vsi*.¹²² Zakaj je prišlo do njene vstaje in nadaljnega boja

F. Štiglic-Tugo takole pojasnjuje: *Doraski smo v krizi in pomanjkanju kruha, / bili priče trhle države smo zloma.*¹²³ Njegova Himna je v tej zvezi med najbolj osebno prepričljivimi, saj je v razlagi vzrokov za upor dovolj konkretna. Druga besedila, ki jih je glede na žanr prav tako imeti za himne, o čemer govorijo že njihovi naslovi *Spev proletarcev, Proletarci, Proletarska*,¹²⁴ so bolj deklarativna in zato suhoparna. Toda opravljala so svojo funkcijo v usodnih časih ne le narodnoosvobodilnega boja, ampak tudi socialne revolucije, ko je bilo treba zaradi njunih ciljev (o)buditi in krepiti tudi razredno zavest. Prav s to témo se je najlažje vključil v slovensko NOB pesništvo 1941—1945 tudi češki študent Jaroš, ki je kot borec v vojaških enotah IX. korpusa v zbirki *Pesmi borcev 31. divizije* objavil pesem z naslovom *Proletarska*.¹²⁵

V besedilih tega tipa je razen postopkov, ki besedo delajo vezano, rime in ritma torej kaj malo ali nič poetičnega. Besedišče je vzeto iz politike in sociologije: *diktatura, avantgarda, revolucija*.¹²⁶ Vanje je našlo pot tudi znano geslo, povzeto po K. Marxu: *Proletarci vseh dežel / združite se!*¹²⁷

11. Tako smo prišli do *Komunistične partije* — KP kot vodilne organizirane sile proletarcev »kot stranke delavcev in kmetov«. Ob sprejemu v KP je B. Šavle-Živko napisal odo *Partiji*.¹²⁹ Slavi jo kot nepremagljivo vodnico, ki utira pot zatiranim in zbuja strah nosilcem zla. Drugo besedilo *Iz partijske šole* je vredno omembe zaradi svoje šaljivosti, kar je avtor V. Fele-Janez dosegel s kopicenjem pojmov, ki so bistveni v politični ekonomiji, revolucionarni teoriji in nekateri specifični za čas slovenskega NOB. S tem je hotel opozoriti na natrpanost programa nekega partijskega kurza. Besedilo je prigodno, vendar izstopa iz svojega kroga po tem, da se mu je posrečilo izjemno zahtevni snovi navkljub obdržati osebno noto kljub besedišču, kakor sledi: *luditi, kapitalisti, buržuazije, proletarijat, ekonomisti, realisti, revizionisti, idealisti, bela garda, socialdemokrati, orjunaši, fašisti, belogardisti, frici, minimal program, Marx in Engels, Lenin, Tito, konference, kongresi, posvetovanja, procesi, krožki naše Partije, teorija, VKP/B*.¹³⁰ *Skojevaska himna* označuje svoje nosilce kot *mlade komuniste*¹³¹ in v boju za »pravičnejši red«¹³² se pojavljata kot nespravljiva nasprotnika *fašizem in komunizem*.¹³³ Zato je razumljiva želja, naj bo *komunistom*, ki jih avtor v konkretnem primeru enači s partizani, sreča naklonjena,¹³⁴ da bo »z razvalin kapitalizma« mogoče zgraditi »novi svet«. ¹³⁵

Čeprav se ob kraticah gotovo zastavlja vprašanje jezikovne in poetične ustreznosti

oziroma uporabnosti, je v gradivu slovenskega NOB pesništva 1941—1945 znanih tudi nekaj primerov ubeseditve pojma OF. Besedna igra B. Berčiča dokazuje, da je mogoče streti tudi tak trd jezikovni oreh. Kratico OF je domiselno izluščil iz krajevnega imena in na tej podlagi šaljivo okarakteriziral njegove prebivalce: *Na zunaj vsa si farška, Škofja / v srcu pa si rdeča — OF ja!*¹³⁶ In če je na eni strani OF kot ime osrednje slovenske organizacije v okviru narodnoosvobodilnega gibanja 1941—1945 omenjena le reprezentativno,¹³⁷ je na drugi strani O. Župančič prepletel z omenjeno kratico celo eno svojih pesmi, v kateri sugestivno vpoveduje povezanost prebivalcev slovenskega glavnega mesta v okviru omenjene svobodoljubne organizacije: *Na vsakem vogalu glej pisano s kredo / kot kemično formulo novo besedo: OF! // ... // OF nas družijo, OF nas brani / OF neznanec v hipu seznanjen / OF je zvestoba med nami, / OF je napisano v srcih, v očeh / in med množico na svojih smo tleh, / in sredi fašistov svobodni.* ^{137a}

12. Simboli proletarcev oziroma delavskega razreda in njegove organizirane sile KP le izjemoma izstopajo iz standardne rabe.

V tej vlogi nastopajo *rdeča zastava/prapor*,¹³⁸ *rdeča zvezda*,¹³⁹ *kladivo in srp*. Medtem ko v praksi za način uporabe rdeče zastave in zvezde ni pravila, se kladivo in srp navadno pojavljata skupaj. Toda značilno je, da v slovenskem NOB pesništvu ni vedno tako. Nasproti verzmu: *srp, kladivo — kažipot k svobodi*,¹⁴⁰ ali drugemu: *Delavska armada je v slavnem pohodu, / pridruži se ji, pograbi kladivo / s srpom v roki se družijo ti kmet / ...*,¹⁴¹ kjer standardna raba ni prezrta, obstajata tudi besedila, ki omenjata samo enega od obeh emblemov. Mladi puntarji pojejo: *S kladivi pravice kujmo v viharji*.¹⁴² In srp je prišel v otožno ljubezensko pesem: *na grobu srp zaznamovan / tam je moj ljubi pokopan*.¹⁴³

Omenjeni simboli izvirajo iz revolucionarne boja delavskega razreda. Nasprotno je *hlapec Jernej* literarni simbol, ki ga slovensko NOB pesništvo 1941—1945 upravičeno ni zgrešilo. Morda je že v vprašanju: *Zakaj bi biti morali hlapčeta*¹⁴⁴ mogoče misliti nanj, očitno pa to velja v zvezi: *v imenu pravde hlapca Jerneja / v imenu združenih nas*,¹⁴⁵ ki pomenljivo spaja davno geslo z novim literarno oblikovanim simbolom, ki so ga imenovali tudi prepesnitev Komunističnega manifesta.¹⁴⁶ V skladu z večpomenskostjo literarnega simbola pa naslednji verz prvo omenjeni razlagi nasprotuje z vzklikom: *Nismo več, nismo hlapci Jerneji, / odpiramo pot re-*

voluciji.¹⁴⁷ Ali to pomeni, da je v tej verziji hlapec Jernej prepoznan kot premalo aktivna figura?

13. Končajmo ta pregled z motivom *zgodovina*, čeprav v omenjenih primerih stoji le na stranskem tiru; vendar je že njegova omemba simptomatična. Ne gre namreč za zgodovino le v pomenu preteklosti, tega, kar se je zgodilo. Teh označb v opisni obliki ni tako malo: *Kjer je dedom našim vladal Sâmo*,¹⁴⁸ *očetov naših trhli svet*.¹⁴⁹ Niti ne gre toliko za zgodovino kot vedo, čeprav je verjetno edina doživela, da jo je slovensko NOB pesništvo 1941—1945 v tem pomenu sprejelo v množico svojih motivov: *V zgodovini zabeleženo / delo bo vaše*.¹⁵⁰ Nemara bo tudi glorificirano.¹⁵¹ Skratka razsojalo se bo o njem. Predvsem gre za spoznanje o pomembnosti, naravnost usodnosti časa: *Razklala se je zgodovina / zdaj narod se rešuje spon*.¹⁵² Od ravnanja skupnosti in posameznika v takem trenutku je odvisna njuna prihodnost.

SKLEP: ne da bi ponavljala nekatere ugotovitve iz obravnave same, je na koncu mogoče reči še naslednje:

1. Vprašanje delavca in kmeta je vpleteno v besedila slovenskega NOB pesništva 1941 do 1945 največkrat kot komaj opazen drobec — torej kot stranski motiv, a sorazmerno pogosto zavzema tudi vodilno mesto, in to navadno v obliki izrazito angažiranih literarnih vrst, tj. himne in satire.

2. Večjo oblikovalno sproščenost je opaziti pri besedilih z zadevno etnološko problematiko kakor pri tistih z zgodovinsko v običajnem pomenu te besede, kar je pripisati v prvem primeru večji osebni prizadetosti in prizadevnosti avtorjev, medtem ko v drugem pogosto prevlada zvestoba deklarativnosti. To je posledica skušnje. Etnološka snov je preverjena, zgodovinsko so avtorji dojemali bolj abstraktno.

3. Vprašanje stanovske in razredne zavesti je v slovenskem NOB pesništvu 1941—1945 postavljeno z vso ostrino in od tod tudi izrazito črno-belo upodabljanje udeležencev v razvoju njunega procesa.

OPOMBE

1. B. Paternu, *Od kmečke puntarske do partizanske pesmi*, J. Koruza, *Vprašanje slovenskih puntarskih pesmi. v: Kmečki upori v slovenski umetnosti*, Ur. Š. Barbarič, Lj., 1974, 31—46, 47—67. — 2. Uvod vanjo bi bila razprava I. Križnarja, *Socialna in politična pripadnost slovenskih partizanov v letu 1941, Slovenija paralele 1975*,

št. 43, 33—49. — 3. Gradivo je iz arhiva slovenskega NOB pesništva 1941—1945 na katedri za novejšo slovensko književnost na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Diplomске naloge: A. Ambrožič, A. Božič, S. Cestnik, V. Dežman, M. Erjavec, T. Fink, I. Goričan, Ž. Gruden, C. Kostevšek, A. Kovačič, A. Lozar, M. Pakiž, M. Perme, M. Pestelj, I. Razdrih, Ljudmila Stanonik, Marija Stanonik, M. Starc, D. Stepančič, M. Stritar, M. Šerak, A. Troha, C. Tropauner, A. Vuga. Gradivo, ki sta ga pripravili skupaj S. Cestnik in M. Stanonik. — 4. A. Kovačič, 208. — 5. Marija Stanonik, 1083, 314. — 6. A. Troha, 315. — 7. C. Kostevšek, 115. — 8. Marija Stanonik, 777. — 9. T. Fink, 145. — 10. Marija Stanonik 318. — 11. M. Erjavec, 228. — 12. Marija Stanonik, 247. — 13. Marija Stanonik, 734. — 14. M. Pestelj, 165. — 15. S. Cestnik, 100. — 16. A. Božič, 259. — 17. A. Ambrožič, 108. — 18. Marija Stanonik, 318. — 19. Marija Stanonik, 734. — 20. Marija Stanonik, 777, T. Fink, 145. — 21. Marija Stanonik, 1004, 247, T. Fink, 145. — 22. Marija Stanonik, 318. — 23. Marija Stanonik, 247, 318, 777, M. Erjavec, 33. — 24. A. Kovačič, 139. — 25. A. Božič, 259. — 26. Marija Stanonik, 1749. — 27. A. Ambrožič, 78 — 28. A. Kostevšek, 240. — 29. Marija Stanonik, 254-255. — 30. Marija Stanonik, 850. — 31. Marija Stanonik, 174. — 32. A. Božič, 489. — 33. Ljudmila Stanonik, 197. — 34. A. Lozar, 296, Marija Stanonik, 1720, A. Božič, 372. — 35. A. Božič, 72, Marija Stanonik, 1720, Ljudmila Stanonik, 95. — 36. A. Božič, 372. — 37. A. Troha, 109. — 38. A. Troha, 21. — 39. Ljudmila Stanonik, 95. — 40. A. Lozar, 296. — 41. M. Pestelj, 71. — 42. Marija Stanonik, 209. — 43. Marija Stanonik, 144. — 44. Marija Stanonik, 1064-1065. — 45. A. Ambrožič, 1742, I. Goričan, 96, A. Kovačič, 262, A. Lozar, 43, M. Perme, 187, Marija Stanonik, 77, 238, 299, 550, A. Troha, 227. — 46. Marija Stanonik, 772. — 47. Marija Stanonik, 299-300, 305. — 48. Marija Stanonik, 305. — 49. M. Pakiž 38. — 50. Marija Stanonik, 954. — 51. M. Perme-Viršek, 187. — 52. S. Cestnik-M. Stanonik, 301, 211. — 53. A. Kovačič, 164-165. — 54. M. Stanonik, 1724. — 55. S. Cestnik-M. Stanonik, 211. — 56. Marija Stanonik, 209. — 57. Marija Stanonik, 182. — 58. Marija Stanonik, 141. — 59. Marija Stanonik 1216. — 60. S. Cestnik, 21, T. Fink, 180. — 61. Marija Stanonik, 1362. — 62. S. Cestnik, 189. — 63. T. Fink, 180. — 64. M. Starc, 226. — 65. Marija Stanonik, 370. — 66. Marija Stanonik, 209. — 67. Marija Stanonik, 794. — 68. M. Stritar, 25, M. Perme-Viršek, 192, Marija Stanonik, 77, 1720. — 69. M. Pakiž, 15, M. Stritar, 25 T. Fink, 27. — 70. S. Cestnik — Marija Stanonik, 248. — 71. Marija Stanonik, 1350. — 72. Ljudmila Stanonik, 166. — 73. I. Razdrih 39. — 74. M. Pakiž, 15, A. Kovačič, 171. — 75. Marija Stanonik, 1146, A. Božič, 257, A. Ambrožič, 65. — 76. M. Stritar, 25. — 77. A. Troha, 109, A. Božič, 447, M. Pakiž, 1538, I. Goričan, 96, A. Kovačič, 139, Ljudmila Stanonik, 95, Marija Stanonik, 141, 174, 1064—1065. — 78. A. Troha, 21, I. Goričan 96, A. Ko-

vačić, 139, 262, Marija Stanonik, 305, 793. — 79. Marija Stanonik, 141, 550. — 80. Marija Stanonik, 209, 1362. — 81. Marija Stanonik, 1720. — 82. Marija Stanonik, 1146. — 83. Marija Stanonik, 412. — 84. Marija Stanonik, 174. — 85. Marija Stanonik, 794. — 86. Marija Stanonik, 412. — 87. A. Troha, 95. — 88. Marija Stanonik, 456. — 89. Marija Stanonik, 1301, — 90. Marija Stanonik, 1004. — 91. I. Razdrih, 156. — 92. M. Stritar, 50. — 92a. Marija Stanonik, 500. — 93. I. Goričan, 35. — 94. Marija Stanonik, 412. — 95. Marija Stanonik, 171, 417, 666, 1391, 1435, 1606, 2126, C. Kostevšek, 323, S. Cestnik, 187, I. Razdrih, 110, A. Božič, 525, 257. — 96. Ljudmila Stanonik, 269. — 97. I. Razdrih, 110. — 98. S. Cestnik, 187, C. Kostevšek, 115. — 99. A. Kovačič, 164. — 100. I. Razdrih, 156, A. Kovačič, 164. — 101. A. Kovačič, 164. — 102. Marija Stanonik, 174. — 103. I. Goričan, 36. — 104. Marija Stanonik, 831. — 105. Marija Stanonik, 1606. — 106. S. Cestnik, 187. — 107. M. Pestelj, 163, Marija Stanonik, 1019. — 108. A. Ambrožič, 38, 1319. — 109. M. Šerak, 30, S. Cestnik—M. Stanonik, 248, I. Razdrih, 133. — 110. Marija Stanonik, 1391, 1216. — 111. Marija Stanonik, 182. — 112. S. Cestnik, 98. — 113. Marija Stanonik, 2255. — 114. Marija Stanonik, 152-155. — 115. Marija Stanonik, 412. — 116. A.

Troha, 156. — 117. S. Cestnik, 155. — 117a. V. Dežman, 89-90. — 118. A. Božič, 447. — 119. Marija Stanonik, 209, M. Perme—Viršek, 192. — 120. I. Goričan, 35. — 121. Marija Stanonik, 1727, 794. I. Goričan, 35. — 122. Ljudmila Stanonik, 93. — 123. Marija Stanonik, 898. — 124. Ljudmila Stanonik, 93, 219, Marija Stanonik, 876, 898, V. Dežman, 38. — 125. V. Dežman, 38. — 126. Marija Stanonik, 876, 898, A. Troha, 156. — 127. Marija Stanonik, 876. — 128. T. Fink, 156. — 129. M. Perme—Viršek, 98. — 130. A. Ambrožič, 88. — 131. Ljudmila Stanonik, 167. — 132. M. Pestelj, 130. — 133. Marija Stanonik, 85. — 134. Marija Stanonik, 1362. — 135. A. Lozar, 25. — 136. Marija Stanonik, — 137. J. Gelb, 22. — 137a. O. Župančič, Zbrano delo III, Lj., 1959, 298-299. — 138. Ljudmila Stanonik, 93. — 139. A. Kovačič, 200. V. Dežman, 38. — 140. Marija Stanonik, 794. — 141. Marija Stanonik, 254-255. — 142. A. Troha, 156. — 143. A. Lozar, 304. — 144. M. Stritar, 25. — 145. Marija Stanonik, 1216. — 146. Tako ga je imenoval I. Prijatelj, Prim, Izbrani eseji in razprave Ivana Prijatelja, I, Lj., 1952, 571. — 147. A. Troha, 156. — 148. A. Lozar, 34. — 149. Marija Stanonik, 2126. — 150. I. Goričan, 118, 317, 616, 1222. — 151. Marija Stanonik, 777. — 152. Marija Stanonik, 550.

ZAPISKI IN GRADIVO

INVALIDSKI DOM IN INVALIDSKA UPRAVA PTUJ V LETIH 1750 DO 1860

KRISTINA ŠAMPERL-PURG

Leta 1983 je Zgodovinski arhiv v Ptujju pridobil nekaj novih fondov, in sicer gre za gradivo, vrnjeno iz avstrijskih arhivov. Dobil smo dva dragocena rokopisa, štiri listine, nekaj gradiva Okrajnega glavarstva, dragoceni fond Arhiv mesta Ptujja — žal v veliki večini kopije, in obsežen fond Invalidskega doma Ptuj. Ta fond je vrnil avstrijski državni arhiv na Dunaju, čeprav ni bil zahtevan. Fond sestavlja 18 zajetnih fasciklov in 48 knjig za čas od 1760 do 1860. Temu fondu smo dali v našem arhivu novo tehnično podobo, in sicer smo obsežne fascikle po temeljiti razpravitvi razdelili in formirali 33 novih enot, ki so dobile nove srajčke in arhivske škatle. Knjige so dobile enotno oštevilčenje od 1 do 48. Ena od knjig je močno poškodovana vlaga in je že v restavratorski delavnici.

Vseh 33 škatel vsebuje zapuščinske zadeve v Invalidskem domu umrlih odsluženih vojakov, uslužbencev, kadetov — ljudi, ki so bili po rojstvu iz najrazličnejših krajev monarhije od Šlezije do italijanskih provinc, najrazličnejših starosti, z družinami ali brez njih, z zakonskimi ali nezakonskimi otroki. Za nekaterimi so iskali dediče prek časopisa *Amtsblatt zur Wiener Zeitung*. Za nekaterimi umrlimi je le nekaj spisov, za drugimi pa zajetni dosjeji. Med knjigami prevladujejo vpisniki tekočih zadev, slede vpisi raznih predpisov, depozitne knjige, sirotinski vpisniki, knjiga zapornikov, kazenski vpisnik in sodni vpisnik ter knjiga sporov med invalidi in meščani. Z Dunaja smo dobili gradivo Invalidskega doma Ptuj, za upravno zgodovino Ptujja pomembno gradivo Invalidske uprave pa je žal še vedno na Dunaju. Po zaslugi pok. prof. Klasinca hrani ZAP v fondu Fotokseroteka 872 posnetkov (šk. št. 51) gradiva Invalidske administracije za čas od 1752 do 1759. Nekaj posnetkov tovrstnega gradiva imamo tudi iz Štajerskega deželnega arhiva v Gradcu, in sicer v fondu Arhiv mesta Ptujja, ki je tudi vrnjen.

Oba našeta fonda Invalidski dom in Invalidska uprava, ki sta pravzaprav en fond, sta za Ptuj izredno zanimiva, prvi zaradi konkretnega življenja velikega števila tujcev v našem mestu, drugi pa zaradi uprave in sodstva sredi 18. stol.

Pri brskanju po tem na novo pridobljenem gradivu in po že obstoječem se je porodilo

vprašanje, kakšno vlogo je ta inštitut odigral v upravnem in gospodarskem življenju našega mesta, kaj je mesto pridobilo s to ustanovo in kakšna je ta ustanova sploh bila. Največ podatkov daje arhivsko gradivo, nekaj že uporabljenega na razstavi 600 let ustavne in upravne zgodovine mesta Ptujja, v rokopisih Simona Povodna, v lokalnem časopisu *Tednik in zelo dosti v jubilejni publikaciji K. K. Militär — Invalidenhaus zu Pettau von der Errichtung bis zu Auflösung*,¹ ki jo je ob ukinitvi Invalidskega doma Ptuj napisal znani ptujski historiograf Ferdinand Raisp,^{1a} 1818 do 1898. Knjižica je malega formata in obsega 16 strani. Hrani jo Ljudska in študijska knjižnica Ptuj. Avtor je kot 14-letni deček stopil v službo kot praktikant računovodske pisarne Invalidskega doma Ptuj. Tu je služboval štiri leta, nato je šel po svetu in ob vrnitvi leta 1848 postal uradnik v pisarni *Dietrichstein-Herbersteinovih* posestev na Ptujju. Publikacija je zvest prikaz dogajanj, saj je npr. Raispov opis v zvezi s predajo mestnih ključev leta 1752 identičen z opisom v arhivskem gradivu.

Kje so vzroki, da je Marija Terezija ravno na Ptujju ustanovila ta invalidski inštitut, ki je bil eden od petih v monarhiji. Ostali štirje so bili razporejeni takole: Dunaj, Praga, Trnovo (Pešta) in Padova. Ti inštituti so bile hiše oskrbe za vojake in oficirje, ki so v službi cesarju ostareli ali postali invalidi. Na Ptujju so bili vojni veterani iz Štajerske, Kranjske, Koroške, Istre, Goriške, Tirolske, Hrvaške in Slavonije. Raisp z zanosom opisuje te dobre sinove svoje domovine, ki so ravno na Ptujju našli drugi dom, očetovo hišo, v kateri so preživeli večer svojega življenja in sicer dobro preskrbljeni tako z obleko, hrano, hišno nego in postrežbo.

Mesto Ptuj je še v 18. stol. vztrajalo na srednjeveški mestni avtonomiji, ki je mestu in meščanom dajala posebne ugodnosti pri trgovini in obrti. Vendar je taka usmeritev počasi postajala zavora, ker se s svojo zaprtostjo ni vključevala v novi gospodarski sistem porajajočega se kapitalizma. Temu je med drugim tudi vzrok slaba surovinska baza za razvoj založništva in manufaktur.

V začetku 18. stol. je Ptuj izpadel kot trgovsko križišče, in sicer zaradi tako imenovane

Poslovilna pojedina invalidov leta 1860 v Ptujju

komercialne ceste Dunaj—Gradec—Maribor—Slovenska Bistrica—Ljubljana—Trst. Leta 1748 je bilo ustanovljeno Okrožno glavarstvo v Mariboru, s čimer je Maribor kot sedež državnega urada pridobil na ugledu pred bližnjim Ptujem. V ptujski upravi so bile vse češče nerednosti in celo poneverbe. Leta 1746 je Ptuj prizadejal hud požar, zgorelo je kar 79 hiš. Na tako stanje v Ptujju je leta 1750 naletela Marija Terezija. Skušala je rešiti gospodarsko propadanje mesta, njegovo nezmožnost vključevanja v začetku kapitalistične proizvodnje in upadanja posebnega avtonomnega položaja srednjeveško organizirane obrti in trgovine. Rešitev je videla v ustanovitvi invalidskega doma s stalno garnizijo in v zgraditvi ceste do Slovenske Bistrice. Nerednosti v upravi pa naj bi rešila tako imenovana Invalidska uprava. Svojo odločitev je Marija Terezija začela uresničevati takoj in že proti koncu leta 1751 so prišli prvi veterani in se naselili v Proviantski hiši št. 105²⁾, pozneje Mali kasarni, ki je stala na mestu današnje tržnice na Titovem trgu. Hkrati s prihodom invalidov je bila uvedena (leta 1752) tudi invalidska uprava. Raisp obširno poroča o simbolični predaji ključev mesta Ptujja in s tem o izgubi mestne avtonomije. Ptuj je tako zapadel pod državno upravo. Oblikovan je kot posebno delovno področje — department, ki ga je upravljal od cesarja imenovani kantonski predsednik s svetovalci. Invalidska uprava je prevzela vrhovno oblast nad mestom, postavljala je mestnega sodnika in člane magistrata.

Maja 1752 je Invalidska uprava kupila od nemškega viteškega reda hišo št. 45 in jo spremenila v Invalidsko kasarno. Ta stavba je še danes dobro ohranjena in sicer gre za hišo v Prešernovi ulici št. 18.³⁾ Ta stavba je bila sredi 18. stol. Invalidski špital, v stari Jugoslaviji pa orožniška postaja. Invalidska uprava je širila svojo dejavnost in že 1754 kupila od požara uničeno palačo grofov Sauerjev iz Borla — hiša št. 121. Na tem mestu je bila pozneje zgrajena tako imenovana Velika kasarna.^{3a)} Stala je v sedanji Lackovi ulici. Leta 1755 je Invalidska uprava dokupila Peckovo hišo št. 49 (danes Prešernova ulica št. 16),⁴⁾ za stanovanje vsakokratnega zdravnika. Za potrebe Invalidskega doma so pekli kruh na današnjem Vrazovem trgu št. 2,⁵⁾ in sicer v Phisterhausu — torej v že obstoječi pekarni. Leta 1869 je bil v tej stavbi 1. razred ptujске gimnazije. Simon Povoden navaja med stavbami Invalidske uprave tudi hišo št. 168,⁶⁾ kar bi ustrezala danes stavbi v Jadranski ulici.

Invalidska uprava, ki je bila uvedena takoj ob prihodu invalidov, ni skrbela samo za izvajanje državne administracije in sodstva, temveč je v svojem 10-letnem obdobju poskrbela tudi za izgradnjo nekaterih objektov v mestu.⁷⁾

Leta 1752 so porušili staro bastijo in obzidje ter naročili projekte za izgradnjo novega nasipa. Stroške za izgradnjo le-tega so prevzeli na državno blagajno, vendar zaradi 7-letne vojne to delo ni bilo končano. Leta 1753 so preselili pokopališče iz mesta. Leta

1754 so prevzeli v svoje roke gospodarjenje z mitnino. Leta 1756 so naročili tlakovanje ulic in v tej zvezi podrli živinske lope in zakrpali mlakuže po mestnih ulicah. Uvedli so pristojbine za tlakovanje in zgradili dva nova mostova. Leta 1761 so pridobili od mesta pristan na levem bregu Drave, in sicer za hrambo lesa, za prodajo in kurjavo. Ta les jim je posredovalo državno gospostvo Fala iz pohorskih gozdov.

Zelo zanimiva je bila tudi obleka teh vojnih veteranov, katerih število se je vrtelo okoli 500. Simon Povoden navaja številko 666.⁸ Nekaj časa je deloval tudi vojaški inštitut, kjer so vzgajali okoli 500 dečkov za bodoče podčastnike. Veterani^{8a} so bili oblečeni v bele suknje z rdečimi zavihki, bele kratke suknjene hlače, bele volnene nogavice, nemške čevlje in klobuk à la Corse s kositrnim gumbom. Gojenci so bili oblečeni v modro suknjo z rdečim površnikom, enake barve madžarskimi hlačami in madžarskimi čevlji. Sinovi oficirjev so nosili na glavi klobuk z medeninastim gumbom, ostali pa modre kape z rdečim trakom. Ta noša se je leta 1817 spremenila glede na nacionalnost vojnih veteranov.

Historiograf Raisp navaja v svoji publikaciji poimensko vse polkovnike, mišljeni so ravnatelj Invalidskega doma, organizacijo le-tega in organizacijo uprave, število zaposlenih in njih naloge. 3. septembra 1860 je Invalidski dom v Ptuju ukinjen. Na strelišču ob Dravi je bilo veliko slavje, kot ga Ptuj ni pomnil.⁹ Vojne veterane so razselili; tiste iz Istre, Goriške in Kranjske ter južne Tirolske v Padovo, iz notranje Avstrije (Štajerska, Koroška) in severne Tirolske na Dunaj, iz Hrvaške in Slavonije v Trnovo na Madžarskem. Raisp zaključuje svojo publikacijo z ugotovitvijo, da je ukinitvev Invalidskega doma velika škoda za Ptuj.

Iz pričujočega prikaza je razvidno, da je mesto s takim številom tujcev pridobilo na pestrosti, število prebivalcev je bilo povečano in s temu povečane potrebe po tržnih viških agrarnega zaledja. Invalidska uprava je pometla z ostanki srednjeveške avtonomije, poskrbela v 10 letih za izgradnjo nekaterih objektov v mestu in komunalno urejenost, in s tem dajala številnim domačinom delo in zaslužek.

Da bi dokončno opredelili pomembnost te institucije za naše mesto, bi morali predelati vse gradivo, ki se hrani v Zgodovinskem arhivu Ptuj in tisto, ki je še v tujih arhivih ter časopisne novice iz tistega časa.

OPOMBE

1. Ferdinand Raisp: K. K. Militär — Invalidenhaus zu Pettau von der Errichtung bis zu Auflösung, Graz 1860 (Ljudska in študijska knjižnica Ptuj), ponatis v »Grazer Zeitung« Nr. 220, str. 226—229. — 1.a Viktor Škrabar: Stirje ptujski lokalni zgodovinarji, ki so pripravljali, ustanavljali in vodili naš muzej, ČZN XIX/1, Maribor 1924. — 2. A. Kovač: Ptuj v zrcalu svojih ulic in trgov, Ptujski tednik 21. februar 1958. — 3. A. Kovač: Ptuj v zrcalu svojih ulic in trgov, Ptujski tednik 7. februar 1958. — 3.a Glej opombo št. 1, str. 5. — 4. A. Kovač: Ptuj v zrcalu svojih ulic in trgov, Ptujski tednik 7. februar 1958. — 5. A. Kovač: Ptuj v zrcalu svojih ulic in trgov, Ptujski tednik 18. april 1958. — 6. Simon Povoden: Bürgerliches Lesebuch II. 1825, str. 8—15, ZAP, sig. R-41. — 7. Ferdinand Raisp — glej op. 1, str. 6—7. — 8. Glej op. 6. — 8.a Ferdinand Raisp — glej op. 1, str. 7. — 9. Glej op. 1, str. 16. — Uporabljeni so bili tudi teksti z razstave »600 let ustavne in upravne zgodovine Ptuja«, Ptuj 1979, fototeka 35 V, razstavni katalog — eksponati 219—230.

O PREPREČEVANJU IN ZATIRANJU STEKLIN TER UVEDBI PASJEGA DAVKA V LJUBLJANSKEM OKROŽJU PRED DVESTO LETI (1785)

VASKO SIMONITI

Steklina predstavlja nevarno bolezen, ki še danes ni popolnoma zatrita. V nekaterih deželah Evrope jo imajo že skoraj štiri desetletja, v drugih so jo že precej zatrli. Po daljšem obdobju je bila ugotovljena tudi pri nas v Sloveniji. Leta 1973 je najprej vdrla v Prekmurje z Madžarske, leta 1979 pa na Koroško in v gornjesavsko dolino iz Avstrije. Ponovno se je steklina pojavila spet po šestih letih — to je leta 1985, ko se je ob koncu leta razširjala v okolici Ljubljane (Delo, 14. novembra 1985, str. 7; Delo, 26. novembra 1985, str. 10; Ljubljanski dnevnik, 14. decembra 1985, str. 15; Delo, 13. januarja 1986, str. 2).

Povzročitelj stekline je virus, ki ga prenašajo predvsem določene vrste živali. Pri silvatični-gozdni steklino so glavni prenašalci lisice in druge mesojede divje živali, kakor jazbec, kuna in tudi glodavka pižmovka. Najbolj neposredno je širjenje stekline odvisno od gostote lisic, tako da bolezen preneha, če pade njihova številčnost pod dve lisici na 1000 ha.¹ Pri urbani-mestni steklino pa sta glavna prenašalca infekcije potepuški pes in mačka. Npr. v Srbiji ulovijo v večjih mestih letno, zaradi nevarnosti, da bi izbruhnila steklina, od petsto do dva tisoč potepuških psov.² Človek nima pri širjenju stekline nobene vloge, vendar pa lahko zbolijo. Kdor pa zbolijo za steklino, umre. Zato sedaj učinkovito preprečujemo to bolezen le s preventivnim cepljenjem ali s cepljenjem takoj npr. po ugrizu steklega psa. Za samo bolezen pa še ne poznamo zdravila. Seveda pa izbruhe te smrtno nevarne bolezni in njeno širitev preprečuje tudi upoštevanje raznih zveznih in republiških zakonskih predpisov, občinskih odlokov, navodil veterinarskih uprav in izdaje priložnostnih brošur katere opozarjajo občane na nevarnost in ustrezno zaščito pred to boleznijo.

Po tem kratkem uvodu v katerem se nismo želeli spuščati v podrobnosti, pogledjmo, kako so se pred steklino branili pred dvesto leti.

Od druge polovice 18. stoletja, to je, v času cesarice Marije Terezije in cesarja Jožefa II., so se počasi začeli razvijati splošni zdravstveni in higienski ukrepi. Mesta in trgi so bili namreč polni umazanije: gospodinje so skozi okna zlivale na cesto pomije, praznile nočne posode in vso mogočo umazanijo, ulice so bile polne voz, tovarne in klavne živine, na trgih je zbiral črednik živino za pašo, vse

polno je bilo gnoja, smeti in blata.³ Pogosto so razsajale vsakovrstne bolezni. Med zdravstvene in higienske ukrepe, ki naj bi preprečevali bolezni, so začeli uvajati tudi ukrepe za zatiranje raznih živalskih bolezni. Že leta 1753 je bila v Avstriji ustanovljena konjederska služba, obenem pa izdana z dvorno uredbo splošna in temeljna načela o zatiranju živalskih kužnih bolezni.⁴ Tako je bila za izkoreninjenje stekline, ki se je širila tako po podeželju kot v urbanih okoljih, zadolžena konjederska služba. Poleg tega so ob izbruhu in širjenju te bolezni, tako kot danes, tudi takrat opozarjali prebivalstvo z dodatnimi ukrepi.

Steklina se je močneje pojavila v avstrijskih deželah leta 1781. V obvestilu (odredbi) prebivalstvu, izdanem na Dunaju 1. februarja tega leta, beremo, da se je »od nedavno že nekajkrat zgodilo, da je človeka in domače živali ugriznil domač ali tuj stekel pes... in ker se je pri tej strahoviti bolezni splošno nemarno in brezskrbno ravnalo ter ni bilo pripravljenih varstvenih ukrepov in se niso uporabljala zdravila, tako da je marsikateri človek umrl na način, vreden največjega usmiljenja, je cesarsko-kraljeva vlada Spodnje Avstrije spoznala za potrebno, da slehernega kar se da dobro opozori na bolezen in zaščiti pred njo.«⁵ Po tej navedbi lahko zgolj domnevamo, da je steklina razsajala tudi v slovenskih deželah oziroma na ljubljanskem področju, ki nas v pričujočem sestavku zanima. Toda v vseh kasnejših okrožnicah, izdanih v Ljubljani, se izrecno poudarja, da je treba okrožnice razglasiti in objaviti skupaj s tem obvestilom, izdanem leta 1781. To obvestilo namreč zelo obsežno seznanja prebivalstvo, kako se steklina prenaša, kakšni so znaki stekline ter kako se pred njo zavaruje. Precej dobro je bilo »iz splošne izkušnje« znano, da steklina »prvotno nastane med domačimi živalmi samo pri psih, med divjimi pa samo pri lisicah in volkovih.«⁶ Od teh se prenaša steklina na človeka in vse domače (tudi pernate) živali »ne samo z ugrizom, ki povzroči krvavenje, ampak tudi z najmanjšo odrgnjenostjo kože, najmanjšim dotikom zob, slin ali krvi steklega psa ali druge stekle živali.«⁷ Ker je bil pes na kmetih in v mestih glavni prenašalec stekline, je bil takoj na začetku izdan ukaz, da je nujno odstraniti nepotrebne pse; pri drugih pa so morali lastniki pa-

ziti, da so pravočasno opazili znake, ki so značilni za steklino. Z opazovanjem (»iz splošne izkušnje«) so poznali zelo dobro znake te bolezni: »Pes ima brez dvoma steklino, če je žalosten, če se zavleče v skrit prostor, če se izogiba človeka, če renči (godrnja) namesto, da laja, če ima zbegane oči, če je nemiren, če sprejema le malo hrane ali pa sploh ne; končni znaki pa so: pes ne spozna več svojega gospodarja, popolnoma se mu spremeni glas, ne prenaša, da se mu kdo približa, oddalji se od svojega bivališča, ima opešano hojo, teka sem ter tja, ima povešeno glavo in meča mu visijo, iz gobca se peni in mu visi jezik, ki je večinoma svinčene barve, zdravi psi se steklega izogibajo že od daleč in pred njim prestrašeno bežijo, grizejo, kar jim pride naproti, odvrtna jim je voda in vse tekočine, na koncu se od izčrpanosti zrušijo na tla, se ponovno vzdignejo in spet padejo, dokler končno ne obležijo in poginejo.«⁸ Kot vidimo, se ti znaki skoraj v ničemer ne razlikujejo od znakov, ki se navajajo danes. V tem obvestilu sledi še vrsta ukrepov, kako naj se stekla žival ubije in pokoplje (npr. steklo govedo ali konja je bilo pred zakopom prepovedano dati iz kože) itd. Zanimiva pa so napotila, kako naj človek ravna, če ga stekla žival ugrizne, oslini ali se ga kakorkoli dotakne. Tako »ne sme nesrečna oseba sama iti k ranocelniku, ker bi strup s premikanjem prodril še globlje v telo, marveč naj ranocelnika pokliče k sebi.«⁹ Ker pa ranocelniki takrat niso bili prav pogosti, še posebno ne na deželi, so ljudem svetovali, da rano, če je bila na žilnatem ali kitastem delu telesa, najprej izperejo z lastnim urinom, nato pa večkrat s toplo slano vodo (»pest soli v pol maselca vode« — maselc = 0,328 litra),¹⁰ kar naj bi povzročilo močnejše krvavenje rane in s tem iztek strupa. Rano na mesnatem delu telesa pa naj bi človek z nožem še bolj odprl in spral s slano vodo; zgolj oslinjen del telesa ali poškopljjen s krvjo stekle živali pa bi moral z nožem prerezati, nato pa izžgati z razbeljenim železom. Pri vseh navedenih primerih naj bi ukrepal takoj, saj »kdor bo strahopeten in počasen oziroma se bo bal bolečin... si naj sam pripiše, če bo od te grozne in zastrašujoče bolezni zbolel in umrl.«¹¹

Koliko je ta odredba pripomogla k zatrtju stekline leta 1781 in koliko ljudi je ta bolezen prizadela oziroma si je pomagalo z navedenimi nasveti (in potem preživelo), ni znano. Vsekakor so dve leti kasneje to odredbo brali in razglašali bobnarji po Ljubljani in drugih mestih in trgih njenega okrožja, sku-

paj z okrožnico, izdano v Ljubljani 25. julija 1783. Ta je naznanjala, da je izbruhnila steklina ter da je nekaj ljudi zaradi tega že umrlo. Visoke kazni, ki jih je predvidevala okrožnica za lastnike psov, ki ne bi naznanili bolezni psa na pristojni urad, so pričale, da je vladal velik strah. Lastnik takega psa bi moral plačati 12 dukatov kazni (dukat = približno 3,5 grama čistega zlata) v glavnem mestu (Ljubljani), v manjših mestih (Kranju, Škofji Loki, Radovljici in Kamniku) 6 dukatov in v trgih 3 dukate. Ta denar pa bi vedno dobil naznanilec, potem ko bi se ugotovila resnica. Za podložnike na deželi je bila predvidena kazen od tri do osem dni prisilnega dela v okovih. Za vse druge pse brez ovratnice, ki so se potepali po deželi in v mestnih ulicah, pa je imel konjederec pooblastilo, da jih »takoj ujame in na mestu pobije.«¹² 26. septembra se je okrožnica ponovila in kazni so bile še ostrejše. V Ljubljani je bila kazen povišana na 24 dukatov, v drugih mestih in trgih je višina ostala ista, v vaseh oziroma na deželi naj bi sedaj plačali kazen v višini 6 dukatov; vse, ki kazni ne bi denarno zmogli, pa bi doletelo osemdnevno prisilno delo v okovih.¹³ Ta opozorila in izredno visoke kazni ter v bistvu zelo vabljiva denarna nagrada za tistega, ki bi naznanil lastnika steklega psa, so morda povzročili vsesplošni pregon potepuških psov in psov, ki niso imeli gospodarja. Lastniki so odstranili stekle pse sami, če pa so bili naznanjeni, da imajo bolnega psa, je le malo verjetno, da so glede na višino kazni priznali steklega psa za svojega. Prebivalstvo pa je očitno postalo previdnejše. Okrožnica, izdana naslednje poletje (1784), je sicer ponovno opozarjala na okuženost psov,¹⁴ vendar pa ni v vsem letu nihče umrl zaradi stekline.¹⁵

Kljub previdnosti in večjemu ali manjšemu spoštovanju ukrepov se je potikalo po deželi tudi v letu 1785 še vedno precejšnje število steklih psov.¹⁶ Presplošna odredba iz leta 1781, da je treba ubiti odvečne pse, oziroma okrožnica iz leta 1783, da lahko konjederec ubije psa, ki nima ovratnice, sta le malo prispevali k zmanjšanju oziroma kontroli števila psov, ki »se potikajo celo po cerkvah.«¹⁷ Zato je mestni magistrat v Ljubljani junija 1785 izdelal predlog odredbe, »kako bi dosegli zmanjšanje števila psov v mestih«. Okrožni urad je ta predlog sprejel in odredba je začela veljati še v istem mesecu ali v začetku naslednjega za celotno ljubljansko okrožje.¹⁸ Predpisano je bilo, da se uvede davek na vse pse, razen za tiste, ki jih imajo

ljudje iz »nujnosti in koristnosti«. ¹⁹ Njihovi lastniki so morali oblastnemu uradu pisno sporočiti, zakaj in koliko psov želijo imeti. Po presoji tega urada je bilo izdano dovoljenje ali pa je bila prošnja za oprostitev davka zavrnjena. Vsi drugi, ki so imeli pse zgolj za zabavo, so morali plačati ne glede na pasmo in premoženjsko stanje lastnika 3 goldinarje davka, ki se je podvojil za drugega psa, potrojil za tretjega... Davek je bil namerno precej visok, »saj se zdi, da manjša taksa ne odvrta zadostno in ne ustreza namenu«. (V ilustracijo povejmo, da je vrednost enega goldinarja ustrezala vrednosti 11,69 grama čistega srebra. Za tri goldinarje, kot je znašal davek na psa, se je lahko leto prej (1784) kupilo 20 kg in 16 dkg govedine ²⁰ ali pa v letu 1785 za isto denarno vrednost približno 52 litrov in 68 centilitrov pšenice. ²¹) Vsi psi so morali imeti ovratnico in na njej na vidnem mestu žig — pasjo znamko. Pse, ki te pasje znamke ne bi imeli, je lahko konjederrec ubil. Po izteku leta so morali lastniki psov ponovno plačati davek ali pa pisno sporočiti, da psa nimajo več in vrniti ovratnico. Po tej odredbi pa ni bilo dovoljeno imeti v mestih »vse večje vrste psov, ki so zaradi svoje moči in naravnega stanja nagnjeni, da delajo škodo — tako imenovani lovski psi, doge itd.«. Tu je verjetno mišljena tista vrsta psov, ki jih danes uvrščamo v skupino dog — vsi veliki, težki psi z močnimi kostmi, močno razvitim zgornjim delom lobanje, močnim čelnim nastavkom in očitno debelim, topim in bolj ali manj kratkim gobcem. ²² Kljub okrožnicam, izdanim 13., 14., 15., 30. julija, 3., 5., 6. avgusta 1785 ter 17., 20. in 24. junija 1786, ²³ ki so razglašale, da se potika po vsem ljubljanskem okrožju še veliko psov, ter da bodo psi ne glede na lastnika (če ga imajo) in ne glede na pasmo pokončani, lastnik pa, če ga bodo ugotovili, bo kaznovan s tremi goldinarji, lahko sklepamo, da se je v določeni meri uveljavila v mestih uvedba davka na pse, pasja ovratnica in znamka. V okrožnicah se namreč govori, da so pse, ki se potikajo po mestih, največkrat s seboj pripeljali podeželani. »Nizka« kazen v višini uvedenega davka, ki je čakala lastnika psa brez oznak in to, da se v okrožnicah niso več omenjali stekli psi, pa pomeni, da je nevarnost te bolezni takrat prenehala.

Če smo na začetku zapisali, da se človek zaščiti danes pred steklino s cepljenjem, velja to tudi za psa. Z vsakoletnim obveznim cepljenjem in plačanjem določene pristojbine dobi pes znamko. Pred dvesto leti cepiva niso poznali in uvedba davka, pasje ovrat-

nice in pasje znamke psa sicer pred steklino niso zaščitile, vendar je v danem trenutku imelo enak pomen, kot danes: nadzor nad psi in nadzor nad njihovim zdravjem.

OPOMBE

1. Lovec pri preprečevanju in zatiranju stekline — izdala Zveza lovskih družin Gorenjske, Kranj — Kranj 1981, str. 5, 7. — 2. Besnilo (besnoča, bes, hidrofobija, lisa, rabies) — izdal Gradski sekretariat za inspekcijske poslove — Veterinarski inspektorat Beograd — Beograd 1977, str. 12. — 3. J. Mal, Stara Ljubljana in njeni ljudje, Ljubljana 1957, str. 74. — 4. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev (zgodovina agrarnih panog) I., Ljubljana 1970 str. 370; J. Batis, Začetek organizirane veterinarske službe v Sloveniji, Zbornik biotehniške fakultete univerze v Ljubljani, Veterinarstvo 14 (1977) supl. 4, str. 153—160; M. Dolenc, Začetki veterinarskega šolstva na Slovenskem, Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 7 (Slovenska matica), Ljubljana 1983, str. 113—136. —

5. Zgodovinski arhiv Ljubljana (naprej citirano ZAL), LJU, Reg. I, fasc. 45, str. 1004. — 6. ZAL, LJU, Reg. I, fasc. 45, str. 1004'. — 7. ZAL, LJU, Reg. I, fasc. 45, str. 1004'. — 8. ZAL, LJU, Reg. I, fasc. 45, str. 1005'. — 9. ZAL, LJU, Reg. I, fasc. 45, str. 1007'. — 10. Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero, Zgodovinski časopis, Ljubljana, 1954, str. 52. — 11. ZAL, LJU, Reg. I, fasc. 45, str. 1007—1008'. — 12. ZAL, LJU, Reg. I, fasc. 45, str. 1010. — 13. ZAL, LJU, Reg. I, fasc. 45, str. 1011—1012. — 14. 8. julij 1784, ZAL, LJU, Reg. I, fasc. 45, str. 1015. — 15. ZAL, LJU, Reg. I, fasc. 45, str. 1022'. — 16. Okrožnice so bile izdane 13. in 27. aprila ter 3. junija 1785, ZAL, LJU, Reg. I, fasc. 45, str. 1019. — 17. ZAL, LJU, Reg. I, fasc. 45, str. 1023. — 18. ZAL, LJU, Reg. I, fasc. 45, str. 1021 — 1022, natančnega datuma ne moremo določiti, ker je ohranjen le osnutek te odredbe. V tem osnutku je zapisano, da je nastal po ukazu iz začetka junija. Po okrožnicah od 13. julija naprej vidimo, da je bila ta odredba sprejeta v mesecu juniju ali v začetku julija. — 19. O uvedbi tega davka je kratko notico objavil I. Vrhovec v Izvestjih muzejskega društva za Kranjsko 3/1893, zvezek 5, str. 208, vendar večinoma popolnoma netočno. Vsebina notice je naslednja: »Pasji davek. V Ljubljani so prvokrat uvedli pasji davek leta 1785. Pobirali so ga po 3 gld. od psa, toda toliko le od navadnih in koristnih psov. Od psov pa, ki so jih imeli ljudje le za zabavo, se je plačevalo po 6 do 9 gld. Veliko psov pa ljubljanci celo niso smeli imeti. (Arhiv ljub. mesta, fasc. 131—133).« — 20. V. Valenčič, Ljubljanska obrt od začetka 18. stoletja do srede 19. stoletja (publikacije Zgodovinskega arhiva Ljubljana), Ljubljana 1977, str. 125. — 21. V. Valenčič,

Žitna trgovina na Kranjskem in ljubljanske žitne cene od srede 17. stoletja do prve svetovne vojne, Razprave X/4, SAZU, razred za zgodovinske in družbene vede, Ljubljana 1977, str. 397

oziroma 157 — računano po ceni iz aprila 1785. — 22. M. Zidar, O psih (peta dopolnjena izdaja), Ljubljana 1983, str. 276. — 23. ZAL, LJU, Reg. I, fasc. 45, str. 1023—1027.

BLEJSKI OTOK IN IZRAŽANJE NARODNE ZAVESTI

BOŽO BENEDIK

Blejski otok in cerkev na njem je bil že pred več kakor sto leti vabljava točka romarjev, pozneje pa tudi narodnjakov, ker so s tem izražali svoja prebujajoča narodnostna čustva in narodno zavest. O tem nam veliko zanimivega povedo knjige obiskovalcev otoka, ki jih hranijo v blejskem župnišču. Ustavili se bomo pri taki knjigi za leta 1867 do 1879, ko se je slovensko ljudstvo že politično izoblikovalo in je začinjalo živahno narodnostno življenje, ki ga je označevala zlasti doba taborov z vnovično zahtevo po zedinjeni Sloveniji.

Omenjena in vse druge tovrstne ohranjene knjige nam govore, koliko je bilo v času, ki ga knjiga zajema, obiskovalcev na blejskem otoku, kdo vse je prihajal nanj, zakaj so prihajali pa tudi kaj so izpovedovali ob vpisovanju v knjige. Za ta kratek zapis uporabljena knjiga je zajela čas dvanajstih let in v njej se je ohranilo okoli 15.880 podpisov obiskovalcev ali na leto okoli 1320. Seveda se vsi obiskovalci otoka in cerkve na njem niso vpisovali v knjigo, saj mnogi izmed njih niso znali pisati. Zato vsekakor upravičeno sodimo, da je bilo število obiskovalcev otoka vendar nekoliko večje.

Poglejmo odkod so prihajali in kdo so bili obiskovalci ter kako so izražali narodno zavest in čustva.

Lahko trdimo, da so obiskovalci prihajali iz vseh delov sveta prav tako kot danes. Seveda so bili številni zlasti okoličani Bleda, sami domačini pa so le redki. Dalje so prihajali obiskovalci iz Kranja, številni so bili iz Ljubljane, Novega mesta, Dolenjske sploh, Štajerske, še več pa iz Primorske, posebej iz Gorice, Trsta in Celovca. Dalje se vrste podpisi obiskovalcev iz Gradca, Dunaja in krajev bivše habsburške monarhije. Posebej naj omenimo še oboževalce otoka iz Zagreba, Beograda, Bosne; so pa tudi že takrat bili na otoku gostje iz Anglije, Egipta, Češke,

Rusije, Brazilije in celo iz daljne Japonske. Ti so se vpisali v svoji pisavi.

In kdo so bili ti obiskovalci otoka? Iz podpisov lahko zasledimo marsikaj. Veliko je bilo dijakov, saj so se vpisali celi razredi gimnazij iz Kranja, Ljubljane, dalje bogoslovci, uradniki raznih ustanov, trgovci, pa profesorji, izobraženci sploh in člani tedanjih meščanskih družin, posebej iz Ljubljane. Le redke izobrazbe Slovenec tistega časa ni bil na otoku in se ni vpisal v to danes zanimivo knjigo. Skoraj vsi so ob podpisu vpisali tudi datum, kdaj so bili na otoku. Nekateri so se vpisali po večkrat, to se pravi, da so večkrat obiskali Bled in otok. Zato je razumljivo, da je večina podpisov izpisane pisave, to se pravi, da so bili predvsem izobraženci, manj je opaziti težke, okorne pisave našega kmečkega življa. Verjetno pa se ti sploh niso vpisovali kot ostali, saj mnogi tudi niso bili večji pisave. Žal pa mnogi podpisi niso čitljivi, tako da je težko ugotoviti, kdo so bili vsi ti podpisniki.

Imena podpisnikov so bila po veliki večini slovenska, tista, ki so bila pisana v okorni, težki pisavi prav vsa. Tujci so bili večji del iz nemškega govorečega ozemlja. Če le površno preletimo spominsko knjigo, bomo našli nemalo imen pomembnih Slovencev tistega časa, ki se jih še danes spominjamo. Bili so politiki, pisatelji, pesniki, številni takrat še študentje, pa tudi pomembni domačini ali poznane trgovske družine iz Ljubljane.

Od domačinov ali obiskovalcev, ki so bivali takrat na Bledu, najdemo podpise Antona Westra, blejskega župana, kot je sam pripisal leta 1875, članov družine Rouard, lastnika blejskega gradu in jezera; Oscar Rikli se je prvič vpisal leta 1869, da njegovega brata Arnolda Riklija ne zasledimo med obiskovalci, kar je vsekakor zanimivo, saj je takrat že imel svoj »Zdravilni zavod« na

Bledu, dalje Katro Piber iz Mlina, Marijo Mosche in dr. Valento, člane družine Golias-Skale, Camilla grofa Eichelburga, lastnika današnjega hotela Toplice večkrat se je podpisal tudi domači narodnjak Anton Hudovernik pa Matevž Kosmač z Bleda, Ivan Ambrožič iz Želeč, Gregor Arh iz Gorjuš. Vendar je domačinov le malo vpisanih, kakor smo že rekli, saj so verjetno le redko hodili na otok ali pa se niso vpisovali v knjigo.

Že leta 1869 se je vpisal Julius Kugy, z njim Paul Kugy, Anton Pleiwies in znani slovenski komponist dr. Benjamin Ipavec, iz nemškega Gradca kot je pripisal, že naslednjega leta zasledimo podpis Jurija Šubica, podobarjevega sina iz Poljan, bogoslovca Antona Jegliča, ki ga srečamo na Bledu skoraj vsako leto, člane družine Kapus iz Kamne Gorice, znanega livarja iz Ljubljane Antona Samasso, pa dr. Jerneja Zupanca, notarja in odbornika Slovenske Matice, dr. Rad. Razlaga, Jožefa Pagliaruzzija, Henrika Ničmana z družino in druge.

V letu 1871 je vpisan v knjigo P. v. Radics, ki je večkrat opisoval Bled in takratno Kranjsko, Andrej Pirnat, oskrbnik »Pečovnika« pri Celju, Matija Murnik in znani prosvetni delavec Janko Žirovnik takrat doma na Bledu.

Vrsta znanih imen je zapisanih 15. septembra 1872, ko so po slovesnem odkritju spominske plošče v Vrbi na hiši dr. Franceta Prešerna, mnogi udeleženci obiskali še blejski otok. To so bili Janez Kersnik, Fran Šerko, Fran Erjavec, Fran Levec, oba iz Gorice, pa Josip Regen ter Jurij Šubic iz Poljan nad Škofjo Loko ter dijak Janko Šubic, primarij dr. Pestotnik, pravnik dr. Josip Dobida. Ob tej priložnosti je ing. Podkrajšek iz Ljubljane zapisal v spomin na velikega pesnika naslednje besede: »Kar se v Sloveniji poštenega rodi — vse Prešerna, pesnika slavi.«

V poznejših letih najdemo še podpise Josipa Jurčiča, dr. Ambrožiča z ženo Lojzko, dr. Andreja Lisjaka in dr. Antona Arka, ki so vsi skupaj prišli na otok. Še pozneje, v letu 1875 so obiskovali otok in se vpisali v knjigo obiskovalcev otoške cerkve Anton Foerster, kaplan Jakob Aljaž pa Gregor Krek, univerzitetni profesor iz Gradca, dijak Franc Koblar, Anton Fabiani in še drugi.

Blejski otok je v omenjenem obdobju postajal kraj, na katerem so mnogi s svojim obiskom želeli pokazati prebujanje oziroma

trdnost svoje narodne zavesti. To naj dokazujejo številni napisi, izrezki, verzi, vzkliki, gesla z narodnostno vsebino, ki so jih mnogi pripisali k svojim podpisom. Opevali so lepote otoka Bleda in Slovenije, nasploh ne manjka pa tudi tistih s povsem narodnjaško vsebino, s katerimi so si dali posamezniki ob obisku na blejskem otoku duška v svoji narodni zavesti. Poglejmo nekaj takih primerov.

Tako je neznani obiskovalec z Radomelj leta 1869 k svojemu podpisu pripisal naslednje v prihodnost zazrte misli: »Bratje kvišku ustanimo, že svoboda nam blešči, le združimo se, objemimo, tuj se jarem že drobi. Da Slovenije smo sinovi, čuj dol naj in vrhovi!« Leto pozneje pa je Jože Ambrožič ob svojem podpisu zapisal: »Živela Slovenija! Čujte gore in bregovi, da sinovi Slave smo!« Josip Zanoškar pa je leta 1871 vzkliknil: »Pozdravljeni hribi, snežne glave, doline prijazne od bistre vode — Zedinimo se, ne vdajmo se!« Istega leta se je I. Z. Vesely, načelnik Južnega Sokola iz Ljubljane drznil v knjigo napisati celo: »Vive la republique!«

V letu začetka bosenske vstaje (1875) je v knjigi prišla do izraza morda tudi jugoslovanska misel ali vsaj solidarnost z uporniki. Tedaj je Pavel Skale iz Ljubljane zapisal: »Živeli Serbi, Hercegovci, Bošnjaki, Bulgari, Črnogorci — Bog pomagaj Jugoslovane!« Matija Kovačič iz Bosne pa je leta 1877 k podpisu pripisal: »Slovenska mati nas je rodila, slovenski oče nas gojil, slovenska vila nas zbudila, Slovenci mi, da ne bi bli!«

Še bi lahko naštevali. Posebno številni so citati Prešernovih pesmi, a največkrat zasledimo zapis: »Dežela Kranjska nima lepšga kraja, kot je ta podoba raja.« K izražanju slovenske narodne zavesti in čustev v obliki teh zapisov pa je deloma šteti tudi obiske na otoku številnih dijakov, celih razredov, članov raznih organizacij takratne mladine. Obisk otoka jim ni pomenil samo zadostitev notranjega zadovoljstva, marveč tudi zunanji izraz narodne zavesti, ki jo je še posebej povezovati s Prešernom in njegovo poezijo.

OPOMBE

Vir za prispevek je »Knjiga obiskovalcev otoka« za leta 1867 — 1879, ki jo hrani župnišče na Bledu.

PRISPEVEK K NASTANKU TRGA GORNJA RADGONA

IVAN RIHTARIČ

Radgona,¹ naselje ob Muri, se v zgodovinskih virih omenja že dokaj zgodaj; mesto »Raclitanum« ali celo sporni »Halicanum«² naj bi bil predhodnik mesta, ki je dobivalo od 11. do 13. stoletja že obrise svojega poznejšega, za deželnega kneza pomembnega mesta v vojaškem in trgovskem smislu.

Gornjeradgonski grad je dajal mestu Radgoni s svojim prevladujočim položajem nad reko Muro popolno varnost skupaj z načrtno speljanimi rokavi Mure.

Mesto si je spretno pridobivalo mestne privilegije ter gradilo mestno samoupravo. Do leta 1803 je dobilo 47 privilegijev.³

Mesto je bilo postavljeno v izrazito agrarno področje ter je bilo tesno vezano na podeželje in predvsem bližnje Slovenske gorice, saj je v njem poleg trgovine in obrti cvetela tudi trgovina z vinom. Oba bregova reke Mure sta bila povezana z mostom,⁴ okrog katerega se je na desnem bregu začelo razvijati naselje. Grafika mesta iz leta 1745 nam prikazuje posamezne hiše pod gradom in ob Muri. Te hiše štejemo kot jedro za nastanek poznejšega Spodnjega in Gornjega Griesa.⁵

Franciscejski kataster iz leta 1821⁶ kaže, da se je pod gradom (»Schloss Ober Radkersburg«) ustvarila na vzhodni strani ob njegovem robu naravna polica (Zgornji Gries), ki je imela sklenjene hiše tako, da so le-te bile prislonežene h grajskemu hribu. Za celo višino hiš nižje je na »tleh« bil t.i. Spodnji Gries, ki pa se je na svojem začetku ob Muri odpiral v živinski trg (»Vichmarkt«). Na koncu Spodnjega Griesa se je odprl še nov, manjši trg, ki je viden še danes. Pod starim mestnim špitalom⁴ sta bili še dve stavbi, ki sta pod ostrim kotom vezali cesti na sebe. V neposredni bližini čez cesto pa jo je dopolnjevalo Admontsko poslopje s še štirimi stavbami. Nekoliko dvignjen teren nad mestnim špitalom je bil primeren za cerkev sv. Petra. Osnovna cesta, ki je povezovala cerkev z jugom (danes Partizanska cesta) je bila obdana s hišami na obeh straneh, seveda med sboj nepovezanih. Še nekaj raztresenih hiš, pašniki, vrtovi, njive in poti so seveda lep dokaz, da je tak videz naselbine upravičeno nosil ime predmestje (»Vorstadt«) tudi v listinah prejšnjih stoletij, Radgoni na levem bregu Mure.

Tudi še leta 1842⁸ je jedro ostalo isto, le raztegnilo se je še tudi ob Muri, vse do višine Murinega rokava, ki je bil okljuka na

levem bregu. Le cerkev, Admontska hiša, grajski hrib z gradom, graščina Schachenturn in gostilna Engel ter pokopališče so kot temelji naselja zarisani, kar nas vse vodi do trditve, da se je Gornja Radgona kot predmestje Radgone začela v 19. stoletju širiti. Ta širitev je dala pečat prav Spodnjemu Griesu, ki je bil tudi predelan, saj so nekatere hiše dobile mestni videz s portali, balkoni in enostavnejšimi arkadami. Število hiš v vseh Griesih se je ob koncu stoletja povzpelo že čez 40.

Z vsemi omenjenimi elementi je naselje pridobivalo na gospodarskem pomenu tako za sebe kot tudi za mesto Radgono.

Avstroogrška upravno-politična razdelitev je naselju Gornja Radgona dodelila sedež sodnega okraja v okrajnem glavarstvu Ljutomer; 12.367 prebivalcev (12.362 katoličanov in 5 protestantov). Kar 11.977 Slovencev in 247 Nemcev ter 10 »drugih« v letu 1880⁹ so podatki, s katerimi lahko začnemo spremljati tudi procese na področju nacionalno-političnega gibanja prebivalstva omenjenega sodnega okraja ter mu slediti po uradnih popisih in štetjih do 1910.

Prav nacionalno-politično delovanje na tem robu slovenskega nacionalnega prostora v začetku 20. stoletja je razgibavalo do takrat dokaj mirne politične sile v sodnem okraju Gornja Radgona.

17. avgusta 1907 je bil izdan cesarski odlok, razglašen po namestništvu 28. avgusta 1907, št. 61, s katerim je bilo naselje Gornja Radgona povzdignjeno v trg.¹⁰ Okoliščine ter neposredne posledice tega dejanja so klasičen primer boja nacionalnih interesov tako volilnih kot tudi gospodarskih in kažejo na splošno porast in zaostrovanje mednarodnih in političnih odnosov v dualistični monarhiji tudi ob posledicah volilne reforme 1907.

Že na zborovanju Slovencev gornjeradgonskega okraja, ki je bilo 12. avgusta 1906 v Vidmu ob Ščavnici, ko so ustanovili med drugim tudi »Politično društvo za zgornjeradgonski okraj«, so kljub prepričanju s Slovenci iz Ljutomera, ki takega skupnega političnega društva niso hoteli ustanoviti, vendarle vsi skupaj nasprotovali, da bi Gornja Radgona postala trg.¹¹

Prav Videm ob Ščavnici je začel stopati na politično prizorišče kot mišljena, in po potrditvi Gornje Radgone za trg, tudi zahteva-

na protitež Slovencev za priznanje Vidma ob Ščavnici za »slovenski trg« kot rojstni kraj Antona Korošca.¹²

Lista »Marburger Zeitung« in »Štajerc« sta dokaj pozno reagirala na cesarski odlok o imenovanju Gornje Radgone za trg; Marburger Zeitung je objavil 19. septembra 1907 kratko novico in poziv na slovesnost v »časť dviga občine Gornja Radgona v trško občino«, ki bo 22. septembra 1907 v gostilni Johana Kurbusa.

Že prejšnji dan, 21. septembra 1907, so okrasili novi trg z zastavami, emblemi, rožami, z vrhov bližnjega Hercegovščaka so odmevale salve iz možnarjev in ko se je stemnilo, je radgonska godba skupaj s krajevnimi gasilci obiskala Gornji in Spodnji Gries ter Glasbach (današnji Podgrad). Popoldne 22. septembra 1907 pa se je v omenjeni gostilni začela slovesnost. Župan trga, Kürbus, je v imenu občinskega odbora pozdravil vse navzoče ter posebej še okrajnega glavarja iz Radgone, grofa Stürgkha, okrajnega glavarja iz Ljutomera (Rainer), državnoborskega poslanca (Malik) Reiterja kot deželnozbornskega poslanca, Kodolitscha (župan mesta Radgona) ter župane Ljutomera (von Thurn), Lenarta (Sedminek), dr. Kamnikerja, radgonsko pevsko društvo ter zastopnike »mnogih občin«. Malik je zaželel novemu trgu vsesplošen razvoj, dr. Kamniker pa poudaril željo in nalogo trga, da »v nacionalnem in gospodarskem smislu sodeluje v dobro obeh občin«.¹³

»Štajerc« je dokaj mirno pisal o želji po dvigu naselja v trg pa tudi dosego tega cilja je označil kot »velevažno za trg«¹⁴ ter za ves okraj.

»Slovenski gospodar« je šele v začetku oktobra resneje posegel v dogajanje ter označil akcije Nemcev ob imenovanju naselja za trg kot »s trgom zopet zadaviti slovensko večino v okrajnem zastopu« ter ošvrknil vlado, ki »še vedno pusti tega, nam sovražnega človeka hoditi po slovenski zemlji«.¹⁵

Nemško nacionalistično delovanje, ki je doseglo svoj višek z imenovanjem Gornje Radgone za trg, je bila kaj slaba skupna zmaga, saj so ob velikem angažiranju in praznovanju tega svojega uspeha doživeli težak poraz na okrajnih volitvah 21. in 22. avgusta 1907.

»Naprednjaki« so zmagali v veleposestniški volilni kuriji s 14 člani (Franc Wratschko, Adolf Zorzini, Otto Zorzini, Johan Kürbus, Klotar Bouvier, Alojz Koller, Franc Winkler, Anton Fekonja, v. Steinbrenner in A.

Kreft ter 4 »virilisti«), a »klerikalni prvaki« v kmečki kuriji s 16 (J. Veberič, M. Križan, M. Kaučič, A. Trstenjak, J. Nemeč, A. Divjak, F. Vuk, A. Trstenjak, J. Plekovec, J. Kolar, F. Kegl, J. Kunze, J. Zemljč, J. Jelcl, J. Škerlec in A. Repič). Dvornega svetnika (»Hofrat«) Ploja so Nemci označili kot glavnega režiserja slovenske zmage in mu napravili zakulisno delovanje ter prikrivanje novice in cesarskega proglasa o dvigu kraja v trg.¹⁶

Naprednjaki so zmagali v 10, klerikalci pa v 14 občinah. Minister Bienerth je od dotedanjega načelnika okrajnega zastopa, Franca Wratschka, zahteval, da se razpišejo volitve še po starem sistemu brez upoštevanja Gornje Radgone kot novega trga, in priporočil spravo med obema političnima silama, »kar bi bilo v blagor celemu okraju«. Prvi postavljeni želji je Wratschko takoj ustregel, saj je že pred leti izjavil, da ne želi več ostati načelnik okrajnega zastopa. Odklonil pa je sodelovanje, oziroma kompromis s klerikalci, češ »z lažnivci in obrekovalci se nikdar noče družiti«.¹⁷

Wratschkovo 17-letno vodenje gornjeradgonskega okrajnega zastopa so v »Štajercu« prikazovali v najidealnejši luči, Wratschka pa kot politika, dobrega gospodarstvenika, češ »možak je osivel v službi za ljudstvo«. Njegovo delovanje je bilo res dolgotrajno; 27 let je bil občinski predstojnik v Orehovcih pri Gornji Radgoni, 17 let okrajni načelnik, 14 let načelnik cerkvenokonkurenčnega odbora, 15 let poveljnik »prostovoljne požarne brambe v Orehovcih«, 6 let načelnik »Reiffeisengruppe« v Gornji Radgoni ter načelnik bikorejske zadruga in drugi načelnik komisije za ogledovanje živine v več občinah in okrajih.¹⁸

Slovensko volilno zmago v okraju so Nemci označili tudi kot klerikalno gonjo, ki bo divjala v bodoče, kar kaže na dobro politično ocenitev položaja, namreč na spoznanje, da se jim je izmaknila dolgoletna prevlada in da ni realnih možnosti, da se jim oblast spet povrne.

Novi okrajni načelnik je postal Anton Trstenjak, ki je uradoval v skromni, majhni sobici pri Škrlecu. Naprednjaki so na različne načine ovirali delo okrajnemu načelniku in se tudi s posebnimi vabili sklicane seje okrajnega zastopa 15. januarja 1908 niso udeležili polnoštevilo ter po otvoritvi seje v nemškem in slovenskem jeziku, demonstrativno zapustili sestanek. Prvaško-klerikalnim

zastopnikom so očitali neprimerno socialno stanje, saj razen župnika Kunzeja ni bilo med njimi »nobenega boljšega kmeta«, kot je to bilo v času njihovega (nemškega) vodenja okraja. Drugi očitek je bil zaradi politične polarizacije zastopnikov, saj so za ves čas svojega sedemnajstletnega mandata Nemci trdili, da »ni bilo nobenih strank, celi zastop je bil eno telo in je obstajal iz boljših kmetov iz celega okraja ter le petih Nemcev in 25 »napredno mislečih Slovencev«.¹⁹

Nacionalni boji v trgu in celotnem okraju so v naslednjih letih kazali znamenja zaostrovanja, občasnih uspehov in porazov, v trgu pa porast nemške usmerjenosti (174 Nemcev : 118 Slovencev in 24 »tujcev«) in vpliv na ostali del trške občine (Hercegovščak; 334 Nemcev : 128 Slovencev in kar 57 »tujcev«), ki je bila izrazito viničarska in tako predvsem gospodarsko odvisna od nemških, gornjeradgonskih ter še bolj radgonskih lastnikov vinogradov. Skupno število Nemcev v trški občini (508) in Slovencev (246) ob kar 83 »tujcih« ni seveda bilo realno stanje,²⁰ kar se je pokazalo v naslednjih letih in ob zlomu monarhije.

OPOMBE

1. Radgona, slovensko ime za Radkersburg, oziroma danes uradno Bad Radkersburg v Avstriji. — 2. Dr. Fran Kovačič: Ljutomer, zgodovina trga in sreza, Maribor 1926, str. 4. — 3. I. C. Hofrichter: Radkersburg, seine Privilegien, Geschichte, Sehenswürdigkeiten und seine Umgebungen, Radkersburg, 1842. — 4. Ivan Rihtarič, st. in ml.: Zgodovinski oris mesta Gornja Radgona in njegovih mostov, G. Radgona, 1969. — 5. Ivan Rihtarič: Radgona in njeni spomeniki (seminarska naloga) 1975. — 6. Glej opombo št. 5 (Priloga št. I). — 7. Ivan Rihtarič: Mestni »špital« v Radgoni od začetka 19. stoletja; Vestnik 5/1984. — 8. I. C. Hofrichter, navedeno delo, str. 120. — 9. Special Orts-Repertorium von Steiermark, Wien 1883, str. 159. — 10. Dr. Fran Kovačič: navedeno delo, str. 361. — 11. Štajerc, št. 18 (2 september 1906). — 12. Dr. Fran Kovačič: navedeno delo, str. 361. — 13. Marburger Zeitung, št. 116 (26. september 1907). — 14. Štajerc, št. 37 (15. september 1907). — 15. Slovenski gospodar, št. 47 (3. oktober 1907); omenjen je govornik Rainer, okrajni glavar iz Ljutomera. — 16. Štajerc, št. 35 (1. september 1907). — 17. Štajerc, št. 48 (1. november 1907). — 18. Štajerc, št. 24 (14. junij 1908). — 19. Štajerc, št. 4 (26. januar 1908). — 20. Ivan Rihtarič: Popis prebivalstva Gornje Radgone in okolice leta 1910 (tipkopis); 1984.

BOŽO OTOREPEC — ŠESTDESETLETNIK

EMA UMEK

Dne 24. decembra 1984 je praznoval šestdesetletnico Božo Otorespec, znanstveni sodelavec pri Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa na ZRC SAZU. Svoje delo je posvetil proučevanju slovenske zgodovine v srednjem veku. Še kot študent zgodovinskega oddelka filozofske fakultete v Ljubljani je bil leta 1950 na večmesečnem arhivističnem specialističnem tečaju v Dubrovniku, ki ga je usmeril v proučevanje bogatega arhivskega gradiva srednjeveškega Dubrovnika.

Po opravljenem arhivističnem tečaju in diplomu na zgodovinskem oddelku se je 15. 9. 1950 zaposlil kot arhivist — pripravnik v tedanjem Mestnem arhivu ljubljanskem. V njem so bili v tem času položeni temelji za znanstveno raziskovalno delo na zgodovini Ljubljane, kar je vplivalo na delo Boža Otorespeca. Med njegovimi delovnimi nalogami je bila tudi priprava gradiva za zgodovino Ljubljane v srednjem veku. Začel je sistematično

zbirati listinsko gradivo za zgodovino Ljubljane in to ne le v domačem arhivu, ampak tudi v drugih arhivih v Sloveniji in v Jugoslaviji. Listinsko gradivo je dopolnjeval z gradivom, ki ga je zbral predvsem v arhivih v Vidmu, Čedadu, Trstu, Gradcu in na Dunaju. Na podlagi evidentiranja listin v arhivih in njihovih objav je pripravil kartoteko srednjeveških listin za Ljubljano do prve polovice 16. stoletja. Izdelal je inventar zbirke listin Mestnega arhiva ljubljanskega in indeks oseb, krajev ter stvari za zapisnike mestnega sveta in računske knjige 16. stoletja.

V letu 1955 se je izpopolnjeval s štipendijo ljubljanske univerze na Inštitutu za proučevanje avstrijske zgodovine (Institut für österreichische Geschichtsforschung) na Dunaju, kar je še poglobilo njegovo poznavanje pomožnih zgodovinskih ved in srednjeveškega arhivskega gradiva za slovensko zgodovino,

ki ga hranijo dunajski arhivi. V času izpopolnjevanja na dunajskem inštitutu je nadaljeval z evidentiranjem listin za zgodovino Ljubljane in Slovenije. To delo pa je sistematično zastavil tudi v arhivih v Vidmu, kjer je evidencialno zlasti gradivo v notarskih knjigah, ki se nanaša na naše stike s Furlanijo. Rezultate dela na zbiranju gradiva za zgodovino Ljubljane je objavil v dvanajstih zvezkih Gradiva za zgodovino Ljubljane v srednjem veku, ki so izšli v letih 1956—1968 pa tudi v razpravi Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja, Razprave zv. 3 Mestnega arhiva ljubljanskega (1972). Sodeloval je pri publikaciji Ljubljana, podobe iz njene zgodovine (1962), pri redakciji trojezične izdaje iste publikacije (1965) in v uredništvu Zgodovine Ljubljane I (1955).

V času dela v Zgodovinskem arhivu v Ljubljani pa je začel proučevati in evidentirati gradivo tudi drugih slovenskih mest in trgov. Objavil je več razprav s področja krajevne zgodovine zlasti Mengša, Kamnika, Logatca, Višnje gore pa tudi gradov. S Sergijem Vilfanom je objavil v strokovnem arhivističnem glasilu Archivum, ki ga izdaja mednarodni arhivski svet pri UNESCO članka Les archives notariales en Yougoslavie (Archivum XII/1962) in Les Archives de villes en Slovenie (Archivum XIII/1963), ki daje pregled stanja arhivov mest in trgov na Slovenskem. Ko je leta 1953 začela izhajati Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, je postal Božo Otorepec souredaktor in član uredniškega odbora (kar je ostal vse do danes), v letih 1975—1982 pa je bil tudi član izdajateljskega sveta. Uredništvo Kronike je tudi zastopal v odboru Zgodovinskega društva za Slovenijo v letih 1953—1960.

Ne smemo pa zanemariti tudi to, da je bil Božo Otorepec v Zgodovinskem arhivu v Ljubljani v času od 1957—1965 član upravnega odbora arhiva, prvi predsednik delovne skupnosti tega arhiva leta 1964 in predsednik upravnega odbora v letih 1968—1971.

V letu 1954 je bil Božo Otorepec med predlagatelji ustanovitve Arhivskega društva Slovenije, katerega odbornik je bil 1954—1958, v letih 1958—1959 pa njegov predsednik. Bil je neumoren pri izvajanju programa Arhivskega društva, tako s prispevki na posvetovanjih in zborovanjih, kakor npr. na VII. zborovanju v Slovenj Gradcu 1974, kjer je imel referat Gradivo za starejšo zgodovino Ljubljane v nekaterih italijanskih in avstrijskih arhivih (Arhivi I/1978); sodeloval je pri razstavah in programih Tedna arhivov. Bil je tudi član izvršnega odbora Zveze društev arhivistov Jugoslavije 1961—1968. Poznavanje arhivistike ga je uvrstilo leta 1962 v zvezno

redakcijo za pripravo učbenika iz arhivistike. V »Priručniku iz arhivistike«, ki ga je izdala Zveza društev arhivskih delavcev Jugoslavije (1977), je objavil prispevek Namestitev arhivskega gradiva v arhivskih depojih.

Ko je 26. novembra 1971 odšel iz Zgodovinskega arhiva Ljubljane v Mestni muzej Ljubljane in spomladi 1972 na Zgodovinski inštitut Milka Kosa pri ZRC SAZU, je tu nadaljeval s sistematičnim zbiranjem srednjeveškega predvsem listinskega gradiva za Slovenijo, ki bo omogočilo nadaljevati izdajo gradiva za zgodovino Slovencev, ki sta ga izdajala Franc in Milko Kos. Poznavanje srednjeveških listin je Boža Otorepca usmerilo tudi na proučevanje pečatov in grbov slovenskih mest in trgov od druge polovice 13. stoletja do konca 18. stoletja. Tu je oral ledino na področju sfragistike. Del rezultatov je objavil v člankih o grbih slovenskih mest in trgov, pričakujemo pa še obsežnejšo monografijo.

Pomemben je delež Boža Otorepca pri vračanju slovenskega arhivskega gradiva iz Avstrije. Kot strokovnjak za srednjeveško arhivsko gradivo je bil vključen leta 1958 v pripravo jugoslovenskih zahtev po vračanju arhivskega gradiva iz Avstrije na podlagi sporazuma iz leta 1923 in protokola iz leta 1958. Na podlagi raziskav v avstrijskih arhivih in bibliotekah je sestavil seznam za listine in rokopise slovenske provenience od 12. stoletja dalje, ki so bili v avstrijskih arhivih in bibliotekah na Dunaju, v Gradcu, Celovcu in Innsbrucku. Od leta 1975, ko so se pogajanja za vračanje arhivskega gradiva iz Avstrije obnovila pa do danes — ker pogajanja še trajajo — kot ekspert za listinsko gradivo pripravlja potrebne analize in elaborate. Del zahtevanih listin in rokopisov je že vrnjenih, kar je velika zasluga strokovnosti našega jubilaranta, za to ga je Arhivsko društvo Slovenije imenovalo 8. februarja 1974 za častnega člana društva.

Veliko poznavanje srednjeveškega arhivskega gradiva je pripeljalo Boža Otorepca v jeseni 1967 za predavatelja zgodovinskih pomožnih ved, tako latinske paleografije, kronologije, diplomatike na oddelku za zgodovino filozofske fakultete v Ljubljani, kjer študente tudi uvaja s praktičnimi vajami v raziskovalno delo.

Božo Otorepec je kot arhivist in zgodovinar evidencialno, obdeloval in objavljal zlasti listinsko arhivsko gradivo za srednjeveško slovensko zgodovino in s tem dal podlago za nove raziskave srednjega veka, zastavil je proučevanje sfragistike pri nas. Zato pričakujemo od njega na teh področjih še nove znanstvene rezultate.

IZ STARIH FOTOGRAFSKIH ALBUMOV

IZ ZAPUŠČINE METLIŠKEGA FOTOGRAFA ANTONA MUCHE

ANDREJ DULAR

Med zapuščinami, ki jih hrani Belokranjski muzej v Metliki, je tudi zbirka steklenih fotografskih plošč in fotografij trgovca in fotografa Antona Muche (1868—1944). Mucha, ki se je leta 1891 preselil s Češkega v Metliko, je odprl v mestu majhno trgovino z mešanim blagom. Obenem se je ljubiteljsko začel kmalu ukvarjati s fotografijo.

Po njegovi zaslugi so se nam s preloma stoletja in kasnejšega časa ohranile podobe metliških trgov in ulic, fotografije članov metliške mestne godbe, Sokolov, gasilcev pa tudi belokranjskih krajev in pokrajine. Nekatere med temi fotografijami je dal Mucha natisniti v velikosti razglednice in jih je tudi prodajal v svoji trgovini. Ker je bil portretni fotograf, je posnel vrsto ljudi s hrvaške in slovenske strani reke Kolpe, tako da so njegove fotografije dober vir za preučevanje oblačilne kulture in navad tedanjega prebivalstva. Mucha je fotografiral tudi ob raznih pomembnih dogodkih, slavnostih, društvenih prireditvah in cerkvenih praznikih. V njegovi zapuščini je ohranjenih več fotografij, ki prikazujejo prometne razmere v drugem desetletju tega stoletja v Beli krajini. Med njimi je posebno zanimiva fotografija o prihodu prvega vlaka v Metliko.

Geografska zaprtost Bele krajine proti ostali Sloveniji je to pokrajino v prometnem in komunikacijskem pogledu popuščala dolgo časa ob strani. Slabe in strme poti čez Tančo goro proti Kočevju, po dolini Starih žag v dolino Krke in čez Vahto v Novo mesto, niso spodbujale prometa in trgovine. Razen tega je potiskalo Belo krajino v zaostalost avtarkično agrarno gospodarstvo, industrijska nerazvitost in pomanjkanje rudnih bogastev, ki bi lahko upravičili gradnjo železnice. Kljub temu so si Belokranjci več desetletij prizadevali, da bi dobili železnico, ki bi jim približala večja mesta, zlasti pa bližnji trgovski središči Novo mesto in Karlovac.

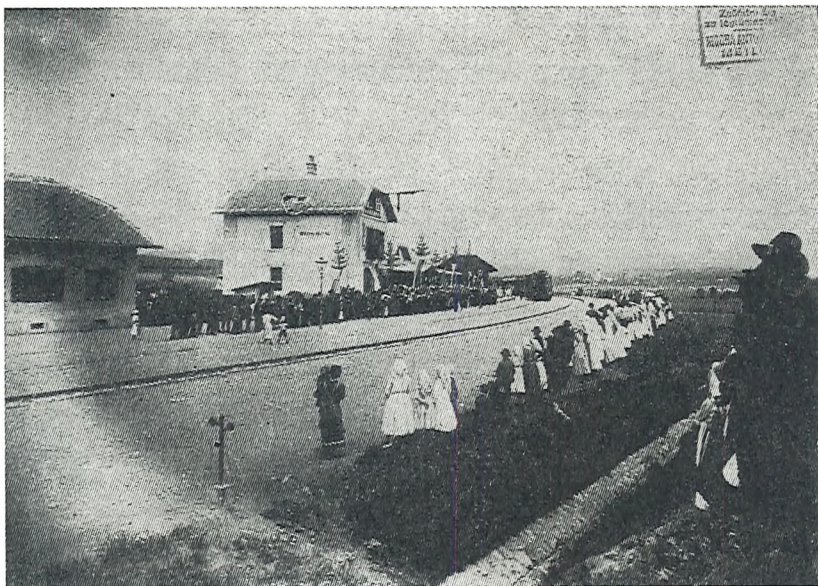
Njihove želje so se začele uresničevati šele 30. decembra leta 1907, ko je izdal avstrijski parlament zakon za izgradnjo železnice od Novega mesta do kranjske deželne meje in dalje proti Karlovcu. Ta naj bi tekla po Dolenjski (Beli krajini), nato pa tudi po Hrvaški in Dalmaciji ter tako povežala odročne dežele južne avstrijske monarhije.

V začetku leta 1912 je železniško ministrstvo razpisalo oddajo del na progi, ob koncu marca in v začetku aprila pa so že začeli prihajati na delo prvi delavci. V avgustu 1912 je na celi progi od Novega mesta do deželne meje pri Metliki delalo okrog 3000 ljudi, v glavnem Slovencev in Hrvatov (90 %), med delavci pa so bili še Čehi, Nemci, Italijani in Madžari. Po treh letih so dela na belokranjski progi končali. Zgradili so tudi postajna poslopja in skladišča, ob progi pa uredili signalno varnostne naprave.

Rjavo tonirana, dobro ohranjena fotografija na dokumentnem papirju velikosti 19,5 × 14,5 cm je v desnem zgornjem kotu signirana z žigom pravokotne oblike: / Zaščitni žig / za legitimac. slike / ANTON MUCHA — fotogr. / METLIKA /. Fotografija prikazuje prihod prvega vlaka v Metliko. Novo postajno poslopje, na katerem je viden napis Möttling-Metlika, je okrašeno z zastavami in cvetjem. Na peronu stoje metliški godbeniki pod vodstvom kapelnika Franca Goloba, desno od njih so razvrščeni metliški gasilci v uniformah in s praporom. Za gasilci stoje šolski otroci v belih nošah, pred postajnim izhodom na peron pa mestni veljaki z metliškim županom dr. Rudolfom Weiblom in okrajnim glavarjem Francem Domicljem iz Črnomlja.

Ob železniških tirih nasproti postajnemu poslopju stoji na robu utrjenega nasipa množica ljudi, ki opazuje dogajanje na postaji. Zenske so skoraj brez izjeme oblečene v belo platneno nošo. Na glavi nosijo pisane robce, obute pa so večinoma v visoke čevlje na zaplet. Moški, ki so pomešani med nje, so oblečeni v hlače in suknjiče, pokriti pa so s klobuki. Na tiru stoji vlakovna kompozicija s štirimi potniškimi vagoni.

Kronist Ivan Drobnič je zapisal, da je na predvečer otvoritve belokranjske proge pripravila metliška mestna godba pred občinsko hišo v Metliki slavnostni koncert, po mestnih ulicah pa so pripravili tudi baklado. Naslednjega dne so godbeniki že ob 4. uri zjutraj igrali po mestu koračnice, na Mestnem bregu pa so streljali z možnarji. Slavnostni vlak, okrašen s cvetjem in zastavami, je pripeljal iz Novega mesta v Metliko 25. maja 1914 ob pol enajstih dopoldne. Mestna godba je v pozdrav zaigrala Jenkovo »Naprej zastava

Prvi vlak v Metliki 25. 5. 1914

Slave«. Vlak pa se na metliški postaji ni ustavil, temveč je peljal naprej proti Rosalnicam in čez most na Kolpi v vas Bubnjarce na Hrvaškem. Tam se je obrnil in zapeljal nazaj v Metliko. Na postaji je metliški župan Weibl sprejel 121 gostov, ki so se pripeljali z vlakom. Med njimi so bili deželni predsednik, ljubljanski knezoškof in novomeški prošt, minister državnih železnic, gradbeni inženirji, ki so sodelovali pri gradnji proge, in drugi imenitniki. Metliška mestna občina je povabila goste na obed v čakalnico postajnega poslopja, ker pa je bila ta premajhna, so namestili mize tudi na peronu. Za pogostitev je skrbel metliški gostilničar Josip Wiedenig, ki so mu v pomoč dodelili kuharja in štiri natakarje iz Ljubljane. Za to slavnost je morala mestna blagajna utrpeti kar precejšnje izdatke, saj jo je vsak od 121 povabljenec stal 7 kron, vsak od 18 povabljenih občinskih odbornikov pa po 2 kroni. Razen tega je šel denar iz občinske blagajne tudi za nakup

15 hl vina, 100 štruc kruha in 6 gnjati, da so lahko ob takšni slovesnosti prišli na svoj račun tudi gasilci in godbeniki ter občinski režeži.

Gostje so se ob pol treh popoldne odpeljali z vlakom proti Ljubljani in se spotoma ustavili še v Gradcu in Črnomlju, kjer sta bili podobni slovesnosti. Veselje na metliški železniški postaji in v gostilnah pa se je tistikrat zavleklo še pozno v noč.

VIRI

Jože Dular, Metlika pred petdesetimi leti. (Pripispevek fotografa Antona Muche k zgodovini Metlike), Dolenjski list 18/1967 (14. XII.), št. 50, str. 17. — Ivan Drobnič, Kronika mestne godbe metliške 1848—1947. (rokopis hrani Belokranjski muzej v Metliki). — Fran Ogrin, O gradbi in pomenu belokranjske železnice. Koledar družbe sv. Mohorja za leto 1915. Celovec 1914, str. 73.

NOVE PUBLIKACIJE

Ljubljana na starih fotografijah. Razstava fotografij iz fototeke Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Ljubljana 1985, 148 str.

Zgodovinski arhiv je poskrbel za kulturni sprejem v kulturni ustanovi. Namesto hudega vratarja so v pritličju lepo oblikovane vitrine. V njih so spomladi namestili razstavo Ljubljana na starih fotografijah. Razstava opozarja na del gradiva, ki ga lahko obiskovalci poiščejo v arhivu, neukemu pa pove, kakšna institucija je v višjih nadstropjih. Zanimiv zgled je vreden posnemanja.

Trajno vrednost daje razstavi katalog, ki je v bistvu knjiga o preteklosti Ljubljane, kot so jo zabeležili vestni kronisti s fotoaparati. Izjemno kvalitetno je oblikovanje knjige, delo arhitekta Matije Suhadolca. Platnica je v značilni zeleno-beli kombinaciji, kot barvi Ljubljane, dodan je nostalgichen zlat okvir, ki obroblja fotografijo Mestnega trga. Rdeč križ daje poudarek, ki oplemeniti oblikovanje in postavlja naslovnico v naš čas. Za predgovori in zelo preglednim kazalom je osrednji del kataloga. Oblikovan je enotno, levo je besedilo, desno so fotografije. Nikjer ni motečega iskanja podatkov na naslednji ali prejšnji strani. Res zgledno.

Zasnova tekstovnega dela knjige so skupine fotografij, kot so razporejene po posameznih vitrinah. Skupine so: Mesto pod gradom, Od Prešernovega trga do Tivolija, Mesto na levem bregu Ljubljance, Nekoč okolica — danes mesto, Ljubljanski potres 1895 in Ljubljanci. Skupine so zanimive, niso pa posrečeno izbrane. Vsi predeli druge skupine spadajo tudi v tretjo, premalo jasno si slede Bežigrad in Šiška, ker se ponovno vračamo na Ježico. S teritorialnega principa preskočimo v zadnjih dveh skupinah, kjer se nekatere stavbe in ljudje, ki so z njimi povezani, ponove.

Dodatek v katalogu, predstavitev fotografij, je originalen in res zanimiv tekst Mirka Kambiča. To je del obširnejših Kambičevih študij, ki so vse premalo znane, a prepotrebne v času, ko je fotografija prodrla v vse množične medije.

Natančno in pregledno, skladno z renomejem Marjana Drnovška, je predstavljena literatura z viri. Tudi to poglavje ima za izhodišče posamezne panoje.

Tako, kot je osrednji del knjige oblikovan, je tudi tekst vzorno sestavljen in izbran.

V besedilu je ob vsaki fotografiji označen naslov in čas nastanka motiva, z merami je zabeležen vsak original. Pisec je skušal določiti avtorja fotografije ali razglednice, pri razglednicah so označeni še založniki ali tiskarji, povsod pa arhivska signatura. Podatkom je dodano kratko pojasnilo, ki osvetli posamezno hišo, dogodek ali osebo. Sorazmerno natančni opisi imajo nekaj pomanjkljivosti, ki izvirajo iz nepovezanosti posameznih strok in premalo objavljenega topografskega gradiva, zlasti tistega, ki je na voljo spomenišškemu varstvu. To bi zgodovinarjem omogočilo, da bi odličnemu poznavanju dokumentov dodali védenje o npr. stavbah. S tem bi predstavitev v katalogu dobila lesk, ki ji manjka. Dokaz za trditev je v katalogu omenjena in reproducirana Souvanova hiša. Ta palača gotovo ni tipična meščanska stavba, poudarjena je že z markantno lego, kot pendant magistrata na nasprotni strani Mestnega trga. Hiša ima kar sedem osi, štiri etaže in pol, kar je tudi nad običajnim številom. Zanimivo je, da je prodajalna v pritličju segala v prvo nadstropje in imela tam obhod z galerijo. Lastnik hiše je imel, kot je v katalogu omenjeno, prvi zasebni telefon v Ljubljani, imel je tudi edino osebno dvigalo, ki je vozilo v zasebni stavbi na območju stare Ljubljane. Dalo bi se govoriti o Matiji Jami in njegovem ateljeju, kjer je slikal poglede na Šentklavž in še kaj. S tem bi zapolnili prazen prostor na strani za besedilo in rešili zadrego oblikovalca knjige, ki ni mogel najti kratkemu besedilu ustreznega sozvočja z veliko fotografijo stavbe Mestni trg 24.

Kljub tem drobnim opazkam velja, da je potrebno pohvaliti arhiv za razstavo in katalog. Delavci arhiva se zavedajo, da morajo svoje izsledke objavljati, drugače je njihovo delo brez vrednosti.

Največ je vredno dejstvo, da je katalog le člen v verigi, saj so prizadevni delavci arhiva organizirali že vrsto razstav, posvetovanja o zgodovini Ljubljane in sodelovali pri izidu več knjig, ki govore o naši preteklosti. Sorodne stroke bodo morale marljive zgodovinarje posnemati.

Gojko Zupan

* * *

Veseli me, da je umetnostni zgodovinar Gojko Zupan simpatično, hkrati pa kritično ocenil katalog k razstavi Ljubljana na strarih fotografijah, ki ju je pripravil Zgodovinski arhiv Ljubljana. Ne morem pa se strinjati z nekaterimi njegovimi pogledi glede koncepta, ki ocenjevalcu, vsaj tako je čutili iz ocene, ni bil všeč.

Ljubljana ima mnogo poljudnih publikacij z bogatim slikovnim gradivom, ki so jih napisali predvsem umetnostni zgodovinarji. Zato v njih prevladujejo umetnostnozgodovinski pogledi na mesto in njegov razvoj, kar ni nič slabega, saj ima Ljubljana vrsto urbanističnih in drugih spomenikov, vrednih poznavanja in popularizacije tudi zunaj naših meja. Vendar zakaj ne bi kot zgodovinar in arhivist gledal na ljubljansko preteklost s svojimi očmi, posebno še v primeru, ko so predmet zanimanja fotografije mesta? Kot sem že v predgovoru h katalogu zapisal, me je zanimala predvsem vsebinska sporočilnost fotografij v kombinaciji z arhivskim gradivom ob upoštevanju znane literature.

Razstava in publikacija sta namenjeni širšemu krogu ljudi, hkrati pa sta rezultat dveh danosti: omejenosti razstavnega prostora v predverju arhiva in omejenih finančnih sredstev.

Omejenost prostora mi je narekovala oblikovanje šestih skupin in izbor 113 fotografij iz fototeke arhiva. Vsak izbor in razvrstitev gradiva je vedno, in tako tudi v mojem primeru, subjektivna odločitev, ki pa je lahko bolj ali manj posrečena. Šest panojev in s tem šest poglavij v katalogu so bili »zacementirani« skupaj z dejstvom, da v vsak pano lahko razstavim okoli 20 fotografij, to je skupaj okoli 120. Šesti pano sem posvetil Ljubljančanom, ki so razvijali in dajali pečat našemu mestu v času nastanka posameznih fotografij, peti pano pa pomembnemu delu naše zbirke, to je potresnim fotografijam. Tako so mi ostali štirje panoji za prikaz preostalega dela bogate fototeke arhiva na zastavljeno temo. Pri izboru so se mi oblikovale skupine z naslovi, ki so le neka »pokrovka«, tematske podskupine — ki bi bile lahko samostojne — pa so razvidne iz kazala h katalogu (npr. skupina Od Prešernovega trga do Tivolija obsega: Prešernov trg, Čopovo ulico, Hotel Slon, Cankarjevo cesto in Tivoli z Rožnikom — kot nekakšen sprehod od Tromostovja do Rožnika). Ne samo mesto, tudi takratna okolica Ljubljane je bila predmet mojega zanimanja. Ohranjenih fotogra-

fij na to temo v naši fototeki ni veliko. Izbrane sem razvrstil v dve celoti: južni del (Barje) in severni del, pri katerem so fotografije razvrščene po skupinah v obliki kroga od leve proti desni (Bežigrad, Šiška, Sentvid, Ježica, Polje). Možna bi bila tudi druga razvrstitev, kakšna, pa mi ocenjevalec žal ne pove.

Glede moje interpretacije fotografije Souvanove hiše pa naslednje: v času, ko je bila hiša fotografirana, ni bila nič drugega kot tipična meščanska hiša po svoji funkcionalni in socialni vsebini, to je, po delu in življenju v njej in pred njo in o tem tudi pišem. Vredno pa se mi je zdelo opozoriti bralca na njeno klasicistično fasado; nisem pa imel namena pisati o njej z umetnostnozgodovinskega aspekta. Ne samo pri tej, temveč tudi pri drugih fotografijah sem imel pred očmi predvsem življenje v tem našem mestu, življenje, ki se je odvijalo na ulicah, trgih in parkih in zavestno sem odbiral fotografije, na katerih so poleg urbanih sredin tudi ljudje. Roko na srce: mnogo več vemo o stavbnem razvoju mesta iz zgodovine kot pa o življenju, ki se je odvijalo in se še odvija za mnogimi lepimi in grdimi fasadami naših hiš.

V zvezi z oceno interpretacije gornje fotografije je bila izrečena misel o »belini« za tiskanim delom z mislijo, kaj vse bi se dalo pisati o tej hiši. Strinjam se z ocenjevalcem. Toda to ni posledica šibkosti mojega vedenja o zgodovini Ljubljane in tudi oblikovalec ni imel nobenih težav zaradi kratkosti pojasnjujočega teksta k fotografiji. Zavestno sva se odločila, da ima fotografija absolutno prednost: zato sva težila k čim večjim formatom na razstavi — zato panojev nisva obremenjevala s podnapisi — in v katalogu, ki ima veliki format ravno zaradi slikovnega dela.

Ker je publikacija samo katalog in zaradi omejenih finančnih sredstev (mimogrede povedano: cena tiska ni zanemarljiva postavka, čeprav tudi papir ni poceni) nisem šel in nisem mogel iti v razširitev pisnega dela kataloga. Zbranih podatkov k posameznim motivom sem imel veliko, kakor tudi idej o likovni poživitvi npr. s povečavo detajlov, z vključitvijo reklamnih oglasov, uličnih napisov, načrtov stavb, Kochovega zemljevida itd., itd. Še enkrat ponavljam: tekstovni del je podrejen slikovnemu in hkrati le kratka oznaka vsebine motiva na poljuden in za bralca pojasnjujoč način.

Zaključim naj z mislijo, ki sem jo zapisal v predgovoru kataloga: »Razstava (op. M. D.: in tudi katalog, ki je po konceptu le zvesta

kopija razstave) nima ambicij prikaza razvoja Ljubljane na fotografijah od prvih slikovnih (fotografskih) upodobitev mesta do danes — menimo, da bi bila ta akcija med pomembnejšimi bodočimi nalogami vseh kulturnih in drugih institucij, ki hranijo tovrstno gradivo — temveč je le prezentacija manjšega dela gradiva iz arhivske fototeke.« Fotografskega gradiva o Ljubljani je veliko, razmišljajočih in pišočih ljudi je tudi veliko, potrebno se je samo zbrati in uresničiti idejo o kompleksnem prikazu našega mesta na slikovnem (fotografskem) gradivu. Moja razstava in katalog sta le spodbuda za to.

Marjan Drnovšek

Geschichte Salzburgs — Stadt und Land, Band I: Vorgeschichte — Altertum — Mittelalter, Herausgegeben von Heinz Dopsch, Universitätsverlag Anton Pustet Salzburg 1. Teil 1981 (1—664), 2. Teil 1983 (— 1158), 3. Teil Literatur — Anmerkungen — Register zu Teil 1 und 2, 1984 (— 1702 str.).

Prvi zvezek Zgodovine Salzburga in dežele Salzburškega sega od prazgodovine do konca srednjega veka, ki ga tu postavljajo v leto 1519, ko sta umrla cesar Maksimilijan in nadškof Lenart. »Zvezek« je — razveseljivo — narasel na impozantne, odlično opremljene tri knjige s 1702 stranmi, ki jim je treba prišteti še med stranmi uvezane zemljevide in podobe. Znanstveni aparat, ki je bil napovedan kot dodatek na koncu druge knjige, je izšel kot posebna tretja knjiga (»= del«).

Prvi del je zasnovan po obdobjih. Kjer so v ospredju arheološki viri, torej od prazgodovine do merovinške dobe, je težišče na prikazu materialne kulture (E. Penninger, N. Heger, R. Noll, F. Moosleitner). Ko se z 8. stoletjem začno množiti pripovedni viri, prehaja kronološki prikaz do 10. stoletja bolj na dogodkovno zgodovino (H. Wolfram, H. Dopsch), vendar že z večjim upoštevanjem gospodarskih, družbenih in pravnih struktur. V »visokem« srednjem veku v nemškem pomenu besede (začetek drugega tisočletja), je že doseženo ravnotežje dogodkovne in strukturne zgodovine (H. Dopsch, za gospodarstvo M. Mitterauer), medtem ko v poznem srednjem veku od srede 13. do začetka 16. stoletja po obsegu zopet prevladuje dogodkovna plat (H. Wagner, H. Dopsch) nad strukturno (H. Koller), kar je spričo precejšnje politične dinamike obdobja in obilice zadevnih virov delno razumljivo.

Drugi del je zasnovan tematsko: posamezna panoga je obravnavana skozi vsa obdobja,

v katerih jo je moč zaslediti. Okroglih 200 strani je namenjenih mestu Salzburgu v štirih oddelkih: pravo in družba, Židje, gospodarstvo, gradbeni razvoj (H. Dopsch, P. M. Lipburger, A. Hahn). Slede: pravo in uprava dežele Salzburške (H. Dopsch), zunanje posesti nadškofije (isti), cerkvena zgodovina (isti, J. Parhammer in K. F. Hermann), znanost in prosveta (K. F. Hermann) ter razne panoge umetnosti (K. Forstner, I. Reiffenstein, F. Fuhrmann, G. Croll). — V dodatku k temu delu najdemo med drugim seznam opatov, škofov in nadškofov (H. Dopsch).

Tretji del s svojim znanstvenim aparatom (literatura, opombe, kazala) obsega skoraj tretjino celotnega dela. Nevarnosti, da ta za uporabnost dela neizogibni, za povprečnega bralca pusti in za avtorja samega najbolj duhamorni produkt kot poseben del nikoli ne izide, se je torej redaktor srečno izognil. Posebej naj — proti pri nas dokaj pogostim predsodkom — podčrtam, da se opomb niso prestrašili, uvrstitev opomb v posebno knjigo pa se je po zaslugi jasnih živih pagin izkazala celo za zelo uporabno.

Že ta pregled potrjuje pravilo, da more tako obsežno in s pritegnitvijo mnogih sodelavcev zasnovano delo uspeti le, če je urednik po vsebinski in organizacijski plati dovolj kompetenten in pri tem zna sam izpolniti tudi morebitne vrzeli. Heinz Dopsch je te sposobnosti odlično dokazal.

Zgodovina Salzburške zadeva deloma neposredno slovensko problematiko, predvsem kolikor gre za cerkveno oblast severno od Drave in za nekatera zemljiška gospostva na slovenskem ozemlju.

Obravnava karantanske in spodnjepanonske zgodovine (prim. zemljevid slovanske misije 182—183) podaja sodobno stanje raziskav z gledišča avstrijske medievistike. Nekatere ocene so gotovo še vredne premisleka, npr. razlaga razmerja papežev do slovanske misije, ki naj bi kazalo na načelno nasprotovanje bavarskemu kleru in bi bilo s tem znamenje prizadevanj za emancipacijo od karolinške svetne oblasti. Konflikt okrog Metoda naj bi bil torej izraz nasprotja, ki se je pozneje zaostriilo z bojem za investituro.

Zunanja posest Salzburške cerkve je med drugim obsegala Ptuj z ozemljem in dele Posavja (str. 450—459; 951—981 z zemljevidoma štajerske posesti in vicedomskega urada Friesach-Breže; ministeriali v Krškem 871; zemljevid starih cerkvenih redov 1034—1035 z risarsko napako Polstran nam. Polstrau za Središče, ki potrjuje dvome o primernosti današnje uporabe nemških imen za manjše kraje). Seveda bi bilo mogoče povedati o tej posesti še precej več, a glede na okvir dela

se avtor drži prave mere. — Za Ptuj nas predvsem zanima, kakšno je razmerje njegovega statuta iz 1376 do drugih mestnih prav na salzburških ozemljih. S pravom mesta Salzburga, ki je nekoliko starejše (ne prav jasno: malo pred 1364; prim. 709—717) ptujski statut kot celota očitno nima vsebinske zveze. Odprte ostajajo možnosti za analogije v tem ali onem členu in za primerjavo z nekaterimi drugimi mestnimi pravi, za katera so navedeni podatki zlasti na str. 961. Celotno poglavje je zamišljeno kot pregled organizacijske strukture, opozarja pa tudi neposredno na nekatere arhivske vire (red za glavarstvo Brežice-Sevnica iz 1381 na str. 979; dopolnitve gradiva na str. 1511, op. 389).

Posredno se zgodovina Salzburške povezuje s slovensko zgodovino zlasti na gospodarskem področju, ki je obdelano dosti bolj izčrpno za mesto kot za deželo, katere obseg pa mestna trgovina celo presega. Podatki niso v celoti novi, vendar pregledno strnjeni in pri nas malo znani. Na cesti čez Ture so »že od 14. stoletja prevladovali ‚slovenski tovarniki‘ (die ‚windschen Säumer‘) iz Spodnje Koroške in Kranjske« (808). Ob tem naj spomnimo na »Kranjce« (Cranzi) v Kopru in Trstu. Zaradi okornih predpisov za prehod čez Brenner so tudi Ture celo za Regensburg in Nürnberg ugodnejša zveza (str. 809 in 811 z zemljevidom). Tudi pojem »beschlagenes gut«, ki je imel ob koncu srednjega veka izreden pomen za tovarni promet skozi Slovenijo, je nazorno pojasnjen (809). Opis tehnike tovarjenja se ujema s podatki za Slovenijo (tovor: do 168 kg) in jih dopolnjuje: na klanjih okr. 140 kg; opisane so prednosti tovarništva pred prevozništvom. Toda če celotni blagovni promet čez salzburške prelaze v Turah v začetku 16. stol. cenijo na (očitno letnih) 5800 ton (816), nas to opozarja k previdnosti tudi pri cenitvi tovarnega prometa med Kranjsko in Primorsko.

Ker so geografske razmere na Salzburškem in v Sloveniji v mnogem podobne, svojčas pa sta obe pokrajini imeli tudi sorodne družbene in pravne tradicije, se nam na vsak korak vsiljujejo primerjave in povezave. Tako bi bilo na Hauptmannovi razlagi barskalkov in sploh na njegovi togi interpretaciji bavarske socialne strukture v povezavi s slovensko čedalje težje vztrajati, vsaj po tem, kar beremo na str. 217—218. Teritorializacija nadškofijske posesti je na prvi pogled s pridobitvijo grofovskih pravic (337) razložena drugače, kot je potekala v Sloveniji; nato pa vidimo, da je njeno jedro vendarle — kot na Slovenskem — pridobitev neobdelanega sveta (341).

Ko piše o zgodovini mesta, ki je v danem deželnem okviru razbremenjena dogodkovne

plati, izhaja avtor iz danes modernega, a nekoliko mlahavega pluralizma kriterijev (677). Da bi bilo mesto Salzburg 1278 že tri stoletja v »rangu« mesta (678) po prej povedanem ni tako zelo jasno. Trditev se očitno opira na tržni privilegij iz 996, ki pa je bil dan zemljiškemu gospodu za neki »locus«. Kjer avtor govori o klici (Keimzelle) meščanskega mesta, ima gotovo bolj prav, kot tam, kjer kmalu nato govori že o »Bürgerstadt« od konca 10. stoletja naprej.

Za nekatere pojave ugotavljamo med Salzburgom in Ljubljano presenetljive podobnosti, za druge diametralna nasprotja. Tako je npr. precej obsežna normodajna pravica Salzburga (res da tu v izjemni dobi, leta 1504) imela v Ljubljani podobnosti (741). Podobnosti bi tudi našli za pojav ministerialitete v mestih v 13. stoletju in za njen delni preliv v meščanstvo (691 sl.) itd. Sodnik je bil v Salzburgu morda res prej »mestni« kot v Ljubljani, vendar je tam ostala neprimerno bolj živa zavest, da gre za gospodov organ. Zato pa v Salzburgu nastopi župan (Bürgermeister) malo pred 1374 (717), torej mnogo prej kot v Ljubljani, toda Ljubljana je veliko prej dosegla volilnost svojih avtonomnih organov. Vsakoletne volitve dvanajstčlanskega sveta in župana po sistemu volilnih mož je menda v Salzburgu uvedel šele Friderik III. leta 1481 (733), medtem ko je isti vladar malo prej v Ljubljani reformiral veliko starejši volilni sistem. Še tako dosežena skromna volilnost je bila v Salzburgu 1511 skoraj v celoti odpravljena (744). Delne podobnosti so torej v sestavu organov, bistvena razlika pa v veliko bolj zgodnji in ustaljeni »volilnosti« v sistemu ljubljanske mestne avtonomije. Glavna vzroka razločkov sta dva: zakupni sistem sodnih funkcij je v prvi polovici 14. stoletja v Ljubljani pospešil volilnost, bližina mestnega gospoda jo je v Salzburgu ovirala (npr. 746). Položaj rezidence je imel pač dobre in slabe plati. Nadaljnje primerjave bi bile vredne posebne študije.

Spor med bogatimi in »revnimi« meščani v Salzburgu, ki se je končal s pomiritvijo leta 1287 (v sankcijah: primer taliona!) bi bil v evropskem merilu izredno zgodnji primer globljega socialnega konflikta v mestu, kakršni so sicer znani iz 14. stoletja. Vendar se po avtorjevih izvajanjih izkaže, da gre za konflikt med starimi bogataši in jaro gospodo, torej znotraj višjih meščanskih plasti (697—699); kar poznamo ljubljanskih socialnih konfliktov, so poznejši in verjetno tudi globlji. Analogija med obema mestoma pa je v tem, da se iz precej podobnih vzrokov ne oblikuje zaprt patriciat v pomenu mestnega plemstva.

Uporabljena slovenska literatura ni posebno številna, kaže pa vsaj na dobro voljo, le da ta ni vedno segala tudi do pravilne oznake šumnikov in je sploh očitno izzivala tiskarskega škrata (Grivec je na str. 1235 op. 218 postal Brivec), ki pa se je — resnici na ljubo — pozabaval tudi s tem, da je urednikovo inicialko H. nekje prenesel tudi na starega očeta Alfonsa. Mimogrede: slovenska imena niso nova ali samo »današnja«, kot pogosto in tudi v tem delu tu in tam beremo.

Možnosti za primerjave in povezave s Slovenijo so s tem samo nekoliko nakazane, ni pa v njih edini interes, ki ga delo lahko pri nas vzbudi, saj po metodah, širini koncepta in bogastvu podatkov tudi sicer daleč presega okvire navadne deželne in mestne zgodovine. Tudi v tem pogledu je bilanca gotovo zelo pozitivna. V marsikaterem pogledu, na primer po izbrani metodi za povezavo deželne z mestno zgodovino delo navaja k razmišljanju: ali je npr. sploh smotno obravnavati literarno zgodovino nekega glavnega mesta samostojno, brez povezave z ozemljem? V kombinaciji Salzburška-Salzburg so umetnostne panoge obravnavane kompleksno, kar je pač najbolje.

Razume se pa, da je pri tako obsežnem delu tudi dovolj možnosti za prigrasitev tega ali onega pomisleka, na primer: lastnina navznoter (Inwärtseigen) je v zvezi z ministerialiteto preveč potisnjena na tretje mesto (871). Prikaz deželnih stanov (594—607) po pojmovni plati ustreza dokaj nedognanim tradicionalnim predstavam (ločitev sodne in deželno-zborske avtonomije se komaj slutiti), in sploh: zakaj so deželni stanovi obravnavani v okviru »notranjega razvoja« v prvem delu, ločeno od »prava in uprave«? Obravnava gospodarstva na dveh mestih, posebej za deželo in posebej za mesto je deloma utemeljena, ločitev pa ni čisto dosledna (ceste!). Da je register zasnovan kot kompleksen, je hvale vredno, tudi to, da je glede imen zelo izčrpen in vsebuje celo nekaj razlag. Manj razveseljivo je, da je glede pojmov in predmetov dokaj skop. Tudi drobnih pripomb bi se nekaj nabralo (npr. razlaga Bürger — porig na str. 728, ko porig brez dvoma pomeni poroka — Bürge), vendar v razmerju do velikega obsega in glede na vestno izdelavo celote zelo malo.

V delo je vložena ogromno dela, rezultati ustrezajo naporom. Kdor se bo v prihodnje ukvarjal z zgodovino Slovencev v srednjem veku, bo v mnogih zvezah moral segati po tej zgodovini Salzburške in Salzburga, pri čemer bo dobil tudi napotke glede konkretnega gradiva in literature.

S. Vilfan

France Štukl: Knjiga hiš v Škofji Loki II., Škofja Loka 1984, str. 221.

V seriji publikacij Zgodovinskega arhiva Ljubljana z naslovom Gradivo in razprave je v številki 7 izšlo delo magistra Franceta Štukla Knjiga hiš v Škofji Loki II. Knjiga je nadaljevanje raziskave, ki je z enakim naslovom in oznako I. izšla v isti seriji publikacij Zgodovinskega arhiva Ljubljana leta 1981 (številka 4). V prvi knjigi je Štukl obdelal hiše v štirih škofjeloških predmestjih, v najnovejšem delu pa obdeluje področje mestnega jedra oziroma področje, ki je bilo znotraj mestnega obzidja. Časovno Knjiga hiš v Škofji Loki II. obsega obdobje od srede 18. stoletja pa vse do leta 1984.

Na začetku knjige je avtor objavil dve lahkotni pesmi o Škofji Loki, ki na šaljiv način opozarjata na nekatere loške posebnosti in značilnosti mesta. Sledi kratek zgodovinski pregled mestnega razvoja. Na kratko se je lotil tudi urbanističnega razvoja mestnega jedra, v katerem razloži nastanek Zgornjega trga in Spodnjega ali Novega trga, ki so ga imenovali tudi Lontrk. Avtor opozori tudi na pomen veže pri hišah, ki so imele komunikacijsko in nekoliko kasneje tudi poslovno funkcijo (lokacija za poslovne prostore loških obrtnikov in trgovcev, skladišča, hlevi itd.).

Za pripravo takega dela, kot je Štuklovo, je zelo pomemben razvoj mestne numeracije. V Škofji Loki so hiše numerirali okoli leta 1780, številka 1 pa je kot dominantni stavbi pripadala gradu. Ponavadi so hišne številke vklesali v začetnima črkama priimka in imena lastnika hiše. Leta 1930 je mesto dobilo poimenovanje trgov in ulic. Ponovno so trge in ulice preimenovali Nemci že v jeseni 1941, sedanje poimenovanje pa se je uveljavilo po drugi svetovni vojni.

Avtor na kratko opozori tudi na cene hiš ob prodaji.

Po statistiki in popisnicah štetja prebivalstva je obdelal številčni razvoj prebivalstva v mestu, s tem v zvezi pa je nakazal še polklicno strukturo, pismenost in nacionalnost starih Ločanov.

Na koncu uvodnega dela se srečamo s seznamom javnih zgradb v mestu (stavbe v lasti mesta, cerkve itd.) ter s seznamom hiš po stari numeraciji in sedanji numeraciji ter z dodatkom parcelnih številok pri vsaki hiši. Ta pregled je vsekakor zelo koristen za hitro orientacijo med staro numeracijo in današnjim poimenovanjem trgov in ulic ter novo

hišno numeracijo. Čisto na koncu uvodnega dela je še seznam in razlaga kratic, ki jih je avtor uporabljal v knjigi.

Osrednji del knjige je zasnovan tako kot prva knjiga. Avtor obdela hiše v šestih mestnih predelih, in sicer: Zgornja ulica—Šolska ulica—Gasa—Klobovsova ulica; Plac (Zgornji trg, Mestni trg); Novi trg (Spodnji trg, Lontrk); Kloštrska gasa—Nunska ulica; Cankarjeva ulica—Rožna ulica—Usrana gasa; Blatna ulica—Blaževa ulica.

Za vsako mestno področje poda kratek historiat, statistični pregled prebivalstva, število domačih živali, sledi opis domačih imen in podroben opis vsake hiše. Tu najdemo naslednje podatke: prvotna numeracija hiše, ulica ali trg in numeracija hiše iz leta 1930, sedanja ulica ali trg in numeracija hiše, parcelna številka, domače ime za hišo, gibanje števila prebivalstva v hiši med leti 1840, 1880, 1931 in 1984, seznam lastnikov hiše od prvega do sedanjega. Običajno so ob imenih lastnikov navedeni njihovi poklici in stan.

Zaradi celovitejše predstavitev mesta so v primerjavi s prvo knjigo dodani še opisi nestanovanjskih hiš (gospodarski obrati, cerkvene hiše itd.).

Pri branju knjige si moramo, razen če nismo domačini, pomagati s karto, ki ima naslov Hiše v loških predmestjih do leta 1941, ki ima poleg predmestnih hiš vrisane tudi hiše v samem mestnem jedru. Karta je sestavni del prve knjige in drugi knjigi hiš ni dodana.

K zadnjemu delu knjige sodi poglavje z naslovom Pričevanja starih Ločanov, kar je novost v primerjavi s prvo knjigo. S pripovedmi se srečujemo z bolj ali manj znanimi loškimi meščani. Komentarji k posameznim podatkom iz pričevanj so v opombah.

Na koncu knjige je še nekaj reprodukcij načrtov loških hiš, nekaj fotografij mesta (pri nekaterih pogrešamo letnico), nekaj reklamnih sporočil nekdanjih loških obrtnikov, trgovcev, gostilničarjev pa tudi nekaterih tovarn.

Knjiga pa ne bi bila popolna, če ne bi imela natančnega in obširnega (kar na 43 straneh) imenskega kazala in kazala poklicev, ki so navedeni v knjigi.

Knjiga je gotovo pomemben prispevek za zgodovino Škofje Loke. Pomembno je tudi, da je povzročila veliko zanimanje med domačini, kar dokazuje, da so take publikacije vedno zelo dobrodošle.

Janez Kopač

Protestantismus bei den Slowenen — Protestantizem pri Slovencih, Wiener slavistischer Almanach — Sonderband 13, Wien 1984, str. 280.

Knjiga, ki je pred nami, je plod sodelovanja med celovško in ljubljansko univerzo. Vsebuje namreč referate 3. slavističnega zborovanja, ki sta ga maja 1983 v Celovcu organizirali obe univerzi in je posvečeno 400-letnici izida dveh pomembnih del: Dalmatinovega prevoda Biblije in Bohoričeve slovnice. Prispevki so pisani v slovenščini oziroma nemščini, odvisno od avtorja, dodani povzetki pa so v drugem jeziku. Članku v nemščini sledi torej slovenski povzetek in obratno.

Referate lahko razvrstimo v tri skupine. Prvo skupino sestavljajo literarnozgodovinski prispevki. Oskar Sakrausky v svojem članku navaja vse slovenske reformacijske knjige, ki jih hrani protestantski Škofijski muzej v Brežah. To so Biblija, katekizmi, molitveniki, pridige in postile, med njimi je najdragocenejši edini ohranjeni izvod katekizma iz leta 1580. Jože Koruza se ukvarja s programsko utemeljenostjo književne dejavnosti slovenskih protestantov in ugotavlja, da je bilo njihovo delo, začenši s Trubarjem, zelo načrtno. Trubarjeva literarna prizadevanja stremijo k izpolnitvi tistega seznama knjig, ki naj bi jih imel vsak podeželski pastor, s katerim se je Trubar seznanil med svojim bivanjem v Nürnbergu, seveda upošteva slovenske pogoje in potrebe. Vrsto pobud pa je dobil tudi od württenberških teologov, zlasti od Jakoba Andreäe. Delo ostalih protestantskih piscev, zlasti Dalmatina, se v ta okvir smiselno vključuje. Določeno izjemo pa kažejo filološka prizadevanja nekaterih protestantov, ki predstavljajo izrazito humanističen koncept na latinski osnovi. Stilistično analizo Trubarjevih pisem je prispeval Jože Rajhman. Iz njih odsevajo Trubarjeve retorične sposobnosti. Neposrednost, živahnost, kopičenje sinonimov in stopnjevanje odlikujejo njegovo korespondenco, ki je za poznavanje njegovega življenja in dela zelo pomembna. Obsežen članek Janeza Rotarja govori o Trubarjevem delu za glagolsko in cirilsko knjigo. V tem delu loči avtor tri obdobja. Od 1555 do 1557 preizkušata Trubar in Vergerij možnost prevoda Biblije v slovenščino oziroma hrvaščino, čas med leti 1557 do 1561 je doba Trubarjevega intenzivnega prevajalskega prizadevanja, ko med drugim angažira tudi Stijepana Konzu-

la, tretje obdobje pa se začne z Ungnadovim prevzemom uraške tiskarne leta 1561 in se konča s smrtjo le-tega leta 1564. Rotar analizira tudi motive te dejavnosti: sprva naj evangelij v domačem jeziku slovenskemu in hrvaškemu ljudstvu, trpečemu zaradi turških vdorov, prinese tolažbo, kasneje je v skladu z željami nemških reformatorjev in knezov po »evangeliziranju«¹ katoličanov, pravoslavcev in celo muslimanov nakazoval možnost širjenja cesarstva proti jugovzhodu, končno pa se je spet vrnil k prvotni motivaciji, ki pa ji je dal nov poudarek. S tolažbo, ki jo bodo Slovenci in Hrvatje našli v prevedeni Bibliji, se bo okrepila tudi njihova obrambna sposobnost zoper Turke. Politične konotacije, ki so razvidne iz Trubarjevih predgovorov k cirilskim in glagolskim tiskom, pa niso anticipacija jugoslovanske ideje. Z njimi je Trubar po Rotarjevem mnenju spodbujal mecene in potentate, da so podpisali slovenski in hrvaški tisk. Primož Simoniti se ustavlja pri razmerju med humanizmom in reformacijo. Najprej jedrnato in z veliko erudicijo razčleni to problematiko v evropskem okviru in ugotavlja, da se obe gibanji v določenem segmentu svojega delovanja prekrivata, saj jima je skupen individualizem in subjektivizem, marsikaj v njunem razmerju pa je protislovno. V zvezi s slovensko problematiko ugotavlja avtor, da se večina slovenskih humanistov okrog škofa Ravbarja in na Dunaju izreče zoper reformacijo, hkrati pa so dunajski humanisti slovenskega porekla zrahljali tla za vznik reformacijskega slovstva. Prav tako ugotavlja, da so slovenski reformatorji, vzgojeni po humanističnem standardu, ki se najboj izrazilo kaže v njihovem filološkem delu, humanistična pa je tudi njihova jasno izražena prosvetiteljska tendenca. Vrsto literarnozgodovinskih prispevkov zaključuje članek Pavleta Zablatnika o Andreju Schusterju Drabosnjaku. Življenjepisu koroškega bukovnika sledi natančen seznam njegovih ohranjenih tiskov in rokopisov. Avtor navaja tudi izvedbe Drabosnjakovih iger. Strinjam se z mnenjem, da je Drabosnjak pomembna oseba v koroški zgodovini, vzporejanje z Linhartom pa se mi zdi neumestno.

Drugo skupino predstavljata referata, ki se ukvarjata s pedagoškim delom protestantov. Edmund A. von Trostenberg piše o Matiji Vlačiću in njegovih prizadevanjih za osnovanje visokošolskih ustanov v Regensburgu in Celovcu, Klaus Detlef Olof pa analizira Trubarjeve abecednike z didaktičnega

vidika. Pouk branja temelji na že utečenih metodah črkovanja s pomočjo abecednih vrstic, seznamov samoglasnikov in dvoglasnikov, zlogovnic in besednih tabel, katerih imena in pojmi so abecedno urejeni po začetnicah.

Tretjo skupino referatov, takih z jezikoslovno problematiko, začenja Gerhard Neweklowsky z računalniško analizo jezika Trubarjevega katekizma iz leta 1550. Ob tem se utrne misel, da se utegne taka analiza uveljaviti kot koristen pripomoček tudi pri pretresu drugih pisanih virov. Martina Orožen se posveča gramatični in leksikalni preobrazbi Dalmatinovega knjižnega jezika v Japljevem prevodu Biblije in ugotavlja vdor gorenjskih jezikovnih značilnosti v književno normo. O novih pogledih na slovenski knjižni jezik 16. stoletja piše Breda Pogorelec, Jože Toporišič razčlenjuje Gutsmanovo slovnico, Anton Schellander pa predstavi značilnosti sodobnega slovenskega pogovornega jezika na Koroškem.

Zbornik zaključujeta dve poročili. France Bernik nam predoči raziskave s področja literarnih znanosti v Znanstvenoraziskovalnem centru pri SAZU, Boris Paternu na raziskave na Filozofski fakulteti v Ljubljani.

Iz navedenega prikaza je razvidno, da je v zborniku vrsta zanimivih prispevkov, nekateri izmed njih pa segajo izven tematskega okvira, navedenega z naslovom. Zdi se mi, da to nekoliko razbija koncept tega sicer dobrega dela.

Marko Stuhec

Acta Historico-oeconomica Iugoslaviae Vol. 10, Zagreb 1983, 188 str.

Deseta številka Časopisa za ekonomsko zgodovino Jugoslavije prinaša razprave s simpozija jugoslovanskih ekonomskih zgodovinarjev v Glažuti nad Kočevjem novembra 1983, ki je obravnaval vlogo gozdov v gospodarskem življenju naših narodov v preteklosti. Petnajst prispevkov zgodovinarjev in gozdarskih strokovnjakov osvetljuje zgodovino in pomen gozda na področju Jugoslavije z različnih strani, od najstarejših obdobj do današnjih dni.

Za področje Hrvaške je Ivan Erceg objavil obširnejšo študijo, kjer je opozoril na srednjeveške vire in zakonike, ki se nanašajo na gozdove, njihovo izkoriščanje in njihove lastnike. S statističnim prikazom deleža gozdov

v posameznih delih Hrvaške pa je pokazal, kako so se gozdne površine zaradi naravnih in socialno-ekonomskih vzrokov zmanjševale vse do 20. stoletja. Opisal je tudi tri kategorije lastništva — državno, občinsko in privatno.

Gozdno zakonodajo za srednjeveške dalmatinske komune je po statutih mest Zadra, Šibenika, Splita, Hvara, Korčule in Dubrovnika preučil Jožko Jelaska. Avtor po analizi podatkov ugotavlja, da dalmatinske komune niso vodile načrtne politike za zaščito gozdov. Skrb je bila v tem času posvečena predvsem vinogradom in olivam, medtem ko se ukrepi za zaščito gozda pojavijo kasneje.

Boštjan Anko je preučil Ortenburški gozdni red iz leta 1406, ki velja za najstarejši doslej znani pravni dokument, ki je urejal gospodarjenje z gozdovi na ozemlju današnje Slovenije. Red v glavnem namenja pozornost lovu in skuša odpraviti »zdrahe in prepire«, ki so se vrstili zaradi nejasnih predpisov. Boštjan Anko razpravi prilaga tabelo, ki jo je skušal zasnovati tako, da bi pripomogla h kar najbolj sistematičnemu pregledu funkcij gozda za posamezne skupine uporabnikov. Sam pravi, da metoda obdelave, kakršno predlaga, ne predstavlja nikakršen kalup, temveč je njen glavni namen povabilo zgodovinarjem in drugim strokovnjakom, da bi se interdisciplinarno lotili obdelave zgodovine gozdarstva pri nas. Razpravi je dodan tudi avtorjev prevod Ortenburškega gozdnega reda.

Predmet obravnave Darje Mihelič je Bamberski gozdni red za Kanalsko dolino in Koroško iz leta 1584. Določila tega reda že urejajo izrabo gozdov in njihovo zaščito. Red je zaščitil gozd predvsem v korist fužinarjev in oglarjev.

V krajšem prispevku je Ema Umek opozorila na pomen reformiranih urbarjev iz 15. in predvsem 16. stoletja na Kranjskem in poudarila njihovo uporabnost, ki jo imajo kot vir za zgodovino gozdarstva, saj vsebujejo podatke o gozdovih, izkoriščanju, razširjenosti, sestavi in določila o zaščiti.

Za obdobje avstrijske uprave v Dalmaciji v letih 1814—1848 je objavil razpravo Šime Peričić. Kritično stanje dalmatinskih gozdov, do katerega je prišlo v teku stoletij zaradi različnih vzrokov (Benetke so eden najmanjših, poudarja pisec), je pripeljalo do številnih ukrepov Avstrije za zaščito in obnovo gozdov v Dalmaciji, ki pa so žal v praksi prinesli v tem kratkem času malo rezultatov.

Obsežnejša razprava Jožeta Mačka prikazuje razmerje med kmetijstvom in gozdarstvom na Slovenskem v teku stoletij. Zadnjih 200 let se gozd obravnava kot samostojna panoga gospodarstva. Izredno zanimivo je avtor upodobil spreminjanje pomena izrabe gozda od paše živine (prva klasifikacija gozdov v nemških virih je bila v zvezi s pašo), požigalništva, steljarjenja, uporabe lesa za kurjavo, stavbe, orodje, do izrabe gozda za industrijo v 19. stoletju.

Nikola Vučo v razpravi osvetljuje vlogo gozda v zgodovini Srbije po odhodu Turkov v teku 19. stoletja. Ob spremljanju procesa izkoriščanja gozdov (vloga siromašnega prebivalstva) razlaga razne interese, opiše pa tudi ukrepe države za zaščito gozdov.

O pomenu in vlogi gozdov v Srbiji v drugi polovici 18. stoletja in v začetku 19. stoletja govori prispevek Danice Milić. Delo temelji na arhivskih virih, nanaša pa se predvsem na ožjo Srbijo. Avtorica pride do podobnih zaključkov za Srbijo, kot smo jih lahko ugotovili za Hrvaško in Slovenijo; ugotavlja namreč, da predstavlja gozd veliko narodno bogastvo, vendar pa ga iz najrazličnejših vzrokov na vse načine izkoriščajo, ne da bi pomislili na posledice, kar poizkuša oblast preprečiti z raznimi ukrepi, vendar z zelo malo uspeha.

Oskar Piškurić poroča o imovnih občinah na Hrvaškem predvsem za področje Vojne Krajine in o njihovem odnosu do gozdne politike v drugi polovici 19. stoletja, zajel pa je delno razmere tudi v času stare Jugoslavije.

Sledi obširna razprava Smiljane Đurović, ki obravnava obdobje stare Jugoslavije 1918—1941. Ugotavlja, da je v tem času lesna industrija najmočnejša v državi tako po številu industrijskih obratov kot po vložnem kapitalu. Navaja vrsto podatkov o podjetjih, razcvetu in prodoru v trgovanju z lesom kakor tudi o tem, kako so na položaj lesne industrije vplivale mednarodne gospodarske in politične razmere, saj je bila lesna industrija popolnoma odvisna od mednarodnega tržišča.

Osnovne značilnosti gozdarstva v Sloveniji med obema vojnoma je analiziral Stane Granda. Precizno je diferenciral vprašanje posestne strukture glede gozdov v Sloveniji in poudaril, da je za slovensko veleposest značilno, da je prevladoval gozd, dotaknil se je agrarne reforme, konjunktura v 20. letih v lesni industriji in krize v 30. letih, ki se kaže predvsem v zapiranju obratov in se zaključi v letu 1939.

V krajšem prikazu je Nikola Živković opisal stanje gozdarstva tik pred 2. svetovno vojno in okupatorjevo izkoriščanje gozdov med vojno. Razprava Branislava Marovića obširno seznanja bralca z razvojem in stanjem lesne industrije v Črni gori po 2. svetovni vojni, kjer je gozdarstvo ena najpomembnejših vej gospodarstva.

Objavljen je tudi prispevek Antona Preselnika, ki je predstavil nastanek in razvoj Gozdnega gospodarstva Kočevje. Po zgodovinski predstavitvi okoliškega območja od rimske dobe dalje, podaja tudi življenje, delo, načrte in probleme, s katerimi se ubada Gozdno gospodarstvo Kočevje danes. V 10. številki Acta historico-oeconomica Iugoslaviae je objavljena tudi bibliografija vseh desetih številki, ki jo je sestavil Nenad Moačanin.

Metka Gombač

Tatjana Čepič: Zlet »Svobode« v Celju, ČZDO Komunist, Ljubljana 1985, 26 str. (ilustr.).

V letošnjem letu smo bili priča številnim praznovanjem nacionalne in socialne osvoboditve slovenskega naroda, povezanim s koncem druge svetovne vojne, spomnili pa smo se tudi pomembnih dejanj iz predvojnega boja delavskega razreda. Tako je bilo eno izmed slavnostnih srečanj namenjeno petdesetletnici zleta »Svobod« v Celju, ko je slovensko delavstvo prvič odločno in jasno zavrnilo fašizem in se zavzelo za enotno zvezo proti njemu. Obletnica je seveda imela značaj družbenopolitičnega dogodka, toda opozoriti moramo, da jo je spremil še izid 51. zvezka zbirke »Spomeniki delavskega revolucionarnega gibanja in narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem«, ki jo izdajata ČZDO Komunist in Zavod SRS za varstvo naravne in kulturne dediščine. V njem je avtorica Tatjana Čepič nazorno opisala potek zleta »Svobod« 7. julija 1935 v Celju, obenem pa na dostopen in berljiv način približala širši javnosti celjski zlet kot eno najvažnejših akcij slovenskega delavskega razreda v desetletju pred drugo svetovno vojno.

Vzrok, ki spodbudi zanimanje za avtoričin prispevek, je v tem, da je v poljudni obliki predstavila znani celjski zlet tudi kot določujočo prvino, ki je opredelila družbenopolitično stvarnost tridesetih let. Zleta namreč ne obravnava zgolj kot gole akcije delavstva, marveč ga razume v smislu politično

organizirane oblike protesta slovenskih množic proti nastajajočemu fašizmu v Jugoslaviji in njihove premišljene zahteve po demokratskih svoboščinah v razmerah, ki jih je ustvarjal vladajoči Stojadinovičev režim. Hkrati pa vidi njegov pomen še v tem, da je opozoril oblasti na delavski razred kot politični dejavnik, katerega bodo morale upoštevati.

Avtorica v besedilu oriše razvoj delavskokulturnih društev v Sloveniji — od ustanovitve »Vzajemnosti« (1909), njihovega razpusta (1913) in kasnejšega nastanka splošne delavske zveze »Svoboda«, naslednice »Vzajemnosti« (1918) — do razmaha dela »Svobod« v jugoslovanski državi. Prikaže prizadevanja za utrditev enotnosti in okrepljeno dejavnost »Svobod« po razcepu v slovenskem delavskem gibanju na reformistično in revolucionarno smer leta 1920 ter v nadaljnjih letih, vključno z obdobjem meščanske diktature. Pri tem pojasni, kakšna so bila v tem obdobju prizadevanja KPJ, da obnovi svoje delo preko legalnih delavskih organizacij in kako so se kazala ta prizadevanja v društvih »Svobode«. S tega vidika še oceni pomen, ki ga je imel celjski zlet »Svobod« znotraj samega delavskega gibanja. Poudari, da je predstavljal široko manifestacijo za enotnost delavskega razreda in jasen znak, da ves meščanski teror revolucionarnost delavstva ni mogel zlomiti.

Podobno ugotavlja avtorica tudi za čas, ki je sledil odzivu oblasti na zlet. Razčleni delovanje svobodašev po razpustitvi »Svobod«, in sicer v njihovi naslednici, delavskokulturni zvezi »Vzajemnost«, ustanovljeni leta 1936. Naravnost temeljnih množic, izraženo že na zletu »Svobod«, je namreč potrdila dejavnost »Vzajemnosti«, s katero opiše uveljavljanje ljudskofrontnega gibanja na Slovenskem. To jo na zaključku besedila privede k osmislitvi soodvisnosti med delovanjem »Vzajemnosti« in ljudskofrontnim gibanjem, ki je v letih neposredno pred vojno utemeljila protifašistično razpoloženje delavstva in krepitev skupne fronte vseh slovenskih demokratičnih sil. S tem je avtorica omogočila, da se jasno razpozna pomen, ki ga je za ta proces imel celjski zlet, obenem pa je na ta način tudi prijetno osvežila zgodovinsko vedenje o nepretrganem javnem delovanju za kulturno, razredno in nacionalno osveščanje delavskega razreda.

Jurij Perovšek

Prispevki za kroniko Kropce

Čeprav Kropa ni mesto in torej formalno ne spada v Kroniko slovenskih mest, je bilo doslej o njej objavljenih že precej zapisov, člankov in zgodovinskih razprav A. Müllnerja, A. Koblarja, R. Andrejke, F. Baša do J. Gašperšiča in drugih avtorjev. Po zadnji vojni je Jože Gašperšič (1896—1964), ravnatelj kovinarske zadruge Plamen, objavljaj v Kroniki in v Loških razgledih tehtne članke o krajevni zgodovini Kropce in tudi širše razprave o gorenjskem železarstvu, fužinarstvu, rudarstvu, oglarstvu in žebjarstvu; najtemeljitejšo delo je Vigenjc, izdan leta 1956 kot 7. zvezek vodnikov Tehniškega muzeja Slovenije.

Z ustanovitvijo Kovaškega muzeja v Kropi leta 1953 je bila dana pobuda za nadaljnje zbiranje gradiva in raziskovanje krajevne zgodovine. Tako sem se po upokojitvi pričel reševati ukvarjati z našo preteklostjo. Ker so članki raztreseni po raznih glasilih, navajam pregled dosedanjih sestavkov s kratko vsebino. Največ je bilo doslej objavljenih v glasilu tovarne Plamen v Kropi, in sicer:

- Kratka zgodovina železarstva v Kropi in Kamni gorici (1973),
 - Kroparska kronika NOB (6/1974 do 12/1975),
 - Iz naše zgodovine (12/1975—5/1977),
 - Kroparske družine (6/1977—1/1980),
 - Jurij Varl (2/1980—4/1980),
 - Pred petstoletnico (5/1980—8/1980),
 - Stara zgodba (9/1980—12/1980),
 - Partizanska pota (1/1981—5/1982),
 - Kroparski kovaški podjetniki (6/1982 do 1/1983),
 - Vodni pogoni na Kroparici (3/1983 do 9/1983),
 - Spomin na rudarje (10—11/1983),
 - Pri temeljih Plamena (4/1984),
 - Desetletja pred zadrugo (3/1985).
- Drugje objavljeni članki so:
- Fužinska in občinska uprava (Snovanja Kranj, 1978),
 - Fužine, fužinice in vigenjci (Listi Železarja, Jesenice, 1978),
 - Kovaški muzej v Kropi (Vodič, Kropa 1976),
 - Jelovica in Jamnik (Gorenjska v NOB, Kranj, 1983).

Priložnostni članki so izhajali tudi v jubilejnih številkah glasila Plamen in v nekaterih drugih časopisih.

»Kratka zgodovina železarstva v Kropi in Kamni Gorici« je služila kot osnova za vodič po kovaškem muzeju; pozneje je bil dopol-

njen in je izšel leta 1976 kot 68. številka Zbirke vodnikov po kulturnih in naravnih spomenikih Slovenije.

»Kroparska kronika NOB« obsega pregled dogodkov in razmer v dobi okupacije 1941 do 1945. Obravnava politične razmere, partizanske borbene enote, terenske in krajevne organizacije v NOB. Predvidoma bo izšla v letu 1985 kot 1. številka Zbornika občine Radovljica.

Serijski članki »Iz naše zgodovine« obsega prevode poglavij iz Müllnerjeve »Zgodovine železa«, ki se tičejo Kropce in Kamne gorice. Izvirno je poglavje o jelovškem rudarstvu — opis rudnih jam v Kroparski gori na osnovi raziskav v letu 1956.

»Kroparske družine« so nadaljevanje genealoških opisov, ki jih je začel že v predvojnem »Zadrukarju« Franc Kanduč, in zajemajo po abecednem redu podrobno razčlenitev nad 200 družinskih imen na osnovi rojstnih, poročnih in mrliških knjig kroparske fare; nekatere segajo v začetek 17. stoletja, torej do ustanovitve fare (1620).

»Jurij Varl«, kratek opis življenja in dela našega rojaka — pesnika in pisatelja (1812 do 1874).

»Pred petstoletnico«. Leta 1481 je bila zgrajena cerkev sv. Lenarta v Kropi. Članek obravnava dobo reformacije in protireformacije in njene vplive na Kropo.

»Stara zgodba«, kako so Kroparji in Kamnogoričani prišli ob Jelovico. Opisuje delo komisije za ureditev in odkup fužinskih služnostnih pravic do jelovških gozdov. Izvlečki (prevod) iz komisijskega zapisnika.

»Partizanska pota«. Osebni spomini na partizanstvo v Gorenjskem odredu, Cankarjevi brigadi, Dolomitskem odredu, Vojkovi brigadi in obveščevalni službi.

»Kroparski kovaški podjetniki«. Poročilo Trgovsko obrtniške zbornice za Kranjsko navaja, da je bilo v Kropi leta 1875 12 kovaških podjetnikov. Podrobnejša raziskava je pokazala, da je bilo v 2. polovici 19. stoletja tu 18 podjetnikov, od teh 10 fužinarjev in 8 pošterovcev. Pomembnejši so bili Hafnerji, Magušarji, Pibrovci, Potočniki, Šolarji in Šulerji, Pirci in Varli. Zadnji so vzdržali do nacionalizacije v letu 1948.

»Vodni pogoni na Kroparici« vsebujejo opis fizikalnih osnov vodnega pogona, vrste vodnih koles in topografski opis vodnih naprav pri vigenjcih, fužinicah, fužinah, mlinih in žagah na Kroparici ob koncu 19. stoletja.

»Spomin na rudarje« obuja spomin na zadnje kroparske rudarje ob stoletnici, ko je

zadnji kroparski rudar leta 1883 vrnil rudarskemu uradu svojo rudokopno pravico.

»Pri temeljih Plamena«. V članku so objavljene raziskave o koncu obratovanja Spodnje fužine, na njenih temeljih stoji današnja tovarna Plamen. Kot osnova raziskave je služila režijska knjiga Spodnje fužine, ki jo je vodil ravnatelj fužinske skupnosti Benjamin Šuler.

»Desetletja pred zadrugo«. Doba revščine ob propadanju železarstva in žebjarstva v Kropi in Kamni gorici. Citiranje dopisov iz takratnega dnevnega časopisja.

»Fužinska in občinska uprava«. Fužinski naselji Kropa in Kamna gorica sta imeli do leta 1781 svoji samoupravi na osnovi Ferdinandovega rudarskega (tj. fužinskega) reda iz leta 1550. Fužinski sodnik je bil istočasno gospodarski upravitelj fužin in policijski (politični) upravitelj naselja. Z jožefinskimi reformami je bil sistem rudarskega sodstva ukinjen, pričela se je ločitev na gospodarsko upravo fužin z ravnateljem fužinske skupnosti in na krajevno upravo. V članku so navedeni znani ravnatelji obeh fužinskih skupnosti do konca obstoja fužin in znani burgermajstri — župani do začetka 20. stoletja.

»Fužine, fužinice in vigenjci«. Topografski opis fužinskih in žebjarjskih objektov v Kropi ob koncu železarstva in ročnega žebjarstva.

Mogoče bi bil kak članek vreden širše publicitete.

Janez Smitek

Stane Stražar, Črni graben. Od Prevoj do Trojan, Lukovica 1985; 990 strani.

Stane Stražar že okrog dvajset let načrtno zbira gradivo za »kronike« posameznih območij domžalske občine. Dosedanji rezultat njegovega občudovanja vrednega zbirateljskega in zgodovinopisnega dela je izid štirih obsežnih knjig v preteklem desetletju, pri čemer že količinski podatek, da obsegajo skupaj okrog 2300 strani, nazorno ilustrira obseg Stražarjevega dela. Potem ko je obdelal dob- sko in ihansko območje ter Moravško dolino, posebej tudi razvoj gasilstva v domžalski občini, se je lotil zbiranja gradiva o zgodovinski podobi Črnega grabna, tj. krajev ob Radomlji in glavni cesti Ljubljana—Celje ter v hribovju nad to dolino, ki leži vzporedno z Moravško in Tuhinjsko dolino. V obsežni knjigi, ki je izšla letos, ob jubilejih znamenitih rojakov Janka Kersnika, Jakoba Zupana, Jožeta Podmilšaka in Frana Maslja

Podlimbarskega, je Stražar obdelal območje med Prevojami in Trojanami, s čimer je tudi sklenil orise južnih in vzhodnih območij sedanje domžalske občine. Po načinu, obsegu in poglobljenosti obdelave je delo o Črnem grabnu zasnovano tako, kot knjiga o Moravški dolini, kar pomeni, da je pisec v primerjavi s prvima dvema »kronikama« odpravil tudi nekatere začetne vsebinske in metodološke pomanjkljivosti oziroma vrzei. Tako kot knjigo o Moravški dolini je tudi delo o Črnem grabnu razdelil v 15 problemsko oziroma kronološko zaokroženih poglavij. Pri tem moramo poudariti, da si je še posebej prizadeval podrobneje prikazati značilnosti v razvoju Črnega grabna v primerjavi s sosednjimi območji.

V prvem poglavju je pisec obdelal geografske in geološke značilnosti Črnega grabna ter obrazložil tudi izvor imena (njegov prvi del izvira iz črne barve tal, drugi del pa označuje po Radomlji izdolbeno dolino), s čimer je zavrnil ljudske razlage o imenu doline po krvavih bojih v francoski dobi. Manjša središča Črnega grabna (Prevoje, Št. Vid, Lukovica, Krašnja, Blagovica, Št. Ožbolt in Trojan) so se razvila ob zelo prometni cestni zvezi med Kranjsko in Štajersko. Drugo poglavje obsega opise prazgodovinskih in rimskih arheoloških najdišč. O prazgodovinskih gradiščih so v delu tudi najnovejši podatki, ki jih je piscu dal na voljo dipl. arheolog Janez Dular, med številnimi najdišči iz rimske dobe pa je posebno podrobno opisano najpomembnejše na Trojanah, v antičnem Atransu, kjer je opravila več novih raziskav dipl. arheologinja Mirjana Zupančič. Tretje poglavje ima naslov Od srednjega veka do kmetske odveze, v njem pa je najprej nanizal podatke o posameznih krajih Črnega grabna iz starejših zgodovinskih virov, pri čemer je dajal piscu pomoč prof. Božo Otorepec. Nato je posvetil posebno pozornost opisu gospostev in gradov Brdo ter Blagovica in dvema značilnostma Črnega grabna, napadom na Francoze in rokovnjaštvu, ki sta močno zastopana tudi v ljudski tvornosti na tem območju. Pri izbiri virov za poglavje o različnih oblikah ljudske tvornosti je piscu dajala pomoč dr. Zmaga Kumrova, veliko gradiva pa je zbral sam »na terenu«. Opis razvoja cerkvene organizacije na območju Črnega grabna temelji v veliki meri na piščevem preučevanju župnijskih arhivov, po njih in drugih virih ter literaturi pa je obdelal tudi cerkveno stavbarstvo in sakralne umetnine, medtem ko je v krajšem posebnem poglavju opisal tudi znamenja.

V sedmem poglavju je prikazal razvoj osnovnih in drugih šol na območju Črnega

grabna, posebej tudi partizanskega šolstva leta 1944. V naslednjem poglavju sledi zelo podroben opis nastanka in razvoja različnih kulturno-prosvetnih, športnih, gasilskih in drugih društev in organizacij. Že uvodoma smo omenili, da je pisec svoje delo posvetil štirim velikim literarnim ustvarjalcem, v posebnem poglavju pa je podal kratke življenjske podatke vseh znamenitih osebnosti, ki so bile rojene v Črnem grabnu ali so na tem območju delovale. V poglavju o javni upravi in sodstvu so uvodoma zanimivi podatki o prebivalstvu, in sicer je v krajih na blagovškem območju njegovo število upadalo (od leta 1869 do 1881, od 1623 na 1312 prebivalcev), na lukovškem območju pa je rahlo naraščalo (v navedenem obdobju od 2863 na 3043 prebivalcev). V upravnem razvoju do današnjih krajevnih skupnosti je bilo za območje Črnega grabna posebej pomembno, da je bil grad Brdo od 1867 do 1942 sedež sodnega okraja. V Podpeči pri Lukovici je bila od 16. stoletja dalje tudi pomembna mitnica in poštna postaja. Pisec je zbral tudi zanimive podatke o nekaterih volitvah občinskih zastopov, v predvojnem političnem življenju pa je posebej opozoril na razvoj komunističnega gibanja oziroma na delovanje celic KPJ Dob - Prevoje v drugi polovici tridesetih let, ki jo je vodil Prevojčan Viktor Avbelj. V poglavju o razvoju komunalnih naprav je opisal razvoj cestnega, električnega, vodovodnega in plinskega omrežja, poglobljeno pozornost pa je uvodoma posvetil posameznim fazam gradbenih del na odseku ceste čez Črni graben, ki je postala v tridesetih letih 18. stoletja poglobljena komunikacija med Dunajem in Trstom. Iz pregleda gospodarskega razvoja se vidi, da so bile poglobljene panoge kmetijstvo, živinoreja in gozdarstvo, razvite so bile različne obrti, med domačimi obrtmi zlasti pletenje kit za slamnike, pomemben vir zaslužka je bilo furmanstvo in gostilničarstvo, z ustanovitvijo tovarne obutve Mojca v Lukovici leta 1969, ki je sedaj v sestavi kranjske Planike, pa je dobil Črni graben pomemben industrijski obrat. V trinajstem poglavju je pisec na kratko opisal pomen cestne zveze čez Črni graben v različnih vojnah, posebej pa sodelovanje in žrtve njegovih prebivalcev v prvi svetovni vojni. V Stražarjevi knjigi je najboljše predzadnje poglavje, v katerem je na okrog 140 straneh prikaz narodnoosvobodilnega boja s podatki o padlih borcih in žrtvah fašističnega nasilja. Pisec si v svojem delu ni mogel zastaviti naloge, da bi enako poglobljeno in celovito opisal vsa dogajanja med NOB v Črnem grabnu, ki je bil zlasti zaradi ceste za nemškega okupatorja življenjskega pomena. Zato je bilo

območje med Trojanami in Prevojami prizorišče številnih zased in napadov narodnoosvobodilnih enot na sovražnikove motorizirane kolone od prvih partizanskih akcij poleti 1941 do zadnjih operacij ob osvoboditvi maja 1945. Na drugi strani pa je nemški okupator podvzel vse ukrepe za zavarovanje te ceste, zlasti s postavitvijo več postojank, s pogostimi hajkami v hribovje nad dolino, kjer so bila pomembna partizanska oporišča, zlasti leta 1942 pa tudi s skrajnimi nasilnimi ukrepi nad civilnim prebivalstvom. Za opise akcij enot Kamniškega bataljona in Šlandrove brigade ter drugih, za pregled razvoja in delovanja narodnoosvobodilnih organizacij in ustanov ter za prikaz ukrepov okupatorja in njegovih pomagačev za zadušitev narodnoosvobodilnega gibanja je pisec uporabil večino ohranjenega partizanskega in nemškega arhivskega gradiva, posebej njegove objave ter že precej obsežno spominsko in zgodovinsko literaturo, številna pričevanja pa je zbral sam, pri čemer bi bilo mestoma koristno še podrobnejše preverjanje nekaterih podatkov. Prav s pričevanji pa je pisec uspel prikazati tudi številne drobne akcije ter usode nekaterih aktivistov in borcev, kar daje osvetlitvi razvoja narodnoosvobodilnega gibanja v Črnem grabnu novo razsežnost. V sklepnem poglavju je pisec v kronološki obliki prikazal še nesreče, požare, vremenske posebnosti, potrese in epidemije na obravnavanem območju.

Uporabljeno literaturo, arhivske in druge vire ter pričevanja je navedel v okrog 2000 opombah, kar že samo po sebi kaže na obseg požrtvovalnega zbiranja različnega gradiva za osvetlitev podobe Črnega grabna od najstarejših časov do začetka osemdesetih let našega stoletja. Pri svojem delu je spet uspel vzpostaviti plodno sodelovanje s strokovnjaki, zgodovinarji, arheologi, etnologi in drugimi, ki so mu dajali napotila za iskanje gradiva in njegovo obdelavo. Tako kot pred šestimi leti Moravska dolina je sedaj z novim Stražarjevim delom dobil tudi Črni graben z zgodovinskimi pa tudi arheološkimi, etnološkimi, geografskimi in literarnozgodovinskimi podatki bogato »kroniko«, prikaz tudi usod prebivalcev na območju med Prevojami in Trojanami pa daje delu posebno vrednost in povečuje zanimanje zanj. Privlačnost dela o Črnem grabnu še povečuje okrog 500 izbranih fotografij. Omenimo naj, da so vsa dosedanja Stražarjeva dela že našla pot med bralce, še posebno zanimanje zanje pa so pokazali izseljenci. Dodamo naj še, da Stražar že prizadevno zbira gradivo za osvetlitev radomeljskega območja. Požrtvovalnost, s katero se elektrotehnik Stane Stražar loteva

zbiranja gradiva za lokalne »kronike« in njihovega pisanja ga prav gotovo uvrščajo na posebno mesto v našem krajevnem zgodovinopisju.

Za izdajo dela je skrbel poseben odbor iz predstavnikov Kulturno-umetniškega društva Janko Kersnik iz Lukovice ter iz sedmih krajevnih skupnosti z območja Črnega grabna, njegov izid pa sta poleg delovnih organizacij podprli Kulturna skupnost in Občinska raziskovalna skupnost Domžale. Ob tem naj pripomnimo, da bi morale postati podpiranje

izdaje del o lokalni problematiki v večji meri kot doslej naloga občinskih kulturnih skupnosti, ki bi morale povečati fonde za založništvo. Prav tako pa bi morale občinske raziskovalne skupnosti finančno omogočiti tudi družboslovne in humanistične raziskave za posamezna območja. Pogosta praksa, da so dolžne skrbeti le za raziskovalno delo, ki je povezano predvsem z ekonomskim razvojem posamezne občine, bi morala biti v novem planskem obdobju presežena.

Miroslav Stiplovšek

PETDESET LET
MESTNEGA MUZEJA
V LJUBLJANI

LJUBLJANA 1986

OB PETDESETLETNICI USTANOVITVE MESTNEGA MUZEJA V LJUBLJANI

GREGOR MODER

Dne 13. marca 1935 je tedanji Ljubljanski občinski svet sklenil ustanoviti mestni muzej, in sicer v prostorih nekdanje Auerpergove palače v Gosposki ulici. Temeljna naloga novega muzeja, navedena po zapisniku iz leta 1935, je bila, »naj bi muzej zbral vse predmete z ozirom na zgodovino Ljubljane«, tako glede »na vlogo Ljubljane v duhovnem in narodnem smislu« kot tudi »glede na razvoj sodobne Ljubljane«. Pripravljalna dela za novi muzej, ki so se začela vsaj že leto dni poprej, so potekala razmeroma hitro, tako da je bil muzej odprt že 15. septembra 1937.

Navzlic dokaj sodobni opredelitvi temeljne usmeritve izpred petdesetih let pa je muzej ves čas delovanja pravzaprav iskal in nenehno popolnjeval rdečo nit svojega razvoja. (Kronologija in bibliografija dejavnosti Mestnega muzeja bosta objavljeni v reviji Argo.)

Letos, ob petdesetletnici ustanovitve, je muzej trdneje zastavil smer razvoja, in sicer:

— osnovna naloga je postavitve stalne zbirke o zgodovini Ljubljane, ki naj bi našla mesto v preurejenih prostorih ljubljanskega gradu; takega sintetičnega, interdisciplinarno sestavljenega prikaza o zgodovinskem razvoju glavnega mesta — podobno kot tudi naroda v celoti — še nimamo;

— obnovitev, posodobitev ali nova postavitve ožjih, specifičnih stalnih zbirk iz posameznih zornih kotov razvoja, ki naj pomenijo osnovo za prvo omenjeno nalogo (posodobitev arheološke in nova postavitve kulturno-zgodovinske zbirke, izpopolnitev zbirke stilnega pohištva in nova postavitve stalne razstave Ljubljana v NOB);

— matične strokovno-povezovalne in informativne naloge o varstvu premične naravne in kulturne dediščine v Ljubljani (arheološke lokacije in situ, spominske sobe, spomeniki revolucionarnega gibanja, Kulturnoinformativni center Križanke ipd.).

Taka opredelitev razvoja pa ni samo zastavljena na papirju, ampak se je že začela uresničevati. V lanskem letu (1985) smo odprli posodobljeno stalno arheološko razstavo od prazgodovine do zgodnjega srednjega veka ter delno obnovljeno in dopolnjeno zbirko stilnega pohištva od gotike naprej (z bidermajerskim in secesijskim ambientom), stalno galerijo tarč in portretov Društva ljubljanskih ostrostrelcev (od leta 1719 do konca 19. stoletja), spominsko zbirko Otona Župančiča in pa stalno razstavo

Ljubljana v letu 1945 (kot prvi del prihodnje zbirke Ljubljana v NOB).

V tej številki Kronike prikazujemo pregled raziskovalnega dela kustosov v našem muzeju. Njihovi prispevki obravnavajo vprašanja, s katerimi se srečujejo v svojih kustosiatih. Izbor teh vprašanj je, vsaj delno, prilagojen konkretnim nalogam muzeja v lanskem letu in je tako opozorilo na zanimivosti ali novosti, ki pomenijo strokovno osnovo letošnjih razstav.

Ivan Puš piše o načrtnih arheoloških izkopavanjih na Molniku nad Orلامي. Pokazalo se je, da je najdišče (iz obdobja med 8. in 4. stoletjem pr. n. š.) pomembna ločnica med ilirskim in staroselskim življenjem in kulturo.

Leta 1984 je bila ob zaščitnih izkopavanjih v Kidričevi ulici v Ljubljani odkrita lončarska peč iz antične Emone. Dr. Ljudmila Plesničar-Gec je tako našla potrditev za tezo, da so v Emoni delovale tudi lokalne delavnice za glinene izdelke, celo za bolj zahtevne predmete (posodje tankih sten).

Veljko Toman piše o vsebinsko in tehnološko zahtevni rekonstrukciji antične stenske poslikave.

O primerjavi staroslovanskih najdb ob šempetrski cerkvi v Ljubljani z drugimi najdišči v Sloveniji govori prispevek mag. Irene Sivec.

Slaba zasedba Mestnega muzeja s strokovnimi kadri za čas med arheološkimi obdobji in najnovejšo zgodovino se kaže tudi v tem, da imamo za celotno vmesno obdobje samo en prispevek. Leta 1562 je v Ljubljani prvičkrat omenjeno ostrostrelsko društvo. O portretih strelcev, njihovih poslikanih tarčah in zlasti o malo znanem slikarju Juriju Tavčarju iz 19. stoletja piše Franc Zalar.

O najnovejši zgodovini s poudarkom na narodnoosvobodilnem boju imamo štiri prispevke. Irena Kovač piše o gradnji »bunkerjev«, teh prvih skrivališč ilegalcev, opreme, propagandnega gradiva ipd., med zadnjo vojno v Ljubljani.

Janez Kos piše o prvem povojnem popisu prebivalstva v Ljubljani v letu 1945.

Prispevek Tatjane Čepič je oris vračanja internirancev, izgnancev, prisilnih delavcev in drugih po končani vojni v domovino.

Janez Mesesnel govori o razstavi Slovenska likovna umetnost na temo NOB 1945 do 1985: slikarstvo, grafika, risba, kiparstvo. Razstava je brez kataloga, zato je besedilo pravzaprav edini umetnostozgodovinski oris prikazane problematike.

NEKAJ VPRAŠANJ V ZVEZI S PRAZGODOVINSKO EMONO IN NJENIM ZALEDJEM

IVAN PUS

V okviru delovnih nalog Mestnega muzeja smo doslej v dosegljivih mejah raziskali prazgodovinsko žgano grobišče na dvorišču Slovenske akademije znanosti in umetnosti (SAZU) ob Gosposki ulici v Ljubljani. Tu smo dokumentirali 323 žganih grobov, ki smo jih, upoštevač značilne predmete, razvrstili v časovno lestvico. Ta je zelo obsežna, saj so na dvorišču SAZU sežigali in pokopavali umrle od 12. do 4. stoletja pr. n. š. S tem pa je ljubljansko grobišče nosilec kulture žarnih grobišč, kakor že po ustaljeni navadi imenujemo to doslej etnično še nepredeljeno ljudstvo, postalo eno največjih in najpomembnejših prazgodovinskih najdišč v Sloveniji.

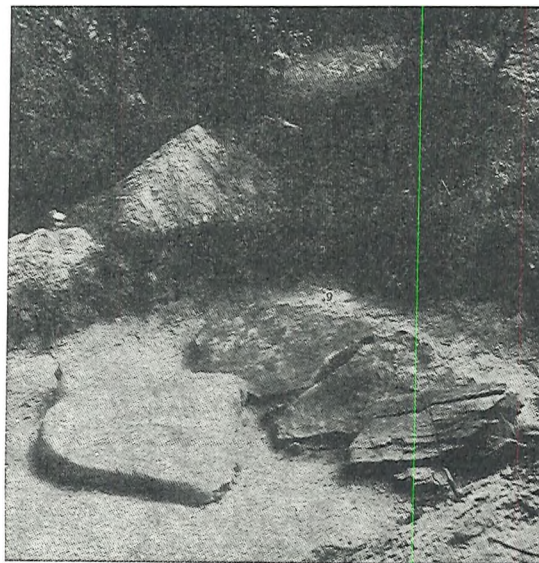
Pri obdelavi gradiva, najdenega v žganih grobovih na dvorišču SAZU, se je pojavilo veliko nejasnih vprašanj, ki jih ni mogoče rešiti samo s pomočjo predmetov, izvirajočih z enega najdišča, ampak se je treba ob tem opreti tudi na širši ljubljanski in slovenski prostor. V prvi vrsti pa moramo upoštevati tista geografsko opredeljena področja, od koder je prihajalo k nam največ novosti v obravnavanem časovnem obdobju.

Znano je že, da je življenje v prazgodovinski Emoni teklo od 12. stoletja pr. n. š. dalje ter v 9. in 8. stoletju pr. n. š. doseglo svoj višek, nato pa pričelo počasi, a vztrajno izgubljati prvotni pomen. Žarnogrobiščni staroselci so tod sicer živeli vse do prihoda

Keltov v naše kraje; vendar so številna utrjena naselja, ki so zrasla v neposredni bližini prazgodovinske Emone, na strateško pomembnih gričih na obrobju Ljubljanske kotline, sčasoma prevzela vlogo, ki so jo nekoč imele Emona pa tudi druge starejše naselbine pripadnikov kulture žarnih grobišč. Najštevilnejše spremembe, tako v materialnem kot kulturnem pogledu, so prihajale z juga in vzhoda. Dolenjska, Zasavje in Bela krajina so v 8. in temu sledečih stoletjih pr. n. š. doživljale pravi preporod. Na njihovih gričih so nastale mnoge utrjene naselbine, med njimi tudi cela mesta, kakršna so bila npr. Vače, Stična ter druga manj znana in raziskana najdišča. Življenje v njih se je s priseljevanjem ljudstev iz različnih smeri od 8. stoletja pr. n. š. dalje hitro razvijalo. Stari, domorodni žarnogrobiščni prebivalci so le počasi sprejemali novosti, ki so jih prinesli prišleki z ilirskega juga, kar zlasti dobro vidimo v ostankih oziroma na predmetih, ki so jih živeči polagali pokojnikom v grobove. Še posebej opazimo veliko razliko v načinu pokopavanja. Staroselci so namreč umrle sežigali na grmadi in njihove ostanke pokopavali v žarah. Novodošli »ilirski«
kultni elementi pa so precej drugačni. Iliri umrlih niso sežigali in pokopavali posamič, marveč so trupla polagali v skupne rodovne ali družinske grobnice — gomile. Prazgodovinska Emona je stala povsem na

Plan žgan prazgodovinski grob z Molnika (7. stol. pr. n. š.)

Se neodkopani plani žgani prazgodovinski grobovi z Molnika (7. stol. pr. n. š.)

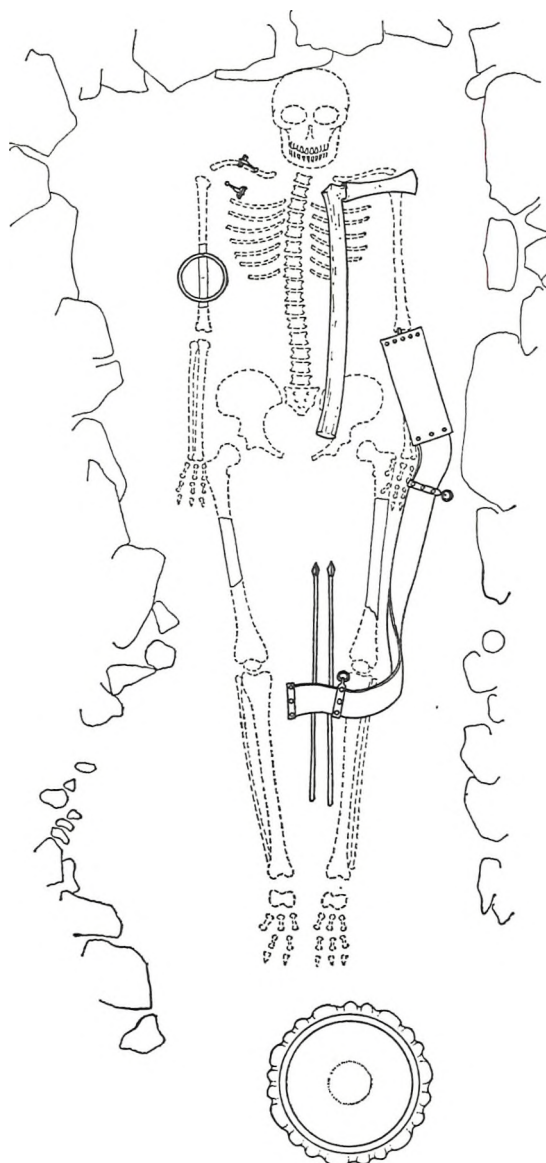

Profil gomile I z Molnika

meji, do koder so prodrle nove kulturne posebnosti. Emonci pa nikdar niso sprejeli niti skeletnega pokopa niti gomil. Njihova kuitna prepričanja so bila tako močna, da so jih obdržali do prihoda Keltov, skoraj enaka pa so ostala tudi še v času rimske vladavine v naših krajih vse do 4. stoletja n. š., ko je pod vplivom krščanstva sežiganje umrlih prenehalo, znova pa se uveljavlja šele danes.

Da bi mogli reševati vprašanja kulturnega, kulturnega in s tem povezanega etničnega značaja, smo morali pri raziskovanju usmeriti prizadevanja na tista najbolj zanimiva in neraziskana področja, kjer bi bilo moč najbolj temeljito združiti elemente med tako različnimi prvinami: enimi, ki so prevladovali v prazgodovinski Emoni in zahodno od nje, in drugimi, ki so, prepojene z novimi spoznanji in združene z novimi etničnimi primesmi, zgradile tako močno in danes zelo znano starejšo železnodobno omiko, imenovano tudi halštatska kultura, na Dolenjskem, v Zasavju in Beli krajini. Za to, da smo raziskave lahko obrnili v to smer, niso bili potrebni kakšni posebni napor. Naključje je hotelo, da so se v peskokopu na hribu Molnik nad Orلامي pri Ljubljani pokazale prazgodovinske najdbe, ki so bile vzrok za temeljitejše delo na celotnem področju hriba.

Kot kažejo raziskovanja, opravljena v zadnjih letih, je Molnik z veliko, terasasto urejeno prazgodovinsko naselbino, s planim žganim grobiščem in številnimi gomilami najrazličnejših velikosti postal tisto mesto, kjer bomo morali iskati vzroke za počasni zaton prazgodovinske Emone po 8. stoletju pr. n.

Rekonstrukcija skeletnega groba v gomili 3 na Molniku (4. stol. pr. n. š.)

š. To gradišče je bilo torej mejnik, ki je stal nasproti Emone in ločeval dve v bistvu različni področji, in sicer vplivno in interesno področje z značilnostmi ilirskega življenja na eni ter območje s staroselskimi posebnostmi nosilcev kulture žarnih grobišč, ki so v svoji Emoni ohranjali stoletne tradicionalnosti, na drugi strani. Ljubljanski prostor je bil najbrž področje, kjer sta se stikali in obenem ločevali dve etnični sferi: prva na Molniku še s starimi elementi, vendar od 7. stoletja pr. n. š. naprej vedno močnejše prepojena z ilirskimi posebnostmi in v končni fazi tudi s pravim ilirskim življenjem, druga pa v Emoni s starimi, ustaljenimi, trdnimi in nepopustljivimi tradicionalnimi življenjskimi navadami žarno-

grobiščnih prebivalcev. Tu naj bi bila ta trdna ločnica med ilirskim jugom in staroselskima severom in zahodom, kar naj bi pomenilo, da so Iliri v Sloveniji sicer bili navzoči s svojo materialno in duhovno kulturo, vendar so s slednjo prodrli le do Molnika. Prazgodovinski Emonci tako še naprej ostajajo etnično neopredeljeni; skoraj gotovo pa je, da niso pripadali nobenemu od ilirskih plemen.

Na Molniku smo pričeli z raziskovanjem leta 1980 in tedaj dokumentirali 11 planih žganih grobov, ki so s številnimi bogatimi pridevki kazali na blaginjo in moč molniške prazgodovinske naselbine. Ob tem je postalo jasno, da so naselbino zgradili ljubljanski staroselci, saj se niti po materialni niti po duhovni kulturi ne razlikuje od prazgodovinske Emone. Že na začetku del pa smo naleteli na vprašanja, ki niso bila združljiva z doslej znanimi dejstvi. Odkrili smo namreč dvojni grob, v katerem je bil eden izmed obeh umrlih sežgan in položen v žaro, drugi pa pokopan nesežgan. To in pa zanimiva konfiguracija zemljišča pod vrhom hriba sta bila vzrok za to, da smo lopate zasadili tudi v enega od kupov zemlje, ki je bil videti kakor ogromna krtina. Zdel se nam je ne navaden in podoben pravi gomili z grobovi. Takih kupov je v okolici polno, predvsem na tistih grebenih pod vrhom Molnika, ki niso preveč strmi, torej tam, kjer so staroselci speljali do naselbine poti, po katerih so hodili, vodili živino in tvorili, med drugim tudi gradivo za utrditev naselbinskih obrambnih nasipov in velike kamnite plošče za grobne konstrukcije. Že prvi poskus majhnega posega v gomilo se je posrečil. Takoj pod površjem smo v nasutju odkrili kose prazgodovinske keramike, s čimer je bila domneva, da je nasutje umetno, dokazana. Zato smo že leta 1983 raziskali prvo gomilo pod vrhom Molnika. Rezultati so bili presenetljivi. V njej smo odkrili 14 grobov, od katerih so bili najgloblji še žgani in delno uničeni pri izdelavi ploščadi za gomilo, zato najbrž z njo tudi nimajo nobene povezave. Gomila je pač nastala na mestu, kjer so že prej ležali plani žgani grobovi iz 8. in 7. stoletja pr. n. š. Njej pripadajoči grobovi pa so bili skeletni z bogatimi pridevki in sodijo v 5. in 4. stoletje pr. n. š.

Lani (1985) smo raziskali še eno celo in polovico druge gomile. Prva je bila prazna, v drugi pa spet obilica kovinskih in keramičnih najdb, tako bogatih in s tako izrednimi grobnimi konstrukcijami, da so presenetile tudi strokovnjake, ki se ukvarjajo s preučevanjem tega obdobja, četudi ne upoštevamo dejstva, da smo zaradi pomanjkanja finančnih sredstev prekopali le pol gomile. Najdeni kulturni ostanki še niso v celoti obdelani, letošnje najdbe pa tudi še niso restavrirane in konservirane. Že sam pogled na te izjemne predmete pa nam kljub temu pokaže, da bo potrebno prekopati še drugo polovico gomile. Pa ne le to. Na omenjenem najdišču bo treba raziskovati še naprej, in to ne samo na predelu grobišča, ampak tudi v okviru naselbine, kjer so ljudje, katerih posmrtni ostanki odkrivamo, živeli in delali, saj je preučevanje človekovega življenja in dela osnovni namen arheologije. Na molniškem gradišču pa nas verjetno čakajo še druga presenečenja. Tod ljudje niso živeli le v prazgodovinskem obdobju. Posamezne najdbe namreč kažejo, da so se sem, v okviru prazgodovinske naselbine, zatekali prebivalci tudi v pozni antiki, mogoče pa celo v času turških vpadov v naše kraje.

Že na začetku sestavka smo opozorili, da je obrobje Ljubljanske kotline v starejši železni dobi vrelo od življenja in na strateško pomembnih gričih najdemo polno utrjenih prazgodovinskih gradišč. Zato lahko sklenemo, da je Molnik le eno od številnih bogatih prazgodovinskih naselij in čaka arheologe v prihodnosti še veliko dela in reševanja različnih problemov, saj smo z raziskovanjem gradišč in grobišč ob njih šele začeli.

LITERATURA

- V. Stare, Novi trg 3, Varstvo spomenikov 8, 1960—1961 (1962), 272, 273. — F. Stare, Ilirske najdbe železne dobe v Ljubljani, Dela SAZU 9, 1954. — I. Puš, Žarnogrobiščna nekropola na dvorišču SAZU v Ljubljani, Razprave SAZU 1. razr. 7/1, 1971. — I. Puš, Prazgodovinsko žarno grobišče v Ljubljani, Razprave SAZU 1. razr. 13/2, 1982 — D. Vuga, Železnodobna najdišča v kotlini Ljubljanskega barja, Situla 20/21, 1980, 199ss. — I. Puš, Prazgodovinski Molnik, Arheološki vestnik 35, 1984, 134ss.

PROIZVODNJA LONČENINE V EMONI

LJUDMILA PLESNICAR-GEČ

Védenje o nekaterih procesih v proizvodnji uporabnih predmetov, zlasti lončenine, je v zadnjih dveh desetletjih obogatila vrsta velikih zaščitnih in nekaterih sistematičnih arheoloških izkopavanj v jedru antičnega mesta Emone ter na območju njenih predmestij in pokopališč. Tipološka obdelava obilnega gradiva in primerjava s posodami iz drugih, sorodnih in sosednjih najdišč, sta postopoma, kakor je naraščalo število odkopanih predmetov, dajali vedno večje možnosti za nove izsledke.

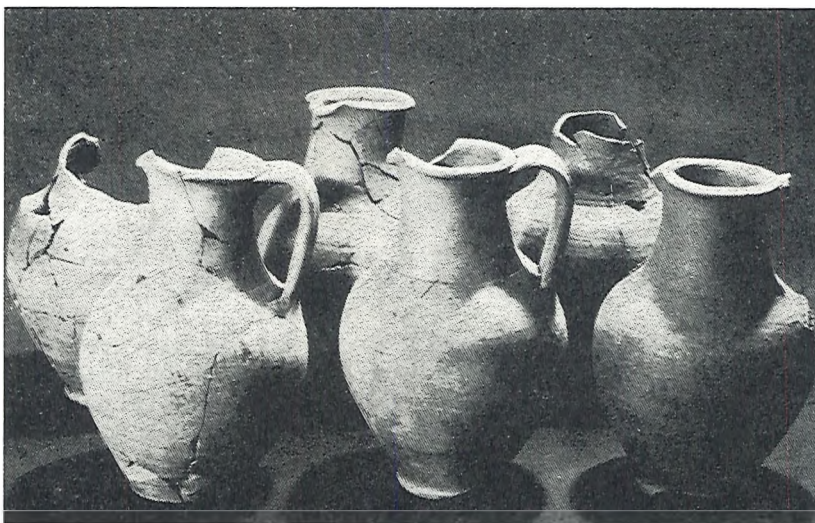
Iz starejših virov in naključno dobljenih najdb pri kopanju kanalizacijske mreže in pri drugih posegih v mestno zemljišče je znano, da so na področju med današnjima Cankarjevo in Kidričevo ulico v antičnem obdobju živeli lončarji.¹ Odkrite so bile lončarske peči, zaloge gline in peska, keramične črepinje, odvrženi kosi lončenine, kalupi — tudi za oljenke z žigoma *C. Dessi* in *Favor* — zatem vodovodne cevi, opeke in tubuli.

Da je bilo v antični Emoni tođ lončarsko predmestje, so pokazala tudi izkopavanja leta 1984, ko so delavci pri kopanju jarka za toplovod naleteli na ostanke lončarske peči.² Peč je imela pravokotno obliko in je bila deloma že poškodovana. V njej je bilo več celih vrčev (sl. 1), kar daje slutiti, da je bila delavnica opuščena sredi dela. V odpadni jami, ki je bila vkopana v zemljo v neposredni bližini, pa smo našli več kosov pri žganju poškodovanih posod, med njimi tudi skodelice tankih sten, enoročajne gubanke in čaše s cilindričnim ustjem (sl. 2, 3). Tako je bila potrjena domneva, da so čaše tankih sten, o ka-

terih je doslej prevladovalo mnenje, da so k nam prihajale iz keramičnih središč v severni in delno srednji Italiji, izdelovali tudi v Emoni.³

Iz grobnih pridatkov v emonskih nekropolah, ki jih je najlažje datirati, je videti, da je bila v prvi polovici 1. stoletja n. š. domača tvornost, vsaj kar zadeva tovrstne izdelke, v nasprotju z močnim uvozom slabo razvita. Staroselsko osnovo v Ljubljani dokazuje prazgodovinsko grobišče na dvorišču Slovenske akademije znanosti in umetnosti.⁴ Nepretrgan prehod iz prazgodovine v rimsko zgodnjecesarско obdobje izpričujejo tamkajšnje latenoidne najdbe, ki tudi dokazujejo, da je domorodno prebivalstvo živelo v Emoni še v času rimske zasedbe.⁵ To pa pomeni, da je domača tvornost bila navzoča, čeprav predvsem proizvodnja lončenine za kuhinjsko rabo.

Lokalni izdelki so prav gotovo lonci, ki so jih med drugim uporabljali kot grobne žare (T. 1, 1. 2. 3). Manjše število jih najdemo tudi v najglobljih plasteh Emone, v tako imenovani prvi hodni površini, ki je nastajala od konca Avgustove vladavine pa vse do cesarja Klavdija.⁶ Domače delavnice, morda celo en sam obrtnik, so izdelovale lonce z žlebičasto oblikovanim ustjem. Poleg tega pomenijo lokalno različico posod tudi lonci z izvihanim ustjem, kroglastim trupom in poudarjenim prehodom ramena v vrat ter lonci z odebeljenim ustjem. Prazgodovinsko tradicijo pa izpričuje metličasti ornament, s katerim so te posode okrašene.⁷

Slika 1

Slika 2

Iz Emona zelo verjetno prihajajo še manjše kroglaste in ovalne vaze z ravno odrezanim ali rahlo izvihanim ustjem (T. 1, 4, 5) ter vaze z vodoravnim profiliranim ustjem, ki je črno obarvano (T. 1, 6). Oba tipa posode se v emonskih nekropolah pokažeta sredi 1. stoletja n. š. Za Emona pa so zlasti značilne vaze s horizontalno razširjenim ustjem, ki jih v naselbinskih plasteh ne najdemo. V grobovih so bile bodisi kot žare ali pa kot posode za pridanke, čeprav so jih zaradi njihove oblike in velike prostornine verjetno uporabljali tudi za shranjevanje živil. Dolenjska najdišča takšne lončenine ne poznajo. Na ptujskem področju, ki je znano po antični lončarski dejavnosti, pa so bile najdene podobne posode, le da imajo prstanasto dno in marmorirano površino.⁸ Tudi tam so bile v rabi kot žare. Njihov izvor lahko iščemo v avtohtoni prazgodovinski dediščini, saj so enake posode znane npr. z latenskega najdišča Karaburma.⁹ Glede na to, da je bila tovrstna lončenina odkopana tudi v rimskih vojaških taborih na predalpškem in porenskem področju,¹⁰ lahko domnevamo, da so jih tam uporabljali kot shrambe za hrano, namenjeno vojski. Vse vaze tega tipa, najdene v Emoni, so na ustju in zgornjem delu ramena obarvane s črno smolnato barvo. Ker pa so ožje geografsko osamljen pojav, jih lahko štejeemo za izdelke domačih delavnic.

Lokalni izvor imajo tudi dvoročajni vrči s širokim ustjem (T. 1, 7). Tipološko jih lahko navežemo na poznolatenške vrče in sorodne posode z dolenskih najdišč, ki imajo bogato domorodno tradicijo,¹¹ časovno pa sodijo v klavdijsko obdobje.

Uvožena severnoitalska lončenina, ki jo časovno lahko opredelimo od Tiberija do Nerona in je bila v glavnem del namiznega posodja, številčno sicer presega domačo, avtohtono tvornost, vendar slednje ne zaduši. Prav nasprotno. Po Neronu, v drugi polovici 1. stoletja n. š., so domače posode postale

oblikovno bogatejše in številnejše. Prvi razmah prodaje tujega blaga je bil mimo. Domači lončarji so tedaj pospešeno zalagali trg s svojimi izdelki, ki so ustrezali povpraševanju etnično že dokaj izoblikovanega prebivalstva.

Prav v času Flavijcev lahko opazimo močno, celo eruptivno proizvodnjo domače lončenine, med katero je bilo največ loncev z značilnim metličastim okrasom. Še vedno pa je bila v rabi povsem emonska različica lonca z žlebičasto oblikovanim ustjem in ostrim prehodom ramena v vrat. Podobno so tedaj še naprej izdelovali vaze z marmoriranim površjem in nizkim narebrenim vratom, kar spet potrjuje močno dejavnost lokalnih obrtnikov (T. 1, 8). To je bilo tudi obdobje, ko so slednji prevzeli izdelavo namiznega posodja in začeli posnemati predmete iz severne Italije, predvsem keramiko tankih sten, ki je po obliki in kakovosti izdelave tekmovala s sigilatnimi posodami. Iz lončenine, ki smo jo izkopali v odpadni jami ob peči v Kidričevi ulici, je razvidno, da domači izdelki ne zastajajo za italiskimi, kar daje misliti, da so se lončarski mojstri izučili obrti v enem izmed središč za proizvodnjo keramike tankih sten. Iz iste peči prihajajo tudi ovalni enoročajni vrči.

V drugi polovici 1. stoletja n. š. so se v grobovih pa tudi v naselbinskih plasteh pojavile čaše s cilindrično oblikovanim vratom (T. 1, 9). Uporabljali so jih približno sto let in so redno spremljale posodice tankih sten. Nekaj tovrstnih odvrženih črepinj je bilo najdenih tudi v peči v Kidričevi ulici. Lokalnega izvora so še enoročajne čaše gubanke, na katere smo prav tako naleteli v omenjeni peči. Čeprav oblikovno samosvoje, saj jih ne moremo primerjati z italiskimi »industrijskimi« izdelki, po prefinjeni izdelavi ostenja ne zastajajo za keramiko tankih sten.

Posebnost emonske lončarske proizvodnje so še majhne, vodoravno narebrenе čaše

(T. 1, 10). Najstarejše med njimi lahko opredelimo v zgodnje flavijsko obdobje.¹² Ker jih v naselbinskih plasteh Emone ne najdemo, naletimo pa nanje v grobovih, lahko domnevamo, da so jih uporabljali samo pri pogrebnih obredih. Ostali slovenski prostor teh posod zaenkrat ne pozna.

Konec 1. stoletja n. š. pa so nastajale povsem nove oblike skodel in krožnikov, ki so skušale nadomestiti predvsem *terro sigillato*, katere uvoz je v tem času upadal, in postale nenadomestljiv pridatek v grobovih. Oblikovno posnemajo sigilatni obliki Dragendorf 35 in 36, njihovi močni proizvodnji pa sledimo v emonskih naselbinskih slojih (T. 1, 11). Domači obrtniki so zelo verjetno izdelovali tudi krožnike, številčno najbogatejše predmete v grobovih s konca 1. stoletja n. š. Nekateri med njimi imajo na dnu žig ali pa samo oznako delavnice, kar že nakazuje »industrijsko« proizvodnjo omenjenih posod (T. 1, 12). Velika količina krožnikov je bila najdena v srednjih naselbinskih plasteh. Po njihovi velikosti, pri nekaterih od njih doseže premer namreč tudi 30 cm, lahko sklepamo, da so bili del kuhinjskega posodja, namenjeni peki testa ali pa nadomestilo za dražji sigilatni namizni pribor.¹³ Izredno visoko število teh posod v vseh obdobjih Emone, saj jih vsebujejo tudi najmlajše plasti iz 4. stoletja, kaže na spremembo navad pri pripravljanju hrane. Iz dejstva, da so bili v grobovih vsi takšni krožniki najdeni razbiti, lahko sklepamo, da so jih uporabljali tudi med pogrebnimi obredi pri sežiganju mrtvecev. Ker je gradivo iz starejših izkopavanj (S. Petru, Emonske nekropole, Emona II, Katalogi in monografije 7, 1972) le delno ohranjeno, saj so raziskovalci obdržali le tiste posode, ki

so jih našli cele, pa lahko predvidevamo, da je bilo njihovo število še veliko večje.

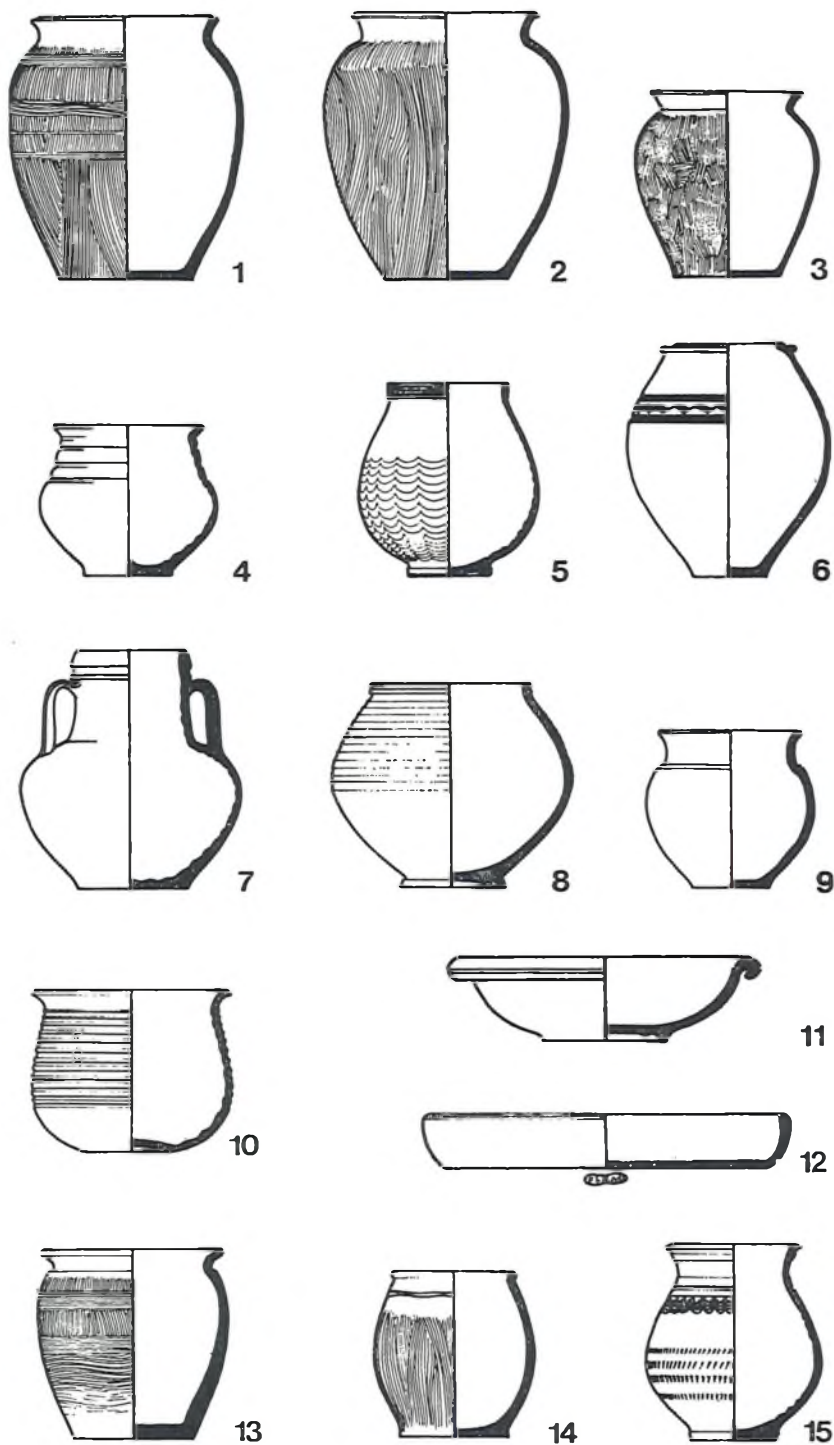
V pozni antiki, to je v 4. stoletju, in pozneje, vse do konca življenja v Emoni, se je moralo prebivalstvo zaradi vedno večje gospodarske nestabilnosti, majhne kupne moči in seveda tudi zaradi zmanjšane uvoza opreti v prvi vrsti na domače, lokalne izdelke. To se je odražalo zlasti v izdelovanju loncev in vaz (T. 1, 13. 14. 15). Do izraza so prišle že izrojene oblike velikih čaš, ki so bile visoke tudi do 15 cm. Avtohtoni element se je okrepil in doživel preporod v proizvodnji majhnih loncev, okrašenih z metličastim ornamentom in valovnico. Te najdemo tako v grobovih kakor tudi v najmlajših naselbinskih plasteh. Doma narejeni so bili prav gotovo tudi glazirani krožniki in glazirane melnice. V rabi pa so bili še vrči, čeprav ne dosegajo več elegantnih oblik iz zgodnejših obdobj; zdaj so navadno sivo črno žgani, imajo en ročaj in vertikalno glajeno površino. Da je bila proizvodnja keramike v Emoni v pozni antiki še vedno razvita, pa dokazuje tudi poznoantična keramična peč, najdena »intra muros« v hiši 15.¹⁴

OPOMBE

1. Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale 3 F 10, 1911, 149; 11, 1912, 282; J. Mantuani, Carniola 8, 1917, 242 ss; W. Schmid, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 22, 1941, 52 ss, op. 18. — 2. Gradivo je bilo predstavljeno z referatom L. Plesničar-Gec na kongresu RCRF septembra 1984 v Oxfordu. Del gradiva bo tako objavljen v materialih s kongresa pod naslovom

Slika 3

Ilustracije
T 1, 1.—15.

Thin walled pottery from Slovenia. — 3. L. Plesničar-Gec, *Keramika emonskih nekropol*, Dissertationes et monographiae 20, Beograd 1977, 13—26. — 4. I. Puš, *Žarnogrobiščna nekropola na dvorišču SAZU v Ljubljani*, *Razprave SAZU* 7/1, 1971; isti, *Prazgodovinsko žarno grobišče v Ljubljani*, *Razprave SAZU* XIII/2, 1982. — 5. Isti,

Novo latenoidne najdbe v Ljubljani, *Arheološki vestnik* 17, 1966. — 6. I. Mikl-Curk, *Rimska lončenina z nekaterih emonskih najdišč*, *Arheološki vestnik* 30, 1979, 372—387. — 7. L. Plesničar-Gec, *Keramika*, o. c., 62. — 8. E. Bónis, *Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien*, *Dissertationes Pannonicae* II 20/1, 1942, T. II, 2—6, 8. — 9.

J. Todorović, Praistorijska Karaburma I, Monografije 3, Beograd 1972, grob 99, 103, T. 31. — 10. U. Fischer, Cambodunumforschungen II, 1953. Keramik aus den Holzhäusern zwischen der 1. und 2. Querstrasse, Kallmünz 1957, Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte 10, T. 24. — 11. P. Petru, Rimski grobovi iz Dobove, Ribnice in Petrušnje vasi, Razprave SAZU 6, 1969, 7—53, T. 1—29 (Dobova, grob A 26 in A 37; Petrušnja vas,

Venclev grob). — 12. L. Plesničar-Gec, Keramika, o. c., T. 6, sl. 6—15. — 13. Ibidem, 52—58; I. Mikl-Curk, Določitev keramike, v: L. Plesničar s sodelavci, Starokrščanski center v Emoni, Katalogi in monografije 21, 1983, 66—67. — 14. B. Vikić-Belančić, Beitrag zur Problematik der keramischen Werkstätten in Südpannonien in der römischen Kaiserzeit, Archaeologia Iugoslavica 11, Beograd 1970, 30, T. 1, 1.

POSTOPKI PRI REKONSTRUKCIJI STENSKE POSLIKAVE V ANTIČNI EMONI

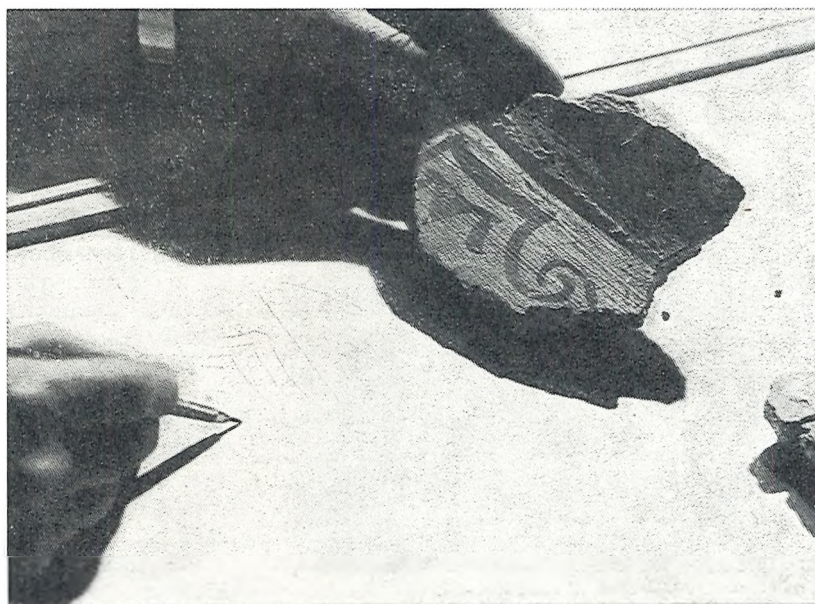
VELJKO TOMAN

Pri svoji prvi obdelavi rimske stenske poslikave sem upošteval ostanke ometa, izkopane med arheološkimi raziskavami ob Aškerčevi cesti, kjer je bilo tudi eno najbogatejših najdišč z antičnimi freskami v Ljubljani.

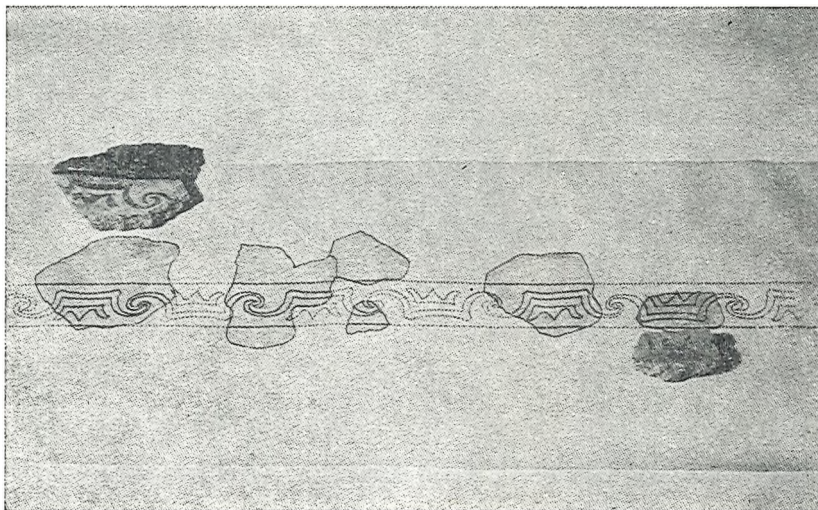
Iz množice kosov ometa v različnih barvah in številnih barvnih odtenkih je bilo treba najprej izbrati fragmente, ki so sodili skupaj bodisi po sestavi, načinu nanašanja ali stopnji glajenosti ometa. Sledilo je izločevanje ometa v posameznih odtenkih iste barve ter odbiranje enakih okrasnih prvin. Pri tako velikem številu fragmentov (za obdelavo sem jih namreč uporabil kakšnih 5000) pa je bilo enako obarvan omet zelo težko odbrati, še posebej zato, ker so se nekatere barve, npr.

oker, kazale tudi v desetih različnih odtenkih. Ko sem po temeljitem primerjanju vseh fragmentov z enako osnovno barvo končal to naporno pripravo, sem začel sestavljati oziroma poskušal rekonstruirati posamezne motive. Že pri zbiranju kosov ometa z enako osnovno barvo in enakimi motivi sem opazil, da se slednji v posameznostih ne ujemajo. Zato sem moral okrasne elemente razdeliti še na manjše skupine, ki so bile poslikane z enako barvo, vendar so imele različne nadržbnosti. Tako sem na koncu dobil fragmente ometa s popolnoma enakimi ornamentmi, na katerih sem potem gradil svojo rekonstrukcijo.

Po prvih poskusnih skicah posameznega motiva sem na papir zrisal celoten vzorec in

Izrisovanje vzorca na papir po originalnem fragmentu ometa

Grafična rekonstrukcija naslikanega ornamenta

pri tem že upošteval lego vseh fragmentov. Tako sem na papirju dobil potek motivike v celoti. Ker sem že poprej kose ometa oštevčil, sem zdaj te številke vpisal tudi na njihove grafične upodobitve, tako da nam poznejša rekonstrukcija z originalnim ometom in sestavljanje ter določanje mesta posamičnim kosom naslikanega ometa ne bi delali težav. Predlogo, to je risbo, ki je pomnila bolj študijo motivov, sem potem prerisal (kopiral) na pavs papir, vendar sem na kopijo narisal obliko originalnih fragmentov in

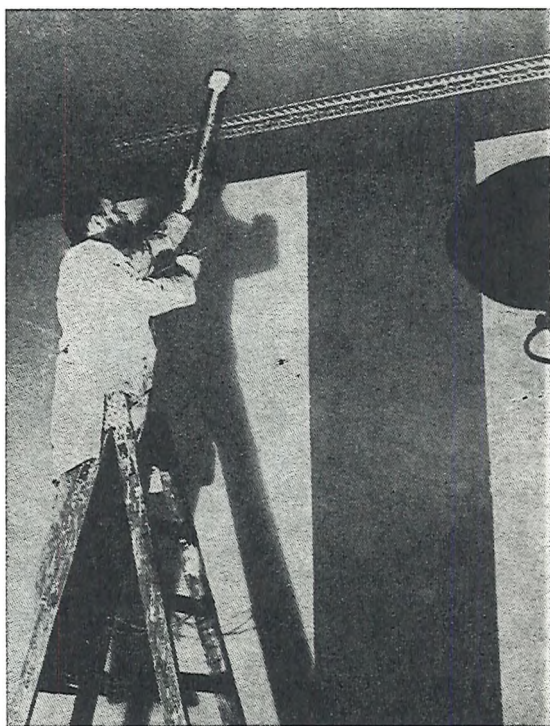
vanjo ustrezen motiv s polno črto, medtem ko sem svojo rekonstrukcijo črtkal.

Grafičnemu izrisovanju motivov sta sledila postavljanje in vključitev dekoracije v antični prostor. S pomočjo terenskih zapisov, tlorisov izkopanih zidov in skic, s primerjanjem podobnih znanih poslikav v notranjosti drugih antičnih stavb in po posvetovanju z arheologom sem določil mesto, vrednost in pomen posamične dekoracije v danem prostoru, vse to pa potem opredelil še na grafičnih upodobitvah sobnih notranjščin. Lego in potek sta večkrat narekovali že sama motivika in sestava ometa. Kosi stropne poslikave se namreč od tistih, ki jih pripisujemo navpičnim stenam, ločijo po značilnih sledovih trstike in letev na hrbtni strani. Tudi to je bilo eno od vodil za že omenjeno odpiranje fragmentov, čeprav so bili poslikani z enakimi barvnimi odtenki.

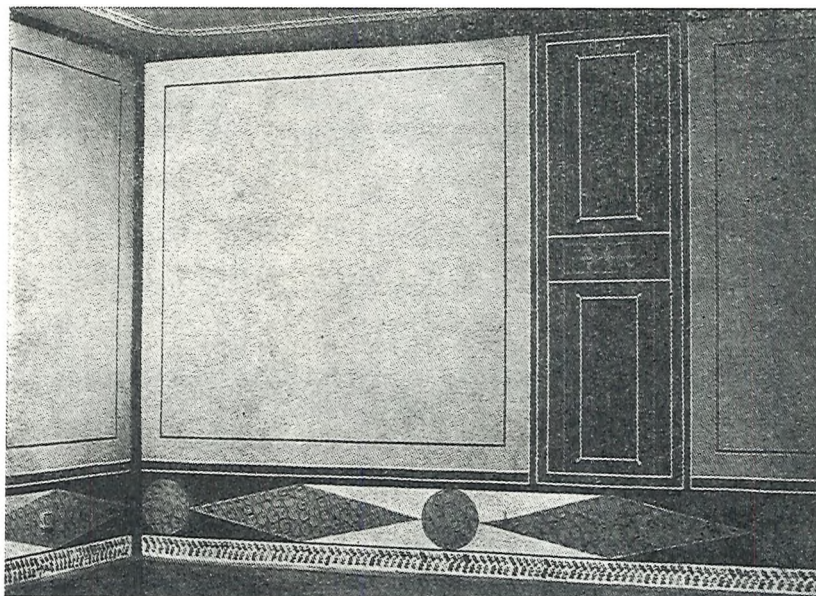
Po izrazito študijskem delu sem prešel na barvne rekonstrukcije motivov. Da sem dobil odtенок, v kakršnem je bil slikan antični omet, sem moral izdelati še podslikavo. Za slednjo sem uporabil povsem drugačno barvo, saj sem ob natančnem pregledu fragmentov, pobarvanih z okrom, ugotovil, da je bil omet spodaj roza obarvan; ta podslikava je prosevala skozi vrhno plast okra in mu dala toplejši, plemenitejši ton. Drugih barv podslikave niso imele.

Tudi obliko čopiča in poteze z njim sem moral prilagoditi antičnemu mojstru, ki je slikarsko orodje vihtel zelo spretno in natančno, z velikim občutkom za zanesljivo potezo s svežo barvo in za mirno, enakomerno črto. Tej spretnosti sem se z vajo delno tudi sam priučil.

Pri izdelavi okrasnih obrobkov (bordur), ki imajo večinoma precej drobno členjene

Slikanje stropne bordure

Rekonstrukcija poslikane notranjščine emonske sobe

rastlinske ornamente, sem vzorec najprej narisal na podlogo s šablono in z grafitom, potem pa s ploščatim čopičem motiv barvno izpolnil. Tako so slikali tudi Rimljani, saj o tem pričajo nekateri znaki na ometu (npr. sled risanja v svež omet z ostrim predmetom ali tanek in pastozen nanos barve). Kolikor je bilo v moji moči, sem se omenjenima načinu in tehniki dekoriranja skušal tudi sam približati.

Za podlogo rekonstrukciji sem izbral snov, ki se običajno uporablja kot toplotno izolacijsko sredstvo, to je stiropor. Stiropor odlikujejo predvsem lahka obdelava, preprosto lepljenje in, kar je najvažnejše pri izvedbi večjih rekonstrukcij, njegova majhna teža, saj je izredno lahek. V našem primeru zajema največja rekonstrukcija stropne poslikave 20 m² v enem kosu, zato bi bila katerakoli druga snov veliko manj primerna. Štiri metre dolge in meter široke stiroporne plošče, debele 3 centimetre, sem na lesen okvir nalepil z disperznim lepilom. Sprednjo stran sem zakital z enim od jubovih kitov za zidove. Potem ko so se plošče posušile, sem jih zbrusil, tako da sem dobil gladko površino, ki je ustrezala rimskemu srednje gladkemu ometu. Pripravljene podloge smo nato sestavili v zelen prikaz rimskega bivalnega prostora in jih učvrstili.

Nastale stropne in stenske površine sem najprej premazal z razredčeno jubovo podlogo za jupol barve. Tudi za slikanje rekonstrukcij sem uporabljal izključno jubove disperzne barve (oksidno rdečo, svetli in temni oker, listno zeleno, črno in belo), ki sem jih okrepil še z dodajanjem 25 % disperzne vode (en del

disperznega lepila na tri dele vode). Rekonstrukcija antične sobe v stalni arheološki zbirki v Mestnem muzeju je poslikana z vsemi naštetimi barvami, ki so izredno intenzivne in sestavljajo učinkovite barvne kombinacije. Dekoracija vsebuje nekaj prvin tretjega in četrtega pompejanskega sloga, kar lahko opazimo v razdeljevanju stenskih površin na manjše ploskve s stiliziranimi rastlinskimi motivi in pa v barvnem spektru, kjer prevladujeta pompejansko rdeča in svetli oker.

Zanimiva je tudi tehnika slikanja na spodnjem delu sten. Tu so Rimljani običajno z barvo posnemali različne marmorne obloge, od povsem belega do popolnoma črnega kamna. V obravnavanem primeru pa je bila dekoracija spodnjega dela zidov tiskana. V neko mehko, nam za zdaj še neznano snov, je bil reliefno izdelan poljuben geometrijski lik, ki so ga pomakali v barvo in z njim tiskali v enakomernih presledkih po steni. Tudi sam sem okrasni vzorec tiskal, verjetno na podoben način, kot so to počeli Rimljani. Za tiskanje sem uporabil krompir, na katerem sem izrezal lik, ki je bil na antičnem ometu. Zmešal sem tudi gostejšo barvo, da odtisi ne bi puščali zalitih robov, jo v precej tanki plasti nanašal na pečat, potem pa jo s pritiskanjem prenesel na rekonstruirano steno.

Na koncu sem vso poslikavo znova prevlekel z jubovo prozorno podlogo, razredčeno z vodo v razmerju 1 : 3, s kakršno sem premazal stropne in stenske površine tudi pred slikanjem.

Rekonstrukcija emonske sobe, kakršno vidimo na razstavi Arheološka obdobja Ljub-

ljane v Mestnem muzeju, je eden prvih poskusov prikazati v celoti poslikano notranjščino sobe v eni izmed emonskih hiš, obenem pa tudi poskus oživljanja antičnega bivalnega prostora pri nas. Poleg dokumentacijske

vrednosti, ki smo jo razvili ob delu in pre-sega zahteve muzeologije, pa naj bi bil ome-njeni rekonstruirani prostor tudi ključ za razumevanje antičnega sveta, časa in človeka, ki je tedaj živel.

ARHEOLOŠKI PRISPEVKI K ZGODOVINI PRAFAR NA VZHODNEM PODROČJU OGLEJSKEGA PATRIARHATA

IRENA SIVEC

Ko so Franki konec 8. stoletja uničili Obre, so podjarmili tudi Slovane ob Savi in Donavi. Obenem je sledila preureditev dotlej no-tranje samostojnih kneževin Karantanije in Zgornje Panonije. V cerkveno-upravnem po-gledu je leta 811 Drava postala mejna reka med področjem salzburske nadškofije, leže-čim severno, in oglejskega patriarhata, ki se je razprostiralo južno od nje. To je tolikanj bolj pomembno, ker je po smrti Karla Ve-likega karolinška država z osamosvojitvijo cerkve izgubila močno oporo in orodje svoje politike.¹

V tem času so verjetno nastale tudi prve prafare na našem ozemlju, ki so bile poveza-ne z misijonsko dejavnostjo Pavlina II.² Če povzamemo Menisovo definicijo, da so za prafaro značilni trije elementi, in sicer cer-kev, krstilnica in grobišče, vidimo, da pri nas razen v enem primeru (Kranj) nimamo ni-kjer vseh treh prvin. Zato si bomo ogledali staroslovanska grobišča, ležeča ob cerkvah, ki so bile v rabi tudi pozneje.

V osrednji Sloveniji je ena najstarejših pra-far Šempeter v Ljubljani. Po vsej verjetnosti je nastala na starejši, arheološko in s pisani-mi viri izpričani poznoantični tradiciji emon-ske škofije. Seveda pa za zdaj ne poznamo nobene neposredne povezave med njima. V nemirnih časih zgodnjega srednjega veka je postalo obrobje Ljubljanske kotline spet prometno in strateško pomembno. Na njem lahko pričakujemo tudi staroslovansko na-selitev (npr. na savskih terasah pod Šmarno goro, v Dobrovi ob Šujici, v okolici Sostrega itd.), za kar govore tudi nekateri toponi-mi, arheološka topografija in zemljiška raz-delitev. Omenjeno področje je skoraj v ce-loti (vse do Polhovega Gradca) zajemala šem-petrška prafara, od katere se je najprej od-cepila šentviška. Najbolj pa je bil teritorij šempetrške prafare omejen na vzhodu, saj je

že območje Sostrega sodilo v šmarsko pra-faro.³

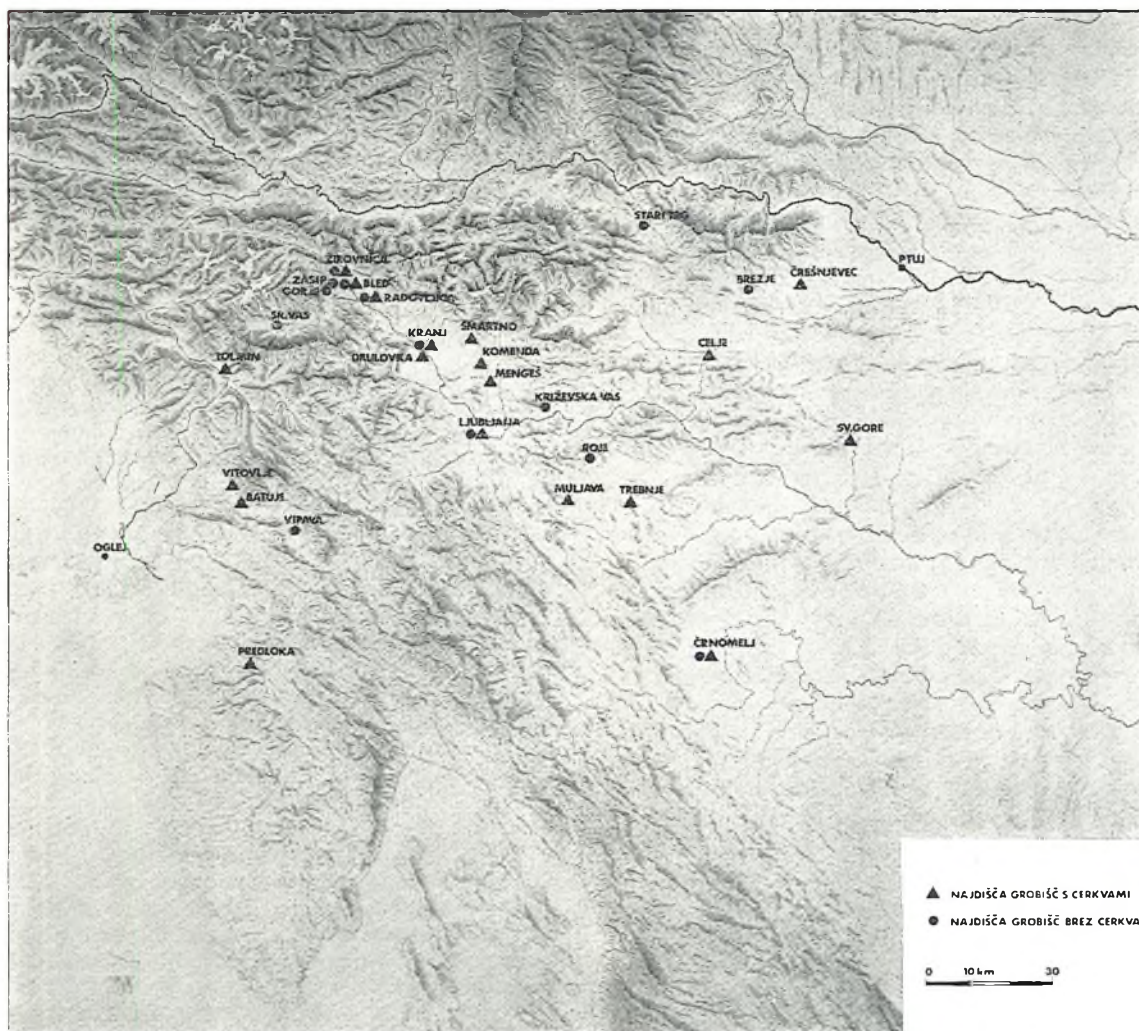
Ob današnji Petrovi cerkvi je bilo pri po-pravljanju cerkve in med zemeljskimi deli na Hrvatskem trgu odkrito in arheološko do-kumentirano tudi staroslovansko grobišče, čeprav so tod pokopavali vse do jožefinskega obdobja. Ob slovanskih skeletih so ležali ob-senčni obročki, polmesečni kovani in emaj-lirani uhani, okrogla emajlirana fibula, pr-stani — vse to pa je tipično ketlaško gradivo karantansko-ketlaškega kulturnega kroga.⁴ Na južni strani cerkve so bila izvedena si-stematična izkopavanja, ki so pokazala na prepletanje alpske karantansko-ketlaške in panonske belobrdске kulture.⁵

V Ljubljani so še drugi stari patrociniji, ki bi utegnili imeti starejši izvor, npr. Janez Krstnik (v podaljšku šempetrske cerkve na vogalu Trubarjeve in Vidovdanske ceste), Martin, Krištof, Jurij, Kancijan, Lovrenc itd.⁶

Podobni grobni pridatki, kakršni so bili iz-kopani ob šempetrski cerkvi, so bili najdeni tudi ob skeletih na nekropoli pri cerkvi sv. Petra v Komendi pri Kamniku.⁷

V jugovzhodnem delu Slovenije, na Do-lenjskem, sta manjši grobišči ob Marijini cerkvi v Trebnjem in Petrovi cerkvi v Čr-nomlju. Za vsa naštetá grobišča je značilno, da imajo poleg ketlaškega inventarja tudi predmete, ki izhajajo iz belobrdskega kultur-nega kroga.⁸

Če ne upoštevamo Ptuja, ki sodi v salzbur-ško nadškofijo, je Štajerska razmeroma sla-bo raziskana. Čeprav F. Truhlar našteva pre-cejšnje število starih patrocinijev, sta arheo-loško dokumentirana le Črešnjevce pri Slo-venski Bistrici (farna cerkev sv. Mihaela) in Celje (opatijska Marijina cerkev),⁹ Raziskane so le Sv. gore v Obsotelju, ki imajo predro-mansko kapelo sv. Martina in kjer je bilo izkopano grobišče iz 10. in prve polovice 11.

Staroslovanska grobišča v Sloveniji

stoletja. V zgodnj srednjeveški čas pa sodi tudi plitev relief oranta, ki je danes vzdignjen v tamkajšnjo župno cerkev sv. Petra.¹⁰

Najbolje je raziskano zgodnj srednjeveško obdobje na Gorenjskem, kjer je najbogatejše najdišče Kranj z dvema velikima grobiščema iz tega časa. Za našo temo je pomembno izkopavanje okoli farne cerkve sv. Kancijana, kjer je bila poleg baptisterija iz zgodnejšega obdobja odkrita velika staroslovanska nekropola z več kot 800 skeleti. Pridevki, last tu pokopanih, so neizmerna zakladnica za preučevanje materialne in duhovne kulture alpskih Slovanov nasploh. Žal pa grobišče ni v celoti objavljeno.¹¹ Podobno velja tudi za manjšo nekropolo na križišču pred železniško postajo z več kot 200 pokopi ob kapeli sv. Martina. Poleg grobov karantansko-ketlaške skupine so bili tu najdeni še starejši pokopi, ki sodijo v obdobje preseljevanja

ljudstev, vendar je med obema deloma grobišča časovna in kulturna vrzel. Tudi v okolici Kranja poznamo manjša grobišča ob cerkvah, in sicer na Drulovki pri Kranju ob cerkvi sv. Mihaela in v Šmartnem pri Cerkljah, kjer je bila prav tako ugotovljena prafara.¹²

Izredno bogat z arheološkimi ostanki iz tega časa je Blejski kot. Na Otoku je bila manjša nekropola s 124 pokopi in z enoladijsko cerkvijo iz karolinškega obdobja. Tudi okrog današnje župne cerkve sv. Martina so bili najdeni ostanki staroslovanskih pokopov. Največje grobišče pa je na Pristavi in eno manjše še na Žalah, vendar slednja nimata poleg sakralnih objektov. Najmlajše grobišče na Bledu je na lokaliteti Sedlo in vsebuje še elemente ketlaške kulture, vendar nekateri predmeti že napovedujejo zrelo fevdalno dobo.¹³ Ob blejskem primeru (Otok, grad), kjer ni

bila ugotovljena prafara (najbližja je v Rodinah pri Radovljici), se dotaknemo vprašanja o lastniških cerkvah, tj. cerkvah, ki so jih gradili zemljiški gospodje na svojih posestvih. Prevezemale so naloge župnih cerkva in fevdalci so na ta način dobivali nove dohodke.¹⁴

Primorska je bila že pred 9. stoletjem pod močnim vplivom oglejske cerkve. Tu je zgodovinski razvoj potekal v precej drugačnih okoliščinah (pri tem moramo razlikovati obalo od njenega zaledja). Arheološko raziskano je bilo na tem področju grobišče ob nekdanji cerkvi sv. Jurija v Batujah. Pridevki v grobovih sodijo v ketlaški kulturni krog. Znana pa sta še dva kamnita odlomka s pleteninastim okrasom.¹⁵ Drugo veliko grobišče je v Predloki ob Marijini cerkvi, kjer se prepletajo kulturni vplivi ketlaške, starohrvatske in belobrdске kulture.¹⁶ V dolini Rižane je bilo leta 804 tudi zborovanje, na katerem so meščani obalnih mest od vojvode Ivana zahtevali, da odstrani na novo naseljene Slované iz obalnega zaledja. Kolonizacija Slovanov v Istri, ki je cerkvenoupravno sodila v gradeško nadškofijo,¹⁷ in njihovo pokristjanjevanje pa je posebno vprašanje, ki še ni dovolj raziskano. V hrvaškem delu Istre se je z obravnavano tematiko, gledano z arheološkega vidika, ukvarjal B. Marušić.¹⁸

To je bil kratek topografski pregled najdišč, ki jih na neki način povezujemo s prafarno ureditvijo oglejskega patriarhata. Veliko naštetih lokalitet ima zaradi svoje kontinuirane sakralne funkcije le nekaj sledov iz tega najzgodnejšega časa in samo raziskave, predvsem v notranjosti cerkvenih ladij, bi lahko dale večje rezultate.

Vendar pa je tudi drobna materialna kultura izpričevala duhovna hotenja tedanje dobe. Za to so bile primerne predvsem okrogle fibule, ki so bile okrašene v vrezani tehniki, še večkrat pa v emajlu.

Upodobitve križa, orla, panterja, zlasti pa jagnjeta, imajo simboličen pomen. Z Bleda poznamo okrogel brakteat s prikazom dveh svetnikov, sv. Ingenuina in Kasijana, zaščitnikov briksenških škofov, saj je bil Bled v njihovi posesti že v 11. stoletju. *Agnus Dei* na okrogli fibuli z najdišča Bled-Sedlo pa že kaže na slogovni prehod v romaniko. Na okroglih fibulah je upodobljen tudi pletenast ornament, ki v 10. stoletju pomeni vodilni okras na kamnitem cerkvenem pohištvi v širšem jadranskem prostoru in njegovem zaledju.

Če gledamo karantansko-ketlaški kulturni krog v celoti, potem vidimo, da cerkveno-upravna razdelitev za naše ozemlje v kulturnem pogledu ni dosti pomenila. Grobni inventar s slovanskih nekropol severno od Drave se ne razlikuje od tistega z naših grobišč, kar kaže na samoniklost obravnavane kulture.

OPOMBE

1. B. Grafenauer, Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979, 143 ss; V. Šribar - V. Stare, Drava mejna reka med oglejskim patriarhatom in salzbursko nadškofijo v luči arheoloških najdb, Slovensko morje in zaledje 2/3, Koper 1978, 7-39. — 2. F. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev, Ljubljana 1902, LVI; J. Gruden, Akvilejska cerkev med Slovenci v dobi njihovega pokrščevanja, Dom in svet XV, Ljubljana 1902. — 3. S. Vilfan, Zgodovina Ljubljane do začetka 16. stoletja, Zgodovina Ljubljane, Kronika, Ljubljana 1984, 78 ss (s starejšo literaturo). — 4. M. Slabe, Something about the ear-rings from the cemetery at Šempeter (Ljubljana), Archaeologia Iugoslavica 20/21, Beograd 1980/81, 154 ss. — 5. Izkopavanja je vodil dr. M. Slabe; še neobjavljeno. — 6. F. Truhlar, Problem starih patrocinijev v Sloveniji, Bogoslovni vestnik 33/1-2, Ljubljana 1973, 62. — 7. P. Korošec, Zgodnjesrednjevska arheološka slika karantanskih Slovanov, Dela SAZU I, 21/22, Ljubljana 1979, 62. — 8. T. Knez Staroslovanski grobovi v Trebnjem, Arheološki vestnik 17, Ljubljana 1966, 507; V. Šribar, Staroslovansko grobišče v Črnomlju, Situla 1, Ljubljana 1961, 81 ss. — 9. P. Korošec, op. cit., 20. — 10. P. Korošec, Sv. Gore nad Sotlo, Arheološki vestnika 29, Ljubljana 1978, 519. — 11. A. Valič, Die Stadt Kranj in den archäologischen Zeiträumen, Balcanoslavica 8, Beograd 1979, 73 ss. — 12. P. Korošec, op. cit., Dela SAZU 21/22, s. 22. — 13. V. Šribar, Bled-otok (vodič), Bled 1976, 3 ss; A. Valič, Staroslovansko grobišče na Blejskem gradu, Situla 7, Ljubljana 1964; V. Šribar - V. Stare, H kronologiji blejskih grobišč, Situla 14/15, Ljubljana 1974, 276. — 14. A. Pleterski, Uporaba arheoloških najdb in zgodovinskih virov pri srednjeveškem zgodovinskem raziskovanju, Zgodovinski časopis 32/4, Ljubljana 1978, 373 ss. — 15. D. Svoljšak - T. Knific, Vipavska dolina, Situla 7, Ljubljana 1976, 70. — 16. E. Boltin - Tome, Staroslovanski grobovi v Predloki pri Črnem kalu, Slovensko morje in zaledje 1/1, Koper 1977, 95. — 17. F. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev I, Ljubljana 1902, LVIII. — 18. B. Marušić, Prikaz istraživanja ranosrednjovjekovnih nekropola Istre, Istarski mozaik 5/6, Pula 1971, 2 ss.

SLIKAR JURIJ TAVČAR IN DRUŠTVO LJUBLJANSKIH OSTROSTRELCEV

FRANC ZALAR

Zgodovina meščanskih strelskih društev ali strelskih bratovščin, ki so se po zgledu drugih podobnih ustanov v zgodnejših obdobjih imenovala tudi strelske gilde, sega nazaj, tja v 12. stoletje, ko jih zasledimo omenjene v dokumentih in kronikah nekaterih zahodno-, srednje- in vzhodnoevropskih mest. Največji razcvet in priljubljenost pa so strelska društva doživela v 17., 18. in 19. stoletju, ko so začela počasi izgubljati značaj napol obrambne prisile in postala zgolj cilj zabave in rekreacije petičnih meščanov, med katere bi lahko prištevali bogate trgovce in posestnike ter višje častnike. Vključevalo pa se je v strelska društva tudi mestno in podeželsko plemstvo, skratka vsi tisti, ki so lahko plačevali precej zasoljeno društveno članarino in razne druge dajatve, kot je bilo recimo plačilo za vsak strel posebej; tudi nakup strelskega orožja je bila skrb samega strelca. Strelci so bili pogosto hkrati tudi lovci, zato zasledimo v mentaliteti in obnašanju članov strelske bratovščine mnogo prvin, ki so značilne za lovce, posebno kar zadeva znane lovske šale in dovtype. Kljub tem na videz veselim navadam pa sta življenje in obnašanje članov strelskega društva temeljila na strogem redu in disciplini: strelsko društvo je imelo strogo določena pravila in statut; oboje je bilo uzakonjeno v pisnih dokumentih in ju je moral spoštovati sleherni član bratovščine ne glede na svoje poreklo ali funkcijo v okviru društva. Statut in pravila so v bistvu resnično zajemala vse možne aspekte delovanja strelskega društva in pogosto posegala tudi v privatno življenje članov.

Strelska društva srečujemo v kronikah iz skoraj vseh evropskih mest, največ pa jih je bilo v okviru nemško govorečih dežel ali v sklopu tedanje avstro-ogrske monarhije: v notranji Avstriji, na Češkem in Madžarskem, Hrvaškem, v slovenskih krajih in drugod. Ljubljansko Društvo ostrostrelcev je prvič omenjeno v Fragmentu Celovške kronike iz leta 1562; prav na osnovi te letnice, ki po tradiciji pomeni začetek organiziranega streljanja v ljubljanskem prostoru, je društvo potem z vsem bliščem in sijajem praznovalo svoje jubileje.

Eden od najpomembnejših zgodovinskih, kulturnozgodovinskih in pogosto tudi umetniško vrednih dokumentov o obstoju in bogatem, neprekinjenem razvoju strelskih društev skozi stoletja so prav gotovo lesene poslikane plošče — strelske tarče. Te so največkrat okrogle in kvadratne, redkeje

pa imajo tudi drugačno obliko, in vsebujejo neprecenljiv vir podatkov o življenju, dogodkih, običajih in navadah ne samo članov strelskega društva, marveč tudi družbe tistega časa nasploh. Te, tudi likovno največkrat močno vabljive poslikane lesene plošče, ki jih hranijo različni muzeji in galerije, najdemo pa jih tudi v posebnih in zasebnih zbirkah, nam na umetniško sugestiven, največkrat pa na očarljivo naiven likovni način odkrivajo svet in dogodke, zgodbe in legende, zlasti pa miselno-nazorski svet, iz katerega izhajajo; dostikrat gre za dragoceno »ilustriranje« lokalno obarvanih dogodkov, kar je vredno za raziskovalca precej več kot preslikovanje že znanih in slavnih slikarskih in grafičnih predlog. Avtorji teh edinstvenih likovnih dokumentov in sporočil so največkrat anonimni ali pa se skrivajo za inicialkami; tu gre pogosto — vsaj po kvaliteti poslikanih tarč sodeč — za nadarjene in zmožne mojstre, ki so sprejeli vabljivo ponudbo strelskega društva. Nemalokrat pa so opravljali takšna naročila isti mojstri, ki so slikali tudi razne izveske za trgovske in gostinske lokale, cerkvena bandera, isti mojstri, ki so poslikavali pohištvo ter krasili z živimi slikarjimi fasade meščanskih in bogatejših kmečkih hiš.

V primerjavi s tarčami iz zgodnejših obdobj, ko v motivnem pogledu prevladujejo v glavnem heraldični simboli, zgodovinske in mitološke teme, se je v 19. stoletju vsebina naslikanih tarč obogatila z novimi in »ikonografsko« svežimi motivi — med njimi s pravimi bidermajerskimi pejsažnimi in vedutnimi izrezi ter idiličnimi, ljubkimi družinskimi prizori, ki se največkrat odvijajo v zatišju romantično obarvanega ali s senco skrivnosti prežetega naravnega okolja. Prav v tem času se začenjajo tudi avtorji teh enkratnih, likovno in kulturnozgodovinsko nadvse zanimivih stvaritev »junaško« podpisovati s svojim polnim imenom. V vrsti podpisanih avtorjev poslikanih tarč ljubljanskega Društva ostrostrelcev iz 19. stoletja (med njimi so tudi znana imena slovenskih ali v slovenskem prostoru delujočih, priseljenih tujih likovnih umetnikov, kot so Anton Karinger, Peter Künl, F. K. Goldenstein in drugi) je posebno pomemben — tako po številu ohranjenih kot po kvaliteti poslikanih strelskih tarč — ljubljanski slikar Jurij Tavčar. Zanimivo je, da druga ohranjena dela tega slikarja, ki so po številu sicer skromna, še zdaleč ne odkrivajo tako zgovorno bistva njegove likovne govoriče in sploh njegove umetniške podstati ter

Jurij Tavčar. Heba, poslikana tarča, les, premer 47,5 cm, 1878

razvoja kot prav opus njegovih tarč, ki se je ohranil v starem ljubljanskem strelišču in jih zdaj hrani Mestni muzej v Ljubljani.

Pri slikarju Juriju Tavčarju gre za nadarjeno in likovno vsestransko delujočo, vendar nekoliko tragično osebnost; v bistvu gre za umetnika, ki je zaradi neprestanih materialnih stisk vselej vezan na naročila; zaradi njih izgublja svoj dragoceni čas in možnost, da bi docela izrabil naravno nadarjenost in uresničil umetniška hotenja. Slikar Jurij Tavčar je pomemben tudi zato, ker je dajal prvi pouk velikemu slovenskemu slikarju impresionistu Rihardu Jakopiču, pa čeprav je ta kot desetletni deček leta 1879 pri njem le kopiral po predlogah in mešal barve.

Jurij Tavčar »ljubljski« — ne smemo ga zamenjati z njegovim soimenjakom Jurijem Tavčarjem »idrijskim«, ki je bil nekaj let mlajši — je bil rojen 24. 4. 1812 v Rožni ulici v Ljubljani kot sin čevljarja in hišnega posestnika, umrl pa je 9. 12. 1895 v mestni ubožnici v Gradišču; čeprav mu v zrelih letih ni manjkalo naročil, ki jih je opravil nadvse spretno, obrtniško dovršeno in s precejšnjo mero umetniške občutljivosti, je v poznih letih zašel v veliko revščino in bedo, ki ju je spremljala bolezen; na stara leta se je pre-

življal le še s poučevanjem risanja mladih ljubljanskih umetniških nadbudnežev.

Značilnost Tavčarjevega likovnega ustvarjanja je izredna raznoličnost v načinu »stilnega« pristopa in v motiviki oziroma v vsebinskih zvrsteh likovnih izdelkov. Na njegovih slikah s sakralno tematiko (slike v župni cerkvi v Sodražici, 1856; slikana znamenja, ki so vodila od šempetrske cerkve v Ljubljani do Marijine cerkve v Polju, Križev pot za isto Marijino cerkev, svetniške podobe, s katerimi je opremil Trnkocyjevo lekarno v Ljubljani) prevladujejo nekatere značilnosti zapoznelega nazarenskega slikarstva, medtem ko so krajine in vedute (eno od krajin hrani tudi Mestni muzej v Ljubljani) prežete s pristnim romantičnim občutjem in z očarljivo poezijo, ki je sicer tako značilna za bidermajerske slike s takšno tematiko. Slikar Jurij Tavčar je bil v svojem času znan tudi kot dober portretist, tako prepričljiv v oblikovanju nadrobnosti v portretirančevi fizognomiji kot skrben v opazovanju njegovega značaja.

Vse te prvine lahko zasledimo na Tavčarjevih poslikanih tarčah, ki jih je izdelal po naročilu ljubljanskega Društva ostrostrelcev; te tarče so za zdaj tudi najbolj zanesljiva pot, po kateri lahko kontinuirano zasledujemo vsaj

del zrelega ustvarjalnega obdobja v življenju tega vsekakor zanimivega umetnika. Ohranilo se je več kot ducat signiranih umetnikovih poslikanih tarč. V začetku se je podpisoval še nemško kot G. Tautscher (temu so bili morda vzrok še izrazito »nemškutarsko« usmerjeni naročniki), pozneje kot G. Taučar ali G. Tavčer. Večina teh tarč ima obliko z oljem poslikane lesene plošče, brez slikarske podosnove, nekatere med njimi pa so le slikarije na papirju, nalepljene na leseno ploščo; te so tudi najslabše ohranjene. Pri heraldičnih motivih in simbolih, ki so tako kot še nekatere kompozicije prevzeti iz različnih slikarskih in grafičnih predlog, prevladuje izrazito ploskovit način slikarskega podajanja; oblike omejuje ostra, zgoščena obrisna risba, barve, ki zapolnjujejo te oblike, so strogo funkcionalne; prav pri upodabljanju tovrstne motivike je slikar še najbližji drugim, obrtniškim izdelovalcem običajnih izveskov in napisov. Vendar tudi v teh preprostih, dekorativno učinkujočih motivih in v umetniškem pogledu povsem neambicioznih stvaritvah poskuša avtor včasih upodobiti slikovito igro svetlobe in senc, nasprotja med toplimi in hladnimi barvnimi vrednotami ali pa podati na preprost način, s pomočjo tonskega modeliranja, plastičnost oblik na enobarvnem ozad-

ju. Tak poskus plastičnega modeliranja v »grissaille« tehniki — sivo v sivem — z rahlimi dodatki modrega je tarča, na kateri je upodobljena alegorija Avstrije. Tarča, na kateri je naslikana razgibana arhitektura graščine Rakovnik pri Ljubljani, vzbuja rahle reminiscence na značilno bidermajersko veduto in krajino; tu se kot svetli in živahni barvni poudarki v prefinjenih odtenkih zelene, prvinškega naravnega okolja, tu in tam kažejo ploskve razgibane grajske arhitekture; k posebnemu ozračju prispeva tudi s slikovitimi oblaki preprejeno nebo. Kljub skrbni slikarski obdelavi vedutnega motiva pa opazimo na tej sliki, podobno kot še na nekaterih, sledove nekakšne prisrčne, morda celo hotene okornosti, ki nas spominja na likovno govorico ljudskih slikarjev; ta je preprosta in igriva, obenem pa polna prisrčnih domislic in neprikrite čustvenosti; takšna je prav gotovo tudi poslikana tarča, ki prikazuje v globoke misli zadržto kmečko dekle ob plotu. Nasprotno pa so nekatere poslikane tarče prave polnokrvne in polnovredne likovne umetnine, dela, ki več kot očitno presegajo svoj žanr in namen. Tu mislimo zlasti na podobo konjskega zakupnika, prežeto z značilnim humorjem in duovitostjo. Lahko bi zapisali, da njegov ostro karakterizirani in satirično poudarjeni obraz

Jurij Tavčar, Opičja aretacija, poslikana tarča, les, premer 58 cm, 1873

Jurij Tavčar, Konjski zakupnik, poslikana tarča, papir na lesu, premer 58 cm, 1847

vsebuje avtoportretne značilnosti; tudi slikar sam je bil, kot se da zaslediti v virih, precej debelušne postave in je rad kadil pipo kakor konjski zakupnik na tarči. Satirično zbadljiva in prav tako formalno in koloristično bogata ter razgibana je tudi figuralna kompozicija Opičja aretacija. To delo kakor tudi podobno Hebe, ki jo je umetnik naslikal na tarčo iz leta 1878 in je prežeta s subtilnostjo in poetičnim razpoloženjem, vsekakor prištevamo med najbolj posrečene tovrstne Tavčarjeve likovne stvaritve. Risarska spretnost, vidna barvna kultura, čutna mikavnost in zbadljivost ter hudomušnost so odlike tudi drugih ohranjenih poslikanih tarč Jurija Tavčarja, ljubljanskega slikarja, čigar osebnost

in umetniško delo smo pričeli v bistvu odkrivati šele pred nedavnim, in sicer v okviru širših raziskav bogatega umetniškega in kulturnozgodovinskega dogajanja v Ljubljani v prejšnjem stoletju.

LITERATURA

Viktor Steska, Slovenska umetnost, I. del, Slikarstvo, Prevalje 1927, str. 292. — Zoran Kržišnik, Rihard Jakopič, Ljubljana 1971. — Poslikane tarče, razstavní katalog Mestnega muzeja v Ljubljani, 1980, z navedeno literaturo. — Anne Braun, Historische Zielscheiben, Leipzig 1981. — Emilijan Cevc, Jurij Tavčar, Slovenski biografski leksikon, 12. zvezek, Ljubljana 1980, str. 45.

PODZEMLJE ILEGALNE LJUBLJANE

IRENA KOVAČ

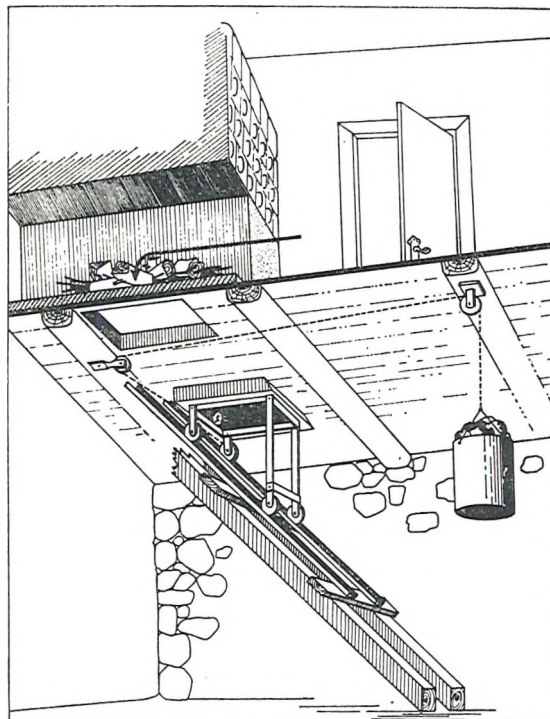
Že takoj po okupaciji Ljubljane so se začele priprave na oboroženo vstajo slovenskega naroda. Aktivisti OF v mestu so se morali zaradi učinkovitejšega delovanja in lastne varnosti umakniti v ilegalo. Njihovo delo so omogočale različne organizacije, med njimi tudi Centralna tehnika Komunistične partije Slovenije (CT KPS), ki je imela devet delovnih sektorjev: ciklostilne in grafične tiskarne, pirotehniko, delavnice za potrebe KPS, dokumentno tehniko, propagandni, radijski, transportni in gradbeni sektor ter odsek za zveze. Lahko rečemo, da je bila osnovna dejavnost Centralne tehnike KPS gradnja ilegalnih skrivališč za različne delavnice in skrivališč za ilegalce in aktiviste OF, ki so bili v nevarnosti, zatem za orožje, hrano, sanitetni material, propagandno gradivo itd. V jeziku ljubljanskih aktivistov je pomenil bunker kakršenkoli posebej zgrajen prostor, namenjen ilegalnemu delu. Beseda bunker sicer pomeni skrivališče oziroma manjšo vojaško utrdbo, vendar ohranjam ta termin, saj je tudi besedišče dokument dobe.

Gradnja bunkerjev je bila v vojnih razmerah tvegana in zahtevna naloga, pri kateri so bile potrebne iznajdljivost, tehnična usposobljenost in organiziranost, hkrati pa je morala vladati najstrožja konspiracija. Rudi Ganziti, prvi vodja gradbene ekipe Centralne tehnike KPS, se spominja: »Vsa moja prizadevanja so bila usmerjena v to, da bi ilegalni objekti, ki sem jih gradil ali pa so jih gradile skupine, ki sem jim pomagal, čim bolj in čim dlje služili svojemu namenu. Bil sem vedno in povsod v skrbeh, da ne bi bilo materialnih, predvsem pa človeških žrtev. Tudi vsako morebitno odkritje naših objektov s strani sovražnika bi bila za nas velika politična škoda. Skrbeti sem moral, da ne bi sovražnik odkril našega načina prikrivanja in maskiranja. Zaradi tega smo skoraj vsak vhod naredili drugače. Porušili smo dva ilegalna prostora, ker so jih uporabniki po nerodnosti kompromitirali, dvema zaradi tega vzeli vhode in prostore spremenili v navadne prostore, odnosno kleti. Pri tem sem imel največ težav prav z našimi ljudmi, ki niso poznali konspiracije ali pa je niso hoteli poznati. Podcenjevali so Italijane, zlasti pa domače izdajalce.«

Danes ni povsem razjasnjeno, ali sta že od začetka narodnoosvobodilnega boja delali v Ljubljani dve skupini, ki zaradi varnosti nista bili povezani. Prvi pa je nedvomno začel graditi Rudi Ganziti. Pri gradnjah so mu naj-

več pomagali kar lastniki hiš, v katerih so bunkerji nastajali. Drugo ekipo Centralne tehnike KPS so najverjetneje pozno jeseni 1941 ustanovili v legalnem gradbenem podjetju Staneta Šefica. Spomladi 1942 je bil okupator Ganzitiju na sledi, tako da je slednji čakal samo še na odhod iz Ljubljane. Tedaj sta se skupini povezali, kmalu zatem pa je Ganziti odšel iz mesta in osnoval novo ekipo, ki je gradila bunkerje v širšem ljubljanskem okolišju. Ta skupina, ki je delovala zunaj žice, je ostala v okolici mesta do jeseni 1942, ko se je pomaknila v Dolomite, kjer so gradili bunkerje za vodstvo slovenskega narodnoosvobodilnega boja, ki je prišlo na to takrat osvobojeno področje po italijanski ofenzivi jeseni 1942. Ekipo so sestavljali Rudi Ganziti, brata Ivan in Ciril Pezdir, Franc Berdajs in nekaj časa Anton Tomič. Februarja 1943 so se vsi člani ekipe skupaj z vodstvom NOV preselili v Kočevski Rog.

V mestu je ostala gradbena ekipa, zbrana okrog Staneta Šefica, pri katerem so bili zaposleni zidarji in aktivisti OF: Martin Goršek, ki je prevzel vodstvo, Ivan Petek, Anton Anžur, Herman Osolin, Franc Piškur in Stane Božič. Ni pa znano, kako sta se v delo

Skica bunkerja z vhodom skozi peč

vključevala Mirko Trtnik in Ivan Šubelj. Po izdaji v maju 1943 je nekaj gradbincev odšlo v partizane, Goriška in Petka pa so Italijani internirali. Po njuni vrnitvi se je spomladi 1944 ekipa znova zbrala. Tudi Šubelj je do junija 1944 sodeloval z njimi, potem pa je moral oditi na Primorsko. Januarja 1945 sta bila gradbinca ponovno izdana. Petek je bil obsojen na delo v prisilni delavnici in je vojno preživel, Goriška pa so domobranci 4. maja zverinsko ubili na Turjaku.

Da je gradbena ekipa sploh lahko obstajala, se je zidarsko podjetje lotevalo raznih javnih del, največkrat pa so si zidarji sami pripravili opravila, ki so prikrla gradnjo bunkerjev. Zaposleni gradbeniki so bili zanesljivi aktivisti, skoraj vsi že predvojni komunisti ali pa kandidati za sprejem v partijo, večinoma tudi prekaljeni v predvojnih gradbinskih štrajkih. Takšne ljudi sta zahtevala vodstvo Centralne tehnike in konspirativno delo.

Ljubljanska gradbena skupina je imela še dodatne sodelavce. Naročila za gradnje so dobivali od vodje Centralne tehnike, za izvedbo pa so morali skrbeti sami. Osvobodilna fronta jim je dajala tudi precejšnja denarna sredstva, da so lahko kupovali gradbeni material. Ta je bil drag pa tudi izredno dragocen, saj ga je bilo zelo težko dobiti. Tako so npr. v bunkerju pri Lojzetu Kosu na Ježici za armaturo vhoda morali uporabiti kar cev nerabne puške. Za gradbeni sektor so veliko potrebnih elementov izdelovale zlasti mizarске delavnice CT KPS, drugače pa so se morali gradbeniki znajti sami: aktivisti OF, ki so delali v trgovinah z gradbenim materialom, so deloma dajali deloma prodajali zeleno blago, posebni izdelki, predvsem za vhodne kovinske mehanizme, pa so bili izdelani v legalnih delavnicah. »Pomembno je že bilo, da izdelovalci niso bili radovedni, čemu bodo določeni elementi služili,« je zapisal Rudi Ganziti. Največ težav je bilo pri nabavi duraluminija, ki ga iskanci min ne zaznajo. Gradbinci so morali skrbeti tudi za prikritje bunkerjev v poslopih, kjer so jih gradili. Tako so morali poleg vsega skrbeti še za dobavo lesa, keramičnih ploščic, pečnic in drugega gradiva, imeli pa so tudi »svojega« avtoprevoznika.

Sprva so bunkerje gradili v samotnih hišah daleč zunaj mesta. Tako je bil npr. prvi bunker, ki ga je zgradil Rudi Ganziti junija 1941 za skrivanje ilegalcev, pri Valentinu Petaču v Obrijah pri Šmartnem ob Savi. Nato so sledila skrivališča na Ježici, v Tomačevem, na Brdu itd. Ko pa so Italijani februarja 1942 postavili žično ogrado (v 41 km dolg žični obroč so vgradili 67 bunkerjev-trdnjav), so se morala ilegalna skrivališča preseliti v sre-

dišče Ljubljane. Gradbeniki se niso izogibali niti neposredne bližine okupatorjevih ustanov, saj je bilo to še dodatno prikritje za ilegalno dejavnost. Tako je bila italijanski policiji v Šubičevi ulici pred nosom organizirana grafična tiskarna Tone Tomšič. Ta »pre-drznost« Osvobodilne fronte je Italijane tako prizadela, da so odkritje tiskarne, kar se jim je sicer posrečilo samo zaradi izdaje, priobčili v dnevnem časopisju, česar niso storili pri nobenem drugem odkritju bunkerja.

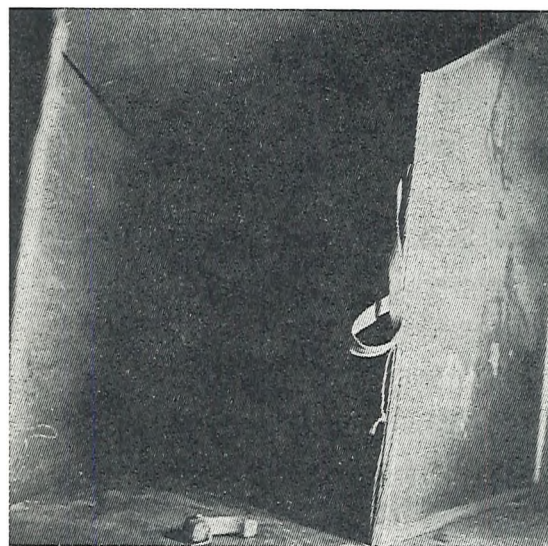
Druga značilnost gradenj, ki je imela korenine že v predvojni partijski praksi, je bila, da so bunkerje večinoma gradili po kletih. Tako je bil npr. bunker v Obrijah zgrajen pod hlevom, ki je stal blizu hiše; skrivališče na Ježici pri Kosu je imelo vhod skozi peč v nepodkleten prostor, podobno tudi bunker za tiskarno Podmornica na Brdu. Zato Rudi Ganziti in Stane Cimperman, grafični delavec, v svojih spominih govorita o »podzemlju ilegalne Ljubljane« oziroma o »partizanih osvobodilnega podzemlja«. Že konec leta 1941 so prvi bunker zgradili v nadstropju, nato pa še več na podstrešjih. Najbolj preprosto je bilo, če so skrivališče uredili v enostanovanjski hiši, da je zanj vedelo čim manj ljudi (tako npr. Romihova tašča dolgo sploh ni vedela, da je v njihovi hiši na Poti na Drenikov vrh 1 bunker, še manj pa sta za to vedela oba otroka), ali pa v hišah, kjer so opravljali kakšno obrt. Takšnih bunkerjev je bilo največ, npr. v pasarski delavnici Pavle Mencejeve v Medvedovi ulici, kjer je bil bunker za pirotehniko, potem pri mizarju Antonu Jevnikarju v Zeleni jami za grafično tiskarno ali v kisarni pri Antonu Strniši v Proletarski ulici; Karla Cimperman pa je odprla popoldansko šiviljsko obrt, da je s tem upravičila večje število prihodov v stanovanje, ko so v njem na Koroščevi 9 uredili skrivališče.

Gradnja bunkerjev ni bila v vseh letih vojne enako intenzivna. Največ jih je gradbena ekipa zgradila v obdobju 1941—1942. Za ta čas je Franc Kimovec dejal, da so »bunkerji rasli kot gobe po dežju«. Nato so jih leta 1944 zgradili še pet, vendar so bila skrivališča tedaj drugačna — manjša in začasna, kot npr. tisto, ki ga je izdelal Martin Gorišek v peči za skrivanje ciklostilnega stroja v stanovanju Milene Zor Ježek v Križevniški ulici 11. Od 1941. do začetka 1945. leta so samo gradbeniki Centralne tehnike KPS v Ljubljani in okolici zgradili 67 večjih bunkerjev.

Bunkerjev pa je bilo v Ljubljani še mnogo več, saj jih niso gradili le sodelavci ekipe Centralne tehnike KPS, temveč po navodilih odborov OF tudi posamezni aktivisti ali pa

posamezniki po lastni potrebi in presoji. Že imeti en sam izvod Slovenskega poročevalca je bilo namreč dovolj, da so morali ljudje v internacijo; Službeni list za Ljubljansko pokrajino iz januarja 1942 je predvideval dva meseca zapora in do 5000 lir globe, če lastnik stanovanja ni takoj prijavil gosta, ki je pri njem prenočeval, seveda, »če dejanje ni bilo huje kaznivo«. Bunkerji so bili zelo različni, od priročnih skrivališč za skrivanje ilegalnega tiska in pošte, npr. v dvojnem dnu omar, v podu ali podbojih vrat, do pravih grajenih »objektov«, v katerih so aktivisti lahko tudi prenočevali in kakršnega je v hiši na Taboru 4 zgradil Vili Kopecky za ciklostilno tiskarno, ki je tu delovala od februarja 1942 do septembra 1943. Bunker ni bil odkrit, čeprav so v hiši stanovali italijanski kvestorini. Vinko Racman pa je npr. pripravil bunker za skrivanje raznega gradiva iz skladovnice parketa, ki je stala ob njegovi hiši na Prijateljevi 9. Bunker so ob blokadah in racijah uporabljali tudi za skrivanje aktivistov OF. Obdržal se je od leta 1941 do januarja 1945, ko je bil izdan.

Prav bunkerji v zasebnih hišah kažejo še nekaj — širino in množičnost Osvobodilne fronte. Bili so strogo konspirativni objekti in so bili lahko zgrajeni le pri najbolj zanesljivih aktivistih OF. V enostanovanjskih vilah so bili pravzaprav dvakrat zavarovani. Prvič je malo ljudi vedelo za skrivališče, obenem pa je bil »meščanski videz« dobro kritje. Tako je gradbena ekipa zgradila bunker za člane poverjenišтва CK KPS in IO OF v vili doktorja Mavricija Neubergerja na Vilharjevi 21; podobno so zgradili bunker za skrivanje ilegalcev tudi pri dr. Hugu Skali na Privozu 5 na Prulah. Delavca iz Narodnega muzeja Drago Vahtar in dr. France Mesesnel sta organizirala bunkerje v razstavnem prostoru Etnografskega muzeja. Tamkajšnje skrivališče Varnostnoobveščevalne službe je imelo ilegalno ime »Založba«. V njem so skrivali radijsko postajo radia Osvobodilna fronta, gradivo o okupatorjevih zločinih in izdajalcih ter svileno zastavo, ki so jo ženske poklonile ljubljanskim borcem in aktivistom OF. Priročni bunker za skrivanje hrane sta si konec leta 1941 v svoji vili na Gerbičevi 11 pripravila tudi slikarja Mara in Tone Kralj. Med racijami in blokadami v letu 1942 so ga začeli uporabljati za skrivanje ilegalcev, leta 1944 pa sta tu več mesecev živeli in delali Neda Gerzinič, vodja Varnostnoobveščevalne službe, in Leopoldina Mekina, sekretarka okrožnega komiteja KPS in OF. V svoji hiši v Rožni dolini je leta 1942 zgradil bunker, namenjen delovanju ciklostilne

Vhod v Vrhunčev bunker

tehnike, tudi Janez Pleško. Ker je bilo zaradi izdaje spomladi 1943 v Ljubljani odkritih več skrivališč, je Pleško svoje podrl, a ga ponovno zgradil jeseni istega leta, tokrat za dokumentno tehniko. Bunker so ilegalno imenovali »Vlastin bunker«, saj je v njem v letih 1943—1944 dlje časa delala Mira Svetina-Vlasta, članica poverjenišтва CK KPS za Ljubljano. Po posameznih hišah so imeli celo več priročnih skrivališč, tako npr. pri družini Brelih na Linhartovi cesti in pri Antonu Bauu na Šmartinski cesti. Med najzanimivejšimi pa je prav gotovo bunker v vili, ki je bila last Vinka Vrhunca, na Gorupovi 9 (danes Kardeljeva ulica 25). Vsi člani družine Vrhunec so bili povezani z Osvobodilno fronto. Vinko Vrhunec je novembra 1941 po ilegalni poti odnesel v tujino mikrofilme s prvimi posnetki ustreljenih talcev v Sloveniji in spomenico Osvobodilne fronte o slovenskih mejah, a so ga v Švici ujeli. V hiši sta že od jeseni 1941 skrivaj živela aktivista OF Pavle in Marjan Tepina. Skupaj z Markom Vrhuncem so februarja 1942 v vmesni etaži med pritličjem in prvim nadstropjem zgradili bunker. Tla v njem so bila dekorativni stekleni strop predsobe v pritličju. Vhod vanj pa je bil narejen ob lesenih stopnicah v gornje nadstropje, kjer je bil majhen prostor za shranjevanje perila. Lesen opaž v tem prostorčku se je dal odmakniti in skozi steno je bil izdolben 50 × 50 cm širok vhod v bunker. Dodatni leseni pod bunkerja in ostalo opremo so izdelali mizarji Centralne tehnike KPS. V bunkerju so se skrivali ilegalci, brata Tepina, brata Fortič, Marko Vrhunec, Ivo Pelicon in drugi. Imeli so posebno nalogo poslušati radijske postaje, zato je bilo tu nekaj

časa uredništvo Radijskega vestnika in je v hišo prihajal tudi njegov urednik Boris Zitherl. Stanovalci so med italijansko okupacijo doživeli 23 hišnih preiskav, a bunkerja oblasti vseeno niso odkrile. Hišo so Italijani zaradi sodelovanja Vinka Vrhunca z Osvobodilno fronto zaplenili in v njej se je konec leta 1942 najprej naselil general Tadeo Orlando, nato pa še general Gastone Gambaro. Med nemško okupacijo pa je bil tu štab generala Erwina Rösenerja. Čeprav sta bili v hiši še dve skrivališči za ilegalni tisk — v dvojnem dnu omare na hodniku in v stropu steklene vitrine v jedilnici — niso bili bunkerji nikoli odkriti. Večji bunker je bil aktiven do januarja 1943. leta, ko je bil Marko Vrhunec aretiran, a se mu je potem posrečilo zbežati v partizane.

In še anekdota, ki se je spominja Marko Vrhunec. »Ljubljansko brigado, katere politični komisar sem bil, je na položajih nad Novim mestom obiskala angleška vojaška misija. Ko smo govorili o naših vojaških operacijah, nas je Anglež vprašal, zakaj se ne lotevamo večjih akcij, pa sem mu omenil nemške utrjene postojanke. To bi terjalo preveč človeških žrtev, mi pa nimamo dovolj letalstva, da bi jih razbili. Ko je Anglež obljubil več podpore njihovega letalstva, je menil, da bodo bombardirali tudi Ljubljano; seveda le vojaške cilje. Tedaj sem mu orisal lego glavnega nemškega štaba v mestu. Kako pa to veste, me je vprašal Anglež. Ker je to moj dom, sem mu odgovoril.« Angleška letala so zgodaj spomladi res skušala bombardirati hišo, a se jim to ni povsem posrečilo, saj so zadeli samo vrt. Tako se je bunker na Kardeljevi 25 ohranil do danes.

Za konec lahko ugotovimo, da so bili bunkerji zelo varna prebivališča in skrivališča. Tistim, ki so jih odkrili, so okupatorji prišli

na sled tudi popolnoma po naključju, npr. grafični tiskarni Jama pri mizarju Jevnikarju. Med božično racijo leta 1942 so prijeli aktivista, ki je na kolesu želel odpeljati tiskano gradivo. Tiskarno so res odkrili, delavci v njej pa so bili pravočasno obveščeni o tem in so se umaknili. Na drugi strani pa je veliko bunkerjev propadlo zaradi izdaje. Prva večja med njimi je bila maja 1943, ko je bil aretiran avtoprevoznik gradbene skupine Centralne tehnike KPS. Ker ni vzdržal mučenja, je povedal za nekatere kraje, kamor je vozil gradbeni material. Do druge pa je prišlo januarja 1945, ko so nemške in domobranske oblasti dobile zelo natančne podatke predvsem o bunkerjih, ki jih je gradila gradbena ekipa Centralne tehnike KPS. Tedaj je bila odkrita večina bunkerjev, ki so jih še uporabljali. Mnogo skrivališč, zlasti v enostanovanjskih hišah, pa se je ohranilo do danes, celo z vsemi elementi gradnje.

UPORABLJENO GRADIVO

Rudi Ganziti, Gradbeni odsek CT KPS, Zgodovinski arhiv CK ZKS. — Razvoj in delo CT KPS od leta 1939 do 1945, poglavje IX, Zgodovinski arhiv CK ZKS, Spominsko gradivo, f. 20. — Spominsko gradivo sodelavcev tehnike, Zgodovinski arhiv CK ZKS. — Pričevanja lastnikov bunkerjev, Mestni muzej Ljubljana, Spominsko gradivo. — Ludvik Čarni, Ilegalne grafične tehnike CT KPS v Ljubljani, Kronika 8/1, 1960. — Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji I—VI, Ljubljana 1962—1981. — Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, f. 527A/II; TMG, f. 406, 409. — Irena Kovač, Gradbeni sektor Centralne tehnike KPS v Ljubljani 1941—1945, prispevek za Zbornik o tehničnih dejavnostih Komunistične stranke na Slovenskem v letih 1920—1945.

ŠTETJE PREBIVALSTVA IN HIŠ 15. JULIJA 1945 NA OBMOČJU
OKROŽNEGA MESTA LJUBLJANE

JANEZ KOS

Po naročilu Statističnega urada Slovenije je Statistični referat Mestnega odbora Osvoobodilne fronte Ljubljana (pozneje Mestnega narodnoosvobodilnega odbora okrožnega mesta) izvedel na območju okrožnega mesta Ljubljane sumarično štetje prebivalstva in hiš. Štetje je opravil po stanju dne 15. julija 1945 in bil edini v Sloveniji, ki se mu je v petnajstdnevem roku to posrečilo.¹

Zadnji popis prebivalstva v tako imenovani Ljubljanski pokrajini je po stanju 31. julija 1941 opravila italijanska okupatorska oblast. Vendar so rezultati tega popisa netočni, ker se mu je mnogo prebivalcev izognilo;² zadnji mirnodobni popis prebivalstva pa je bil izveden leta 1931 in njegovih rezultatov nova ljudska oblast zaradi zastarelosti ni mogla več s pridom uporabljati.

Štetje prebivalcev in hiš julija 1945 je bilo opravljeno komaj slabe tri mesece po koncu vojne, na hitro, brez prepotrebnih priprav prebivalstva in usposobitve popisovalcev. Poverjeno je bilo rajonskim, kvartnim in vaškim odborom OF. Ti so popisovali le število oseb ne glede na spol, starost, socialno pripadnost, narodnost in druge lastnosti prebivalstva, ki so običajno vsebina takšnih popisov. S štetjem je bilo tako ugotovljeno samo število navzočih in pa začasno odsotnih prebivalcev. Na Statističnem referatu so že med delom menili, da štetje prebivalstva ni povsem točno, predvsem zaradi prenizkega števila popisovalcev, njihove preslabe usposobljenosti in sploh zaradi prekratkih priprav na popis.³ V referatu so tudi skrbeli za čimvečjo enotnost popisa in štetja, sproti so popise pregledovali in v večini primerov napravili tudi seštevke.⁴ In že 29. julija 1945 so rezultate štetja prebivalstva in hiš poslali Statističnemu uradu Slovenije.⁵

Štetje prebivalstva in hiš na območju okrožnega mesta Ljubljane je bilo opravljeno v okviru tedanje upravne razdelitve na rajone in krajevne narodnoosvobodilne odbore.⁶ Na območju okrožnega mesta je bilo sedem rajonov s petintridesetimi kvarti, ki so v glavnem zajeli ozemlje prejšnje ljubljanske mestne občine, in pet krajevnih narodnoosvobodilnih odborov v njeni okolici. Rajoni so bili: Bežigrad (s kvarti I, II, III in IV), Center (s kvarti: Napoleonov kvart, Ajdovščina, Kolodvor, Strog center, Gradišče, Vrtača), Moste (s kvarti: Selo-Moste, Zelena jama, Kodeljevo, Novi in Stari Vodmat, Štepanja vas, Hrušica-Fužine, Nove Jarše), Poljane (s kvar-

ti: Resljev kvart, Sv. Peter zgornji, Sv. Peter spodnji, Tabor, Zrinjski, Poljane, Sv. Jakob), Šiška (s kvarti: I, II in III), Trnovo (s kvarti: Trnovo, Prule, Kolezija, Galjevica) in Vič (s kvarti: Vič, Glince, Rožna dolina, Brdo). Krajevni narodnoosvobodilni odbori pa so bili Devica Marija v Polju (današnje Polje), Rudnik, Ježica, Št. Vid (danes Šentvid) in Dravljje. Območje okrožnega mesta Ljubljane je poleg prvotne mestne občine zajemalo še več krajev iz drugih nekdanjih občin, in sicer z območja občine Rudnik kraje: Babna gorica, Dalnja vas, Orle, Rudnik, Selo in Srednja vas; z območja občine Št. Vid kraje: Dolnice, Glince, Gunclje, Kamna gorica, Podutik, Pržanj, Št. Vid, Trata, Vižmarje in Toško čelo; iz občine Dobrunje kraje: Fužine, Spodnja in Zgornja Hrušica; z območja občine Devica Marija v Polju kraje: Hrastje, Obrije, Slape, Polje, Sneberje, Spodnji Kašelj, Spodnja in Zgornja Zadobrova, Studenec, Šmartno, Vevče in Zalog; z območja Ježice kraje: Jarše, Ježica, Kleče, Mala vas, Savlje, Stožice in Tomačevo in iz občine Dol kraj Podgora.⁷ Kmalu po štetju je bila izvedena nova upravna razdelitev okrožnega mesta na deset mestnih četrti,⁸ ki pa se večinoma ni ujemala ne z dotedanjo upravno razdelitvijo ne z območji katastrskih občin.

Rezultati štetja prebivalstva in hiš po stanju dne 15. julija 1945 kaže 1. tabela:⁹

Le malo drugačne rezultate pa pokaže tabela (2), ki so jo že v okviru nove upravne razdelitve okrožnega mesta na deset mestnih četrti¹⁰ na podlagi podatkov tako imenovanega »stanovanjskega popisa« napravili konec leta 1945:¹¹

Podobno število prebivalstva, to je 104.297, je ugotovil tudi Oddelek za trgovino in prekrbo pri Mestnem narodnoosvobodilnem odboru na osnovi števila izdanih živilskih nakaznic za mesec september 1945.¹²

Ob popisu prebivalstva leta 1931 je imela Ljubljana, ki je tedaj obsegala 38,3 km², 59.765 prebivalcev. Leta 1941, ko je zajemala površino 72,11 km², je v njej živelo 91.612 ljudi,¹³ leta 1942. leta 93.392, leta 1943. leta 95.041 in leta 1944. leta 92.500 ljudi.¹⁴ Območje Ljubljane se je od 1941 do 1945 več kot podvojilo, prebivalcev pa je bilo v njej le približno 9500 več. Njihovo število se torej pravzaprav ni nič povečalo in je skoraj povsem zastalo. Najbrž ne bomo storili prehude napake s sodbo, da bi moralo biti število ljubljanskih prebivalcev v vojnem času še veliko nižje, če ne

Rajoni in kvarti oziroma KNOO	Stanovanjske zgradbe			Druge zgradbe		
	upo- rabne	poškod- ovane	skupaj	upo- rabne	poškod- ovane	skupaj
I. kvart	185	—	185	—	—	—
II. kvart	260	—	260	1	—	1
III. kvart	113	—	113	1	—	1
IV. kvart	54	15	69	6	—	6
rajon Bežigrad skupaj						
Napoleonov kvart	106	—	106	16	—	16
kvart Ajdovščina	64	—	64	4	—	4
kvart Kolodvor	64	—	64	2	—	2
kvart strogi Center	94	—	94	15	—	15
kvart Gradišče	71	1	72	7	—	7
kvart Vrtača	82	1	83	7	—	7
rajon Center skupaj						
kvart Selo-Moste	200	—	200	3	—	3
kvart Zelena jama	233	2	235	2	—	2
kvart Kodeljevo	219	—	219	1	—	1
kvart Novi in Stari Vodmat	322	14	336	10	—	10
kvart Štepanja vas	130	1	131	1	1	2
kvart Hrušica-Fužine	120	1	121	2	—	2
kvart Nove Jarše	130	—	130	2	—	2
rajon Moste skupaj						
Resljevi kvart	52	2	54	3	3	6
kvart Sv. Peter zgornji	54	—	54	4	—	4
kvart Sv. Peter spodnji	114	—	114	3	—	3
kvart Tabor	60	5	65	1	—	1
kvart Zrinjski	113	—	113	15	—	15
kvart Poljane	116	1	117	—	—	—
kvart Sv. Jakob	105	—	105	3	—	3
rajon Poljane skupaj						
I. kvart	161	—	161	4	—	4
II. kvart	383	—	383	8	—	8
III. kvart	414	—	414	4	—	4
rajon Šiška skupaj						
kvart Trnovo	535	14	549	3	—	3
kvart Prule	198	—	198	13	—	13
kvart Kolezija	416	15	431	8	2	10
kvart Galjevica	432	2	434	8	—	8
rajon Trnovo skupaj						
kvart Vič	297	—	297	5	—	5
kvart Glince	225	1	226	—	—	—
kvart Rožna dolina	463	—	463	2	—	2
kvart Brdo	169	22	191	—	1	1
rajon Vič skupaj						
KNOO Devica Marija v Polju						
KNOO Rudnik						
KNOO Ježica						
KNOO Št. Vid						
KNOO Dravlje						
OKROŽNO MESTO LJUBLJANA						

Prebivalci		Stanovanjske zgradbe			Druge zgradbe			Prebivalci	
skupaj	začasno odstotni	upo- rabne	poškodovane	skupaj	upo- rabne	poškodovane	skupaj	skupaj	začasno odstotni
3113	123								
3080	206								
1533	205								
839	13								
		612	15	627	8	—	8	8.565	547
2227	129								
2546	49								
1733	11								
4459	16								
2036	78								
1366	79								
		481	2	483	51	—	51	14.367	362
2543	367								
2388	122								
1919	127								
3244	159								
967	78								
672	30								
1124	101								
		1354	18	1372	21	1	22	12.857	984
1231	181								
943	37								
1970	88								
2025	82								
2787	32								
1976	55								
1698	36								
		614	8	622	29	3	32	12.630	511
2952	127								
4458	9								
3393	10								
		958	—	958	16	—	16	10.803	146
3660	148								
3090	191								
4110	101								
3592	191								
		1581	31	1612	32	2	34	14.452	631
2300	155								
2788	82								
3669	18								
659	73								
		1154	23	1177	7	1	8	9.416	328
		1096	13	1109	11	—	11	5.864	254
		212	6	218	7	2	9	933	74
		595	4	599	10	2	12	2.991	183
		327	4	331	12	—	12	1.914	105
		332	10	342	—	—	—	2.046	84
		9316	134	9450	204	11	215	96.838	4.209

Tabela 2

Četrť	Površina					Prebivalci		
	km ²	ha	a	m ²	%	število	%	na 1 km ²
Bežigrad	3	19	37	50	2,13	9.013	8,82	2.822
Center	2	40	62	50	1,60	16.393	16,04	6.813
Ježica	12	8	62	50	8,05	3.444	3,37	285
Moste	11	47	50	—	7,64	10.878	10,64	948
Polje	27	42	50	—	18,27	6.892	6,74	251
Rakovnik	34	97	50	—	23,29	10.559	10,33	301
Šiška	7	61	54	23	5,07	10.890	10,65	1.430
Sentvid	30	40	—	—	20,25	5.530	5,41	182
Tabor	2	96	87	50	1,98	17.688	17,30	5.958
Vič	17	60	—	—	11,72	10.932	10,70	621
Skupaj	150	14	54	23	100	102.219	100	681

bi mednje takrat šteli tudi številnih Ljubljancanov, ki so jih okupatorji odgnali v različne zapore, taborišča in na prisilno delo v tujino, in tistih, ki so odšli v enote narodno-osvobodilne vojske, in če ne bi bilo večjega pritoka beguncev z nemškega okupacijskega območja ter z nekaterih predelov tako imenovane Ljubljanske pokrajine. Upad ljubljanskega prebivalstva je lepo viden, če od števila prebivalstva, ki ga je imela Ljubljana konec leta 1945, odštejemo 15.145 prebivalcev, živečih tega leta na ozemlju, ki je bilo

mestu na novo priključeno; tako opazimo, da je na območju, kjer je 1941. leta živelo 91.612 ljudi, konec leta 1945 bivalo 87.074 prebivalcev. Naravnega prirastka pri Ljubljancanah v letih 1941—1945 ni bilo, pač pa je zaznavno njihovo izumiranje, saj se je v teh letih rodilo le 6297 otrok, umrlo pa 6412 ljudi (od tega 3113 moških in 3299 žensk), to je 115 več, kot se jih je rodilo. Naravno gibanje prebivalstva v omenjenih letih nam kaže razpredelnica 3.¹⁵

Tabela 3

Leto	Število			Naravni prirastek	Število prebivalcev
	porok	rojnih	umrlih		
1941	1231	1139	1037	102	91.612
1942	621	1218	1181	37	93.392
1943	576	1089	1135	-46	95.041
1944	644	1320	1326	-6	92.500
1945	1133	1513	1733	-220	96.800 (srednje)

Število porok, ki je bilo 1941. leta večje kot kdajkoli prej, je že drugo leto močno upadlo in 1945 še vedno ni doseglo tistega iz leta 1941, pač pa je do tega prišlo leta 1946, ko je bilo porok 2022 (1947. leta 1777). 75 % porok iz leta 1945 (med njimi 505 civilnih) je iz časa po koncu vojne. Največ ženinov je bilo tedaj starih 31 do 35 let, večina nevest pa 21 do 25 let. Nasplošno je bila starost poročenecv leta 1945 višja kot prejšnja leta. Tako tudi ti podatki po svoje odražajo vojno.¹⁶

Število rojstev je bilo leta 1942 večje kot kdaj prej, leta 1944 še večje in 1945 najvišje. Leta 1946 pa je bilo rojenih celo 4174 (leta 1947 4586) otrok. Vendar se je med vojno število rojstev na 1000 prebivalcev manjšalo in tako, kot je bilo število rojstev leta 1945 največje, je bilo istega leta tudi število umrlih najvišje; število umrlih na 1000 prebivalcev pa je bilo največje leta 1941.

Število prebivalstva je začelo znova močno naraščati po koncu vojne, saj je že leta 1946 naravni prirastek štel 2121, naslednje leto pa celo 2544 oseb. Ob popisu prebivalstva leta 1948 je v Ljubljani živelo že 115.095 ljudi, od teh kar 23.133 mlajših od 14 let, 75.245 starih 15 do 54 let in 17.322 prebivalcev starih več kot 55 let.¹⁷

V začetku leta 1946 je bil izdelan pregled ljubljanskega prebivalstva glede na zaposlenost. V različnih uradih je delalo 5736 ljudi (3304 moških in 2432 žensk) v industriji 5612 (3578 moških in 2034 žensk), v večjih obrtnih podjetjih pa še 1741 ljudi (1365 moških in 376 žensk).¹⁸ Po popisu prebivalstva leta 1948 je bilo na območju Ljubljane v rudarstvu, industriji in gradbeništvu zaposlenih 13.134, v obrti 6480, v tako imenovanih javnih službah 20.073, v trgovini, gostinstvu in prometu

9413, v kmetijstvu in gozdarstvu 1168 in v drugih strokah še 16.496 oseb.¹⁹

Popis hiš 15. julija 1945 je dal le pičle rezultate. Na območju okrožnega mesta Ljubljane je bilo tedaj 9450 stanovanjskih hiš (od teh 134 poškodovanih) in 215 (drugih (11 med njimi poškodovanih) poslopij.²⁰ V njih je bilo 27.877 stanovanj z 49.784 stanovanjskimi prostori brez kuhinje in 1167 stanovanjskimi prostori v raznih zavodih — skupaj torej 50.951 stanovanjskih prostorov. Poleg teh je bilo v Ljubljani še 75.818 stanovanjskih prostorov s kuhinjami. Njih število je bilo leta 1941 za 8,9 % manjše.²¹ Popis zgradb, stanovanj in poslovnih prostorov v Ljubljani 24. oktobra 1949 je pokazal, da je bilo na mestnem območju tedaj 10.090 hiš, leta 1945 pa 9712 stavb (400 med njimi so jih zgradili v letih 1941—1945!). Zgradbe so leta 1949 zajemale skupno površino 1.412.199 m² in leta 1945 1.352.265 m²; med vojno je bilo pozidanih 47.428 m² površine.²²

OPOMBE

1. Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), MLO Ljubljana, tajništvo, 360, 377. — 2. Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana, Prebivalstvo Ljubljane v letu 1945. Sestavil Statistični odsek MLO (1946), sig. II 72459, str. 38. — 3. ZAL, MLO Ljubljana, tajništvo, 360. — 4. ZAL, MLO Ljubljana, tajništvo, 377. — 5. ZAL, MLO Ljubljana, tajništvo, 377. — 6. Ljubljana 1945—1970, Ljubljana 1970, str. 4, 5 (Od plenuma in mestnega odbora OF do skupščin občin in mestne skupščine). — 7. ZAL, MLO Ljubljana, tajništvo, 377. — 8. Predsedstvo narodne vlade Slovenije je z odločbo dne 20. avgusta 1945 priključilo Ljubljani nekdanje občine Šentvid, Ježica, Polje in Rudnik, kraje Fužine, Zgornja in Spodnja Hrušica, Lipe in Bokalce ter ponovno pripojilo kraja Hauptmance in Črna vas. Četrti so bile: Center, Tabor, Rakovnik, Moste, Vič, Bežigrad, Šiška, Polje, Ježica in Št. Vid, (ZAL, MLO Ljubljana, tajništvo, 378). — 9. ZAL, MLO Ljubljana, tajništvo, 377. — 10. Območja posameznih četrti:

I. mestna četrt Center leži znotraj črte: Oražnova ulica — Langusova ul. — Kopališka ul. — Zelena pot do Ceste v Mestni log — Švabičeva ul. — Ljubljanska — Rožna ul. — Ulica na Grad s hišami na obeh straneh — Sodarska steza s hišami na obeh straneh — Grajska planota — Studentovska ulica — Vodnikov trg — Kopitarjeva ul. — Ljubljanska — Marijin trg — Miklošičeva cesta — Dalmatinova ul. — Gosposvetska c. — začetek Celovške c. s hišami št. 1-3 — lipov drevored ob Velesejmu — Šišenski hrib — Tivolski vrh — Svetčeva ul. — Kocenova ul. — Oražnova ul. — (hiš. št. 3, 4, 5 pod Turnom spadajo v to četrt).

II. mestna četrt Tabor leži znotraj črte: Grajska planota — Studentovska ul. — Vodnikov trg — Kopitarjeva ul. — Ljubljanska — Marijin trg — Miklošičeva c. — Dalmatinova ul. — Gosposvetska cesta — južna železnica (glavni kolodvor je z vsemi poslopji v tej četrti) — dolenjska železnica do katastrske meje Vodmat — Poljansko predmestje 6, črta na vzhod med gradom Codelli in tovarno Bergman do Gruberjevega kanala (vključeno je celo naselje na desni strani Gruberjevega kanala pri Štepanjskem mostu, t. j. do Hradskega c. št. 47 in 84) — vrh Golovca — Hradskega cesta z vsemi hišami razen števil 2, 4, 6, 8, 14 in 16, ki spadajo v tretjo četrt — brv čez Gruberjev kanal — Ulica za Gradom s hiš. št. 3 — Grajska planota.

III. mestna četrt Rakovnik leži znotraj črte: Grajska planota — Ulica za Gradom s hiš. številkami 1, 2, 4, in 6 — brv preko Gruberjevega kanala — Pot na Orlje s hiš. št. 1, 3, 5, 6, 8, 12 in 14 — vrh Golovca — Molnik — Dolenjska cesta — Babna gorica — Išca — Ižanska cesta — pomerjalna meja bivše mestne občine — Lipa — Ljubljanska — za kolonijo Sibirijo — do Mestnega grabna (Malega grabna) (hiš. št. 34 Cesta dveh cesarjev spada še v to četrt) — Zelena pot — Cesta v Mestni log — Švabičeva ul. — Ljubljanska — Rožna ulica — za Ulico na Grad — za Sodarsko stezo — (Ulica na grad in Sodarska steza spadata s hišami na obeh straneh v I. mestno četrt Center) — Grajska planota (v četrt Rakovnik spada vsa bivša (mestna) občina Rudnik z vsemi vasi: Babna gorica, Daljna vas, Orlje, Rudnik, Selo, Srednja vas).

IV. mestna četrt Moste leži znotraj črte: Šmartinski most (viadukt) — proti severu ravna črta do Linhartove c. (Šmartinska c. hiš. št. 19, 21, 21a, 21b spadajo v to četrt) do stare mestne meje — stara mestna meja preko Novih Jarš in aerodroma do južne železnice — Zaloška cesta — Fužine (spadajo v to četrt) — Zg. in Sp. Hrušica (spadata v to četrt) — Črni hrib — greben in vrh Golovca — na Gruberjev kanal med Štepanjo vasio in naseljem ob Štepanjskem mostu — na dolenjsko železnico med tovarno Bergman in gradom Codelli — dolenjska železnica — Šmartinski most.

V. mestna četrt Vič leži znotraj črte: Oražnova ul. — Langusova ul. — Kopališka ul. — Zelena pot do Malega grabna — Mali graben do kolonije v Sibiriji proti jugu do Ljubljance — Ljubljanska do pomerjalne meje — po mestni meji do Dolgega mostu — mestna meja mimo Vrhovcev (zemljišče mestnih opekarn Združenih na Viču spada v celoti v to četrt, dočim ostanejo Vrhovci izven mesta) — Bokalci — Počutik — Grič — čez Brdo (Brdo leži v vsej tej četrti) do Glinščice — po Glinščici do poti, ki veže Večno pot z Brdom — Večna pot — po grebenu na Rožnik — Drenikov vrh (Rožnik in Drenikov vrh spadata v to četrt) — Šišenski vrh — Tivolski vrh — Večna pot — Svetčeva ul. — Kocenova — Oražnova.

VI. mestna četrt *Bežigrad* leži znotraj črte: Vilharjeva ul. (s hišami na obeh straneh) — Smartinska c. (viadukt) — proti severu ravne črte do Linhartove c. — Dečkova ul. (Linhartova c. št. 35 rižarna in hiš. št. 41 spadata v to četrt) do mestne meje — po mestni meji do poti proti Tomačevemu — Mariborska ul. — Kocbekova (vključena cela) — Tyrševa c. — Jasna poljana (cela zunaj) — po katastrski meja do amniške proge — kamniška železnica — gorenjska železnica (želez. poslopja spadajo v Šišensko četrt) — južna železnica — Tyrševa c. — Vilharjeva ul.

VII. mestna četrt *Šiška* leži znotraj črte: južna železnica do konca Gosposvetske c. — gorenjska železnica (železniška poslopja onstran železnice na gorenjskem kolodvoru so vključena) — kamniška železnica — mestna meja — gorenjska železnica (Drabosnjakova, Andreaševa, Gutsmanova, Korotanska ul. spadajo v to četrt) — Celovška c. — stara bločna meja (Knobleharjeva, Kuraltova, Bitenčeva, Levčnikova ul., Lakotnica, Na dolih spadajo v to četrt) — stara mestna meja med Zg. Šiško in Dravljami do Rožnika — na greben in vrh Šišenskega hriba — lipov drevored — južna železnica.

VIII. mestna četrt *Polje* obsega celo bivšo občino Polje z vasmi: Obrije, Slape, Šmartno ob Savi, Hrastje, Sneberje, Sp. in Zg. Zadobrova, Studenec, Polje, Vevče, Zg. in Sp. Kašelj, Zalog, Podgrad in papirnice v Vevčah onkraj Ljubljane (desni breg).

IX. mestna četrt *Ježica* obsega bivšo občino Ježica tostran Save z vasmi: Kleče, Savlje, Ježica, Mala vas, Stožice, Tomačevo, Jarše.

X. mestna četrt *Št. Vid* obsega vse bivše občine Št. Vid z vasmi: Brod, Delnice, Dvor, Glinica, Gunclje, Kamna gorica, Medno, Pržanj, Podutik, Poljane, Stanežiče, Št. Vid, Toško čelo, Trata, Vižmarje, Dravljje.

11. Vir, naveden pod opombo 2, str. 5. — 12. Preglednica izdanih živilskih nakaznic za september po četrtih:

Bežigrad	8.553	Rakovnik	10.326
Center	15.593	Šiška	11.443
Ježica	3.324	Šentvid	5.674
Moste	10.822	Tabor	18.682
Polje	6.086	Vič	11.044

Skupaj 101.547 živilskih nakaznic. Poleg teh pa so izdali še 3917 tedenskih živilskih izkaznic in računali, da kakšnih 1000 njihovih imetnikov stalno prebiva v Ljubljani. Racionirano prehrano pa je na izkaznice uživalo še približno 1500 vojnih ujetnikov, 1200 zapornikov, 1667 bolnikov in 450 umobolnih. Od teh so le zapornike in umobolne šteli k stalnim prebivalcem Ljubljane (ZAL, MLO Ljubljana, Tajništvo, 451). — 13. Izmera območja in število prebivalstva je povzeto po popisu prebivalstva v t. i. Ljubljanski pokrajini 31. julija 1941 (Arhiv SR Slovenije Statistični urad visokega komisariata Ljubljanske pokrajine, Elenco delle località della Provincia di Lubiana in priloženi list z naslovom Podatki popisa z dne 31. VII 1941). V viru, navedenem pod št. 2, je zapisano, da je imela Ljubljana po popisu 1941 92.253 prebivalcev. — 14. Vir, naveden pod št. 2, str. 5, 6, 36, 38; podatek za leti 1943 in 1944 tudi v Slovincu 14. februarja 1945 (Gibanje prebivalstva l. 1944). — 15. Vir, naveden pod št. 2, str. 35. — 16. Arhiv SR Slovenije, knjižnica, sig. D 8° 4857 (Statistični urad Ljudske republike Slovenije, Splošni pregledi, zv. 1, Statistični pregled Ljubljanske oblasti, Ljubljana marec 1949, tabela Dem 10; Vir, naveden pod št. 2, str. 17, 18. — 17. Arhiv SR Slovenije, knjižnica, Statistični urad Ljudske republike Slovenije, Popis prebivalstva v LR Sloveniji z dne 15. marca 1984 (Definitivni rezultati, II. del, str. 37. — 18. Vir naveden pod št. 2, str. 40. — 19. Vir, naveden pod št. 16, tabela DEM 13. — 20. ZAL, MLO Ljubljana tajništvo, 377. — 21. Vir, naveden pod št. 2, str. 41. — 22. Arhiv SR Slovenije, knjižnica, Zavod za statistiko in evidenco LR Slovenije, Popis zgradb, stanovanj in poslovnih prostorov v Ljubljani, dne 24. oktobra 1949, Ljubljana 1952, str. 41, 42.

ORIS POTEKA REPATRIACIJE V LETU 1945

TATJANA CEPIC

Vihra druge svetovne vojne je prebivalstvo okupiranih evropskih držav močno prizadela. Nemški uničevalni stroj je v nameri, da uredi Evropo kot življenjski prostor rasno »čistih« ljudi, v teh letih izgnal in razselil milijone ljudi po vsej celini. S svojimi kaznovalnimi ukrepi jim je namenil najrazličnejšo usodo, nekaterim smrt, drugim suženjsko delo za blagor »nadjudi«. Sile osi so po napadu na Jugoslavijo leta 1941 začele te načrte uresničevati tudi nad našim prebivalstvom. Štiri leta so vozili transporti v Nemčijo v vojno ujetništvo, koncentracijska taborišča, izgnanstvo in na prisilno delo.

Ko se je vojna približevala koncu in so zavezniške sile osvobajale obsežna območja, se je večina izgnancev želela čimprej vrniti v domovino. Zaradi velikega števila ljudi, pripadnikov najrazličnejših narodov, ter razrušenih prometnih povezav, težav s preskrbo in slabega zdravstvenega stanja povratnikov je repatriacijo prevzela mednarodna organizacija UNRRA,¹ pri nas pa je bila pri ministrstvu za socialno politiko Demokratične federativne Jugoslavije za to ustanovljena Državna komisija za repatriacijo vojnih ujetnikov, prisilno odpeljanih delavcev, obsojencev in drugih, ki jih je okupator odpeljal iz Jugoslavije. Državna komisija za repatriacijo je imela nalogo vzdrževati »stike z inozemskimi pristojnimi oblastmi in ustanovami radi povratka naših repatriirancev; organiziranje povratka v inozemstvu po naših predstavništvih in v sodelovanju z mednarodnimi organizacijami, ustanovljenimi v ta namen; organiziranje povratka v območju naše države po štabu za repatriacijo in posebnih organih; osrednje razvidovanje povratka repatriirancev in organiziranje sprejemanja in vračanja tujih državljanov.«² Komisija je bila sestavljena iz predstavnikov vseh federalnih enot in ustanov, katerih sodelovanje je bilo ob repatriaciji potrebno, to je iz osrednjega odbora Rdečega križa in Osrednje uprave za posredovanje dela.

V Sloveniji je bil ustanovljen Štab za repatriacijo vojnih ujetnikov in internirancev za Slovenijo, ki je že 12. maja 1945 v Trstu izdal odlok, s katerim je odredil, kako z vso možno pomočjo poskrbeti za vračajoče se vojne ujetnike, internirance in prisilno odpeljane delavce ne glede na njihovo narodnost. Uradni list DFJ je 8. junija 1945 objavil Pravilnik o izvrševanju uredbe o organiziranju službe za repatriacijo vojnih ujetnikov, prisilno odpeljanih delavcev, internirancev itd.;

ta je še natančneje opredelil naloge Državne komisije za repatriacijo in inozemske repatriacijske službe ter sprejemanje povratnikov — tujih državljanov. Za repatriirance so bili priznani jugoslovanski državljanji, ki so bili ob osvoboditvi kot žrtve vojne v tujini, med njimi vojaki stare jugoslovanske vojske v nemškem in italijanskem ujetništvu, prisilno odpeljani delavci, politični pregnanci, vse prebivalstvo, ki je bilo pregnano s svojih domov, ter vsi tisti, ki so, navadno na posredni pritisk, odšli na delo v Nemčijo ali na področja pod nemško okupacijo. Pri jugoslovanskih predstavništvih v tujini so začele delovati t. i. jugoslovanske delegacije za repatriacijo iz tujine. Njihove pglavitne naloge so bile, da so pred Unrro zastopale koristi Jugoslavije, s pomočjo jugoslovanske vojaške misije vzdrževale stike z zavezniškimi vojaškimi misijami, sodelovale in pomagale diplomatskim in konzularnim predstavništvom v zvezi z vprašanji o državljanstvu povratnikov, izdajale potrebne listine, vstopne vizume ter v soglasju z Unrro in zavezniškimi vojaškimi oblastmi in taboriščnimi odbori pravočasno obveščale Štab za repatriacijo o odhodu transportov z repatriiranci v domovino in o smereh, po katerih so se vračali domov. Notranjo repatriacijo je kot osrednji izvršilni organ Državne komisije vodil Štab za repatriacijo v Beogradu, podrejena pa sta mu bila še štaba za Hrvatsko in Slovenijo, ki sta repatriacijo izvajala vsak na svojem območju.

Prva dolžnost štabov je bila, da so ob pomoči narodnoosvobodilnih odborov, krajevnih in mestnih poveljstev ali vojaško-teritorialnih komand poiskali in uredili primerna sprejemališča za vračajoče se, ki so morala biti opremljena po higienskih predpisih in imeti ločene prostore za bolnike, še posebej za tiste z nalezljivimi boleznimi. Za preskrbo repatriirancev z zadostno količino hrane od njihovega prihoda v Jugoslavijo do odpustitve iz sprejemališča so bile zadolžene vojaško-teritorialne komande in mestna poveljstva. Za vse povratnike je bil ob namestitvi v sprejemališče obvezen tudi zdravniški pregled, na katerem so ugotavljali, ali imajo kakšno nalezljivo bolezen (velika je bila nevarnost tifusa), ali prihajajo z območja, okuženega s takšnimi boleznimi. Pregledali so tudi njihovo splošno zdravstveno stanje, zmožnost za delo in, če so bili vojaški obvezniki, še zmožnost za vojaško službo. Vse povratnike so morali tudi okopati in raz-

ušiti. V sprejemališčih so vodili njihov popis, na podlagi katerega je bila pri ministrstvu za socialno politiko ustanovljena centralna kartoteka vseh repatriirancev. Ta naj bi, kot je bilo objavljeno, rabila v javne namene, na primer za dajanje potrebnih podatkov statistični službi, obvestil prizadetim posameznikom in podobno. Vsem repatriirancem so v sprejemališčih izdali t. i. objave, ki so jih uporabljali kot začasne osebne izkaznice, s katerimi so bili upravičeni do brezplačne vožnje po železnici do kraja bivanja.

Za repatriirance — tuje državljane so bila organizirana posebna sprejemališča v Zemunu, Zagrebu, Beogradu in Ljubljani. Podobno kot jugoslovanskim povratnikom so jim bile zagotovljene zdravstveno-higienska služba, prehrana in nastanitev. Prav tako so bili tudi vpisani v kartoteko in opremljeni z legitimacijami Unrre, s katerimi so se vračali vsak v svojo državo.³ Pravilnik o izvrševanju uredbe o organiziranju službe za repatriacijo... je določal, da jugoslovanske oblasti tujim državljanom ne smejo dovoliti, da bi odhajali v druge države razen tja, kjer so bivali ob izbruhu vojne.⁴

Center slovenskega štaba za repatriacijo je bil v Ljubljani. Organiziral je 36 sprejemališč po vsej Sloveniji, v katerih so povratnike oskrbeli z najnujnejšim in jim pomagali naprej proti domu. Iz poročila štaba za repatriacijo v Ljubljani, ki ga je 12. septembra 1945 poslal štabu v Beograd, je razvidno, da so v vseh sprejemališčih v Sloveniji od 13. maja 1945, ko je bilo ustanovljeno prvo med njimi v Trstu, do septembra, ko je bilo poročilo poslano, registrirali skupaj 72.387 repatriirancev. Od tega je bilo 431 oficirjev stare jugoslovanske vojske, 5009 podoficirjev in vojakov, 14.868 internirancev, 10.301 delavcev, 27.714 drugih (izgnancev) in 13.714 tujcev. V šestnajstih sprejemališčih so imeli ambulante, težke bolnike pa so pošiljali v bolnišnice. Vse baze so bile ustanovljene v maju in juniju, vendar so jih deset že kmalu po ustanovitvi (junija) ukinili. Praksa je namreč pokazala, da je bilo število povratnikov, ki so šli skozi te kraje (npr. Bovec, Črnomelj, Idrija, Logatec, Planina itd.), malenkostno v primerjavi s precejšnjimi zmogljivostmi tamkajšnjih sprejemališč. Skupno so baze, ki so imele 334 zaposlenih, lahko sprejele 40.302 osebi. Največje med njimi so bile v Ljubljani (3000 ljudi), San Bartolomeu pri Trstu (10.000), Celju (1000), Gozdu Martuljku (1200), na Jesenicah (2500), v Kamniku (2150), Kranju (1000), Mariboru (2500) in Radovljici (2000). Ker je glavni val repatriacije potekal v poletnih mesecih leta 1945, so začeli jeseni istega leta ukinjati še druge baze

Ob vrnitvi jugoslovanskih repatriirancev v domovino, Ljubljana, 2. novembra 1945 (foto Rudi Vavpotič)

razen največjih v Ljubljani, Mariboru, Trstu, na Jesenicah in v Gorici.⁵

V Ljubljani so bila organizirana štiri sprejemališča s 3000 ležišči, in sicer v šoli v Zgornji Šiški (danes osnovna šola Valentin Vodnik), v Baragovem semenišču (danes Akademski kolegij in Center za kulturo mladih), kjer je bilo sprejemališče za tujce, v Marijanišču in Lichtenturnu (danes Dijaški dom Ivan Cankar na Poljanski cesti). V prvih mesecih po osvoboditvi je bila preskrba v Sloveniji zelo otežena, zato so se v Ljubljani pri pripravljanju materiala za pomoč vračajočim, kakor je bilo tedaj pogosto, zatekli k zbiralnim akcijam, ki so jih največkrat prirejale množične organizacije. Najbolj so se pri zbiranju izkazale ljubljanske ženske in pa mladinci, o katerih zavzetosti priča tudi članek, objavljen 30. 5. 1945 v Ljudski pravici: »V Ljubljano se vrača vedno več internirancev. Sovražnik je iz njih naredil žive okostnjake. Zato pa se je ZSM kvarta Vodmat odločila, da jim vsaj malo pomore. Naredila je nabiralno akcijo. Zopet so se izkazale naše gospodinje. Čeprav so nam okupatorji pičlo odmerili hrano in so v dolgi dobi čakanja pošle že vse zaloge, vendar so naše mamice še našle kakšno malenkost za internirance. ZSM Vodmat je že enkrat malo poskrbela za internirance, vendar bo še in še skušala dobiti hrano, pa četudi bo sama sebi zmanjšala obrok.« Tudi tako imenovani oblačilni odsek Mestnega odbora Osvobodilne fronte je že 27. maja 1945 pozval Ljubljance, naj darujejo »v čimvečji meri za obleko in obutev za vračajoče se internirance in prihajajoče partizane.«⁶ Ministrstvo za trgovino in preskrbo pa je izdalo uredbo, da dobe interniranci, ki potrebujejo izdatnejšo hrano, ob vrnitvi v domovino tudi enkrat dodatek v hrani.

Prvi veliki transporti internirancev so prišli v Ljubljano v začetku junija, ko se je

vrnilo v domovino več kot 3000 zapornikov iz Dachaua.⁷ S temi transporti se je začela množična repatriacija, ki je dosegla vrhunec v poletnih in jesenskih mesecih leta 1945. Ena najpomembnejših težav v zvezi s to akcijo je bil prevoz. Od njegove izvedbe je bilo namreč v veliki meri odvisno, kako hitro bo repatriacija potekala. V tujini so bile ustanovljene t. i. zbirne baze za repatriirance: rajonske, v katerih so se nastanjevali ljudje po narodnosti, ter centralne jugoslovanske baze, kjer so do vrnitve v domovino živeli samo jugoslovanski državljani. Za življenje in delo v njih ter vzdrževanje stikov z zavezniško upravo je skrbel taboriščni odbor, ki je bil »predstavnik naših rojakov v določenem taborišču«.⁸ Predvidenih je bilo deset takšnih centralnih jugoslovanskih zbirnih taborišč, vsako izmed njih pa naj bi sprejelo 10.000 ljudi. Že tu so se ljudje izoblikovali v posebne skupine, največkrat po pokrajinah; te skupine so sestavljale transporte, ki so se po različnih poteh vračali v Jugoslavijo. Navodila so predvidevala, naj vsak transport šteje 500—800 ljudi, člani taboriščnih odborov pa so bili odgovorni za normalen potek posameznih transportov.⁹

Ministrstvo za socialno politiko DFJ je 24. junija 1945 objavilo poročilo oddelka za

Repatriiranci pri postanku v Ljubljani 24. septembra 1945 (foto Rudi Vavpotič)

repatriacijo, ki ocenjuje, da je bilo v Nemčijo med vojno deportiranih približno 300.000 Jugoslovancev, v maju in juniju 1945 pa se je preko Slovenije vrnilo 22.451 vojnih ujetnikov, internirancev in izgnancev. Iz osrednje Nemčije so se repatriiranci vračali v glavnem preko Češke in Dunaja. Julija pa se je začela repatriacija tudi iz tistega dela Nemčije, ki ga je zasedla ameriška vojska in v katerem je bilo po predvidevanjih okoli 250.000 Jugoslovancev. Vračanje le-teh naj bi potekalo skozi Slovenijo, to je preko Jesenic na eni, ter čez Dunaj in Maribor na drugi strani. Repatriiranci so prihajali tudi iz Francije in Italije, in sicer preko Trsta.

Sočasno se je odvijala tudi notranja repatriacija, ki je, po dokumentih sodeč, junija in julija zajela predvsem Srem in ožjo Srbijo. Delegacija SNOS v Beogradu je že pred tem razposlala po Srbiji prijavnice za povratek; za repatriacijo se je javilo »nekaj nad 14.000 Slovencev«.¹⁰ Tudi pri poteku te akcije so bile glavna ovira za njeno hitrejše izvajanje razrušene prometne poti in izredno težko vprašanje prehrane v Sloveniji. O tem, kako otežen je bil prevoz, priča naslednji zapis: »Odseku za repatriacijo je organizacija prevoza delala posebne težave. Ker so železniške proge bile delno še vedno porušene, so povratniki prihajali v sprejemališče v Krunsko ulico navadno s tovornjaki. Tu so čakali dan ali dva na redni odhod. S tovornjaki gospodarske delegacije SNOS — pozneje NAVOD — so prepeljali ljudi in njihovo prtljago na zemunsko postajo. Opremljeni z voznim dovoljenjem so se povratniki najprej kar na napol porušeni peronu vkrcali v vlak. Prvi vlaki so imeli navadno le po dva vagona, enega za ljudi, drugega za prtljago. Šele sredi julija je zemunski most dovoljeval večji tovor, zato so vlaki bili pogostejši in tudi z večjim številom vagonov. Nekaj časa so morali v Zagreb voziti čez Podravino. Ponekod se je bilo treba med potjo še izkrcati z vlaka in se s tovornjaki mimo porušene proge preseliti na drug vlak. Zato je vse do konca julija vožnja iz Beograda v Slovenijo trajala tri do sedem dni.«¹¹ Do srede avgusta se je iz Srbije vrnilo okoli 6800 Slovencev, repatriacija pa se je nadaljevala še v naslednjih mesecih. V to akcijo se je aktivno vključil tudi Rdeči križ. Od 16. junija 1945 do 25. maja 1946 je Glavni odbor Rdečega križa Slovenije izdal poseben »Vestnik«, ki je bil namenjen predvsem poizvedbam za pogrešanimi. Ljubljanski radio pa je imel vsak dan večerno oddajo, v kateri so objavljali imena vseh, ki so se javili iz taborišč, ali pa poizvedovali za usodami svojcev. Poizvedovalno-informacijski odsek pri Glavnem odboru

RKS je do konca julija 1945 dognal mesta bivališč in izvedel za usode 25.400 partizanov, internirancev, vojnih ujetnikov, izgnancev in prisilnih delavcev ter njihove svojce o tem tudi obvestil.

Do 13. avgusta 1945 se je skozi Slovenijo vrnilo 101.515 Jugoslovancev, od tega 43.339 Slovencev.¹² Poročila pričajo o slabem zdravstvenem stanju repatriirancev. Mnogi so bili izčrpani in onemogli, veliko jih je imelo tuberkulozo. Nekateri so umrli že na poti. V sprejemališčih, kjer so vse repatriirance zdravniško pregledali in jim dajali prvo pomoč, je bilo zaposlenih 7 zdravnikov, 15 medicincev, 10 zaščitnih sester, 16 higienikov in 34 medicinskih sester. Imela so tudi posebne referente za socialno skrbstvo, ki so bili zadolženi za to, da so povratniki dobili najnujnejšo obleko, obutev in perilo. Zaradi slabega zdravstvenega stanja vračajočih se so bile v Ljubljani, na Bledu, v Kamniku in na Golniku ustanovljene posebne bolnišnice oziroma okrevališča. Na vseh večjih železniških postajah je bila organizirana štiriindvajseturna dežurna služba, ki je poskrbela za hrano repatriirancev. Dnevna količina hrane je vsebovala 3600 kilokalorij, otroci in bolniki pa so dobili še posebne dodatke.

V Jugoslavijo so se množično vračali tudi jugoslovanski vojni ujetniki (do septembra jih je prišlo več kot 100.000). Med njimi je v Nemčiji politična emigracija širila močno propagando, naj se ne vrnejo v domovino, vendar brez večjega uspeha. Iz Švice je na primer prišlo domov okrog 3000 ljudi, vojnih ujetnikov in civilistov, ki so se tja zatekli po kapitulaciji Italije. Narodnoosvobodilni odbor, ustanovljen tam med vojno, je prepričal, da bi izmed njih rekrutirali Mihailovičeve četnike. Že marca 1944 se je v Švici za deklaracijo narodnoosvobodilnega odbora za narodnoosvobodilno vojsko izreklo 75 % vojnih ujetnikov.

Po poročilih Štaba za repatriacijo, objavljenih v Ljudski pravici, je šlo od osvoboditve do oktobra, ko je repatriacija že dosegla svoj vrh, skozi Slovenijo 154.000 povratnikov. »Vsi so bili zdravniško pregledani in 11.700 jih je dobilo zdravniško pomoč; razdelili so 15.000 kosov obleke, 19.000 kosov perila, 250.000 din, 1000 parov čevljev, 60.000 kilogramov hrane itd. Množične organizacije so pripravile 280 sprejemov, razdelile 80.000 časopisov in brošur, pripravile 1200 političnih predavanj, 500 mitingov in kulturnih večerov.¹³ Repatriiranci so zamenjali 6 milijonov RM,¹⁴ 129 milijonov kun, 3.833.332 pengö...¹⁵ Kakor so ugotovili na seji Državne komisije za repatriacijo, ki je bila 29. oktobra 1945 v Beogradu, je bilo od

aprila 1945, ko je bil štab ustanovljen, repatriiranih v Jugoslavijo 335.000 jugoslovanskih državljanov in 88.000 tujcev. Vrhunec akcije je bil sicer mimo, vendar se je vračanje repatriirancev nadaljevalo tudi drugo leto.

Pričujoči oris je bil narejen na podlagi literature, zlasti pa na osnovi arhivskega gradiva, ki ga hrani Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. Zato je v marsičem pomanjkljiv. Treba ga bo dopolniti še s potekom repatriacije v prihodnjih letih, ko je ta proces potekal počasneje in so se v Jugoslavijo vračali najrazličnejši ljudje, ne samo žrtve vojne (na primer predvojni ekonomski emigranti v zahodni Evropi). Obogatitev bi pomenila tudi dopolnitev z zbranimi ustnimi viri slovenskih repatriirancev — vojnih ujetnikov, internirancev, izgnancev, prisilnih delavcev in drugih ter z izkušnjami takratnih uslužbencev Glavnega štaba za repatriacijo v slovenskih sprejemnih bazah ali v zbirnih taboriščih zunaj domovine, aktivistov Rdečega križa in podobno. Šele potem bo mogoče dograditi podobo tega množičnega vračanja Slovencev in drugih Jugoslovancev v domovino.

OPOMBE

1. Organizacijo UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) je novembra 1943 ustanovilo 44 držav kot pomoč članicam Združenih narodov, ki so zaradi vojnega pustošenja pretrpele največ. Misija Unrre za Jugoslavijo je začela delovati 15. aprila 1945, pošiljke pa so začele prihajati po osvoboditvi. Do konca oktobra 1945 je prišlo v Jugoslavijo med ostalim 368.629 ton hrane in 32.580 ton obleke in obutve. — 2. Uradni list DFJ, št. 30, 8. maj 1945. — 3. Ibidem. — 4. Uradni list DFJ, št. 38, 5. junij 1945. — 5. A IZDG, Repatriacija. — 6. Ljudska pravica, 27. 5. 1945. — 7. Ljudska pravica, 12. 6. 1945. — 8. Navodila za organizacijo dela in življenja v taboriščih jugoslovanskih repatriirancev v inozemstvu, Ljubljana 1945, str. 4. — 9. Prevažanje repatriirancev, Ljubljana 1945, str. 2. — 10. Fran Roš: Slovenski izgnanci v Srbiji 1941—1945, Maribor 1976, str. 503. — 11. Ibidem str. 504, 505. — 12. V časopisu objavljene številke so večkrat precej razlikujejo med seboj. — 13. Ti so bili prirejani zato, da bi se povratniki seznanili s političnimi spremembami v Jugoslaviji ali, kot navaja Navodilo za organizacijo dela in življenja v taboriščih jugoslovanskih repatriirancev v inozemstvu v uvodu, da je potrebno ob srečanju z našimi ljudmi v taboriščih razlikovati tiste, ki so bili prisilno odvedeni v Nemčijo, od drugih, ki so prostovoljno odšli na delo... »Eni in drugi niso v zadostni meri seznanjeni z dogodki v domovini, z NOB in situacijo po osvoboditvi. S

tistimi, ki so jih odgnali v Nemčijo, bo delo lažje, saj so pred tem poznali ali bili vključeni v NOB. Težje bo s tistimi, ki so odšli prostovoljno: ne poznajo naše borbe, lahko so tudi nasprotniki, glede na močno propagando, katero je uporabljal okupator za prikaz NOB. Z amnestijo je dovoljen povratak v domovino vsem . . .« — 14. Reich Mark. — 15. Ljudska pravica, 21. 10. 1945.

VIRI IN LITERATURA

Arhiv IZDG — Repatriacija; — Ljudska pravica 1945. — Slovenski poročevalec 1945. — Prevažanje repatriirancev (navodilo), Ljubljana 1945.

— Navodilo za organizacijo dela in življenja v taboriščih jugoslovanskih repatriirancev v inozemstvu, Ljubljana 1945. — Poročilo GO RKS za II. redno skupščino v Ljubljani 25. 5. 1947, Ljubljana 1947. — Uradni list DFJ, Uredba o organiziranju službe za repatriacijo vojnih ujetnikov, prisilno odpeljanih delavcev, internirancev itd., 8. maj 1945, št. 30. — Uradni list DFJ, Pravilnik o izvrševanju uredbe o organiziranju službe za repatriacijo vojnih ujetnikov, prisilno odpeljanih delavcev, internirancev itd., 5. junij 1945. — Dr. Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945, Maribor 1968. — Fran Roš: Slovenski izgnanci v Srbiji 1941—1945, Maribor 1967. — Bitka, kakor življenje dolga, CZ, Ljubljana 1975.

RAZSTAVA SLOVENSKA LIKOVNA UMETNOST NA TEMO NOB 1945—1985: TRETJINA, KI JO JE PRISPEVAL MESTNI MUZEJ LJUBLJANA

JANEZ MESESNEL

Ko so se leta 1984 pri republiškem odboru Zveze združenj borcev NOV ogreli za kulturno različico sicer stereotipnih praznovanj revolucionarnih jubilejev, je dobila naša likovna umetnost svojo priložnost. Zamisel, da bi ob štiridesetletnici osvoboditve priredili razstavo slovenske likovne umetnosti, ki obravnava naš narodnoosvobodilni boj v vseh njegovih oblikah in premenah — toda v povojnem obdobju — je bila sprejeta z naklonjenostjo; slednjo gre pripisati tudi prešibkemu zavedanju težav, s katerimi se tako strokovni kot organizacijski prireditelji pri takšnem obsežnem in sestavljenem projektu srečujejo. Razmeroma zadovoljivo so stekla dela šele tedaj, ko je zaživela funkcionalna delitev nalog na strokovne, ki so jih opravili umetnostni zgodovinarji — muzealci, in organizacijske, ki jih je po svojih močeh reševal prav za to nalogo ustanovljeni odbor pri republiškem odboru ZZB NOV. Razstava »Slovenska umetnost na temo NOB 1945—1985: slikarstvo, grafika, risba, kiparstvo« je tako dobila svojo tridelno obliko. Čeprav je bila zaradi obsežnosti porazdeljena v tri razstavišča — Richard Jakopič, Mestno galerijo in Galerijo revolucije Ljubljane — in je v vsakem prikazala le umetniška dela z enega širšega področja ali iz posamezne panoge, je zajela skoraj vse bistveno, kar je v naši likovni tvornosti nastalo na to temo po osvoboditvi.

Galeriji revolucije Ljubljane in njenemu kustoscu so bili dodeljeni strokovna zasnova,

izbor in oblikovanje oziroma postavitve razstave grafik in risb. Medtem ko je bila strokovna zasnova jasna in se ni bistveno oddaljevala od zasnov kiparskega in slikarskega dela ter sta postavitve in oblikovanje razstave pomenila precej rutinsko nalogo, pa je bil bolj težaven izbor kot posledica zbiranja podatkov o grafičnih listih in risbah in tudi likovnega gradiva samega. Ob zbiranju gradiva sem se oprl na več ustanov in zasebnikov ter seveda predvsem na lastni spomin. Zagotovo je bil eden najbolj dragocenih pomočnikov in delno tudi virov gradiva Muzej ljudske revolucije Slovenije, takoj za njim pa Moderna galerija. A pokazalo se je, da so zbirke v teh ustanovah usmerjene in oblikovane bolj po tradicionalni pomembnosti avtorjev kot pa po kakšnem drugem merilu, denimo, tematskem. Tako je bilo treba poiskati zveze z zasebniki-lastniki, ki so bili v tem primeru najčehše sami avtorji. Spomin na občasne razstave enega ali več del posameznih avtorjev z narodnoosvobodilno tematiko, ki so nastala po osvoboditvi, zatem ob obiskih in med pogovori odkrito in ugotovljeno še manj znano ali celo povsem neznano gradivo te vrste pa tudi zasebne mape risb in grafik in ne nazadnje nekatere boljše in ambicioznejše ilustracije — vse to so bili viri gradiva za ta, grafični in risarski del razstave. Iz naštetih virov so ob primerjanju in upoštevanju pomembnejših okoliščin in seveda ob izčiščenem konceptu oziroma mo-

Ivo Subic, Kolona v snegu, barvni lesorez

Vladimir Lakovič, Iz taborišča, tuš

delu razstave rasla in se oblikovala merila za izbor, ki so jih krojile tudi želja predstaviti čim več gradiva z željo tematiko in obenem tudi čim več avtorjev, težnja po kakovosti izbranih del in pa — banalno — prostorske možnosti razstavišča. Rezultat usklajevanja teh teženj, želja in možnosti je bila razstava grafičnih listov in risb v najrazličnejših tehnikah, na kateri smo videli devetinsemdeset eksponatov štiriindvajsetih avtorjev. Odprli smo jo 25. aprila 1985 na skupni otvoritvi v razstavnem paviljonu Rihard Jakopič, na ogled pa je bila do 20. maja, ko je nastopila gostovanje po slovenskih mestih (Maribor, Nova Gorica, Novo mesto).

Že ob zbiranju gradiva, posebno pa ob razstavi, se je pokazalo, da je usoda narodnoosvobodilne tematike v naši likovni umetnosti po osvoboditvi odvisna od avtorjevega temeljnega razmerja z našim odporniškim gibanjem v prvi vrsti — ne dosti manj pa tudi od okoliščin, ki so tudi v drugih pogledih krojile ali vsaj vplivale na vsebinsko formalni razvoj naše likovne umetnosti po vojni in še posebej v zadnjih petnajstih letih.

Prvih deset, petnajst let po vojni imajo narodnoosvobodilno tematiko v zakupu predvsem tisti umetniki, ki so v Odporu sodelovali bodisi kot partizani bodisi kot interniranci. Njihova dela so pretežno prežeta z duhom partizanske grafike, svojevrstne dokumentarnosti in deloma še mobilizatoričnosti, ki prevladujeta celo pri svobodnejših zasnovah ali kombinacijah s teksti. Očitno rišejo in jedkajo ti umetniki zlasti svoje spomine, ki so vsaj njim samim nekakšno jamstvo za ohranitev prave podobe našega narodnoosvobodilnega boja.

Pozneje, zlasti po letu 1952, se zanimanje za to tematiko bistveno skrči, v marsikatero kompozicijo, ki likovno posreduje doživetja iz partizanov, taborišč ali okupirane dežele, pa vdirajo novi formalni dosežki, iščejo kompromise med že klasično in ob nastajanju v realizmu oblikovano tematiko ter novo likovno sproščenostjo, prvine posameznih modernih slogov razbijajo formalne kánone mobilizatoričnega realizma. V tem obdobju in duhovnem ozračju se »starejšim« umetnikom pridružijo tudi nekateri »mlajši« — a ne generacijsko, temveč v odnosu do te tematike: zdaj se spopadajo z njo tudi nekateri avtorji, ki Odpora niso aktivno spremljali ali ga doživljali, medtem ko posamezni »klasični« vnašajo v to tematiko ista nova dognanja in sproščenosti, ki so jih utemeljili že v svojem delu z drugačno vsebino.

Hkrati s temi spremembami se v slovenski grafiki in risbi na temo narodnoosvobodilnega boja pokaže tudi svobodnejša metaforika. Stara dokumentarnost in spominska zanesljivost se umikata poetični frazi, literarni ali filozofski metafori s pretežno tragično vsebino ali vsaj poudarkom. Manj je dekorativno poudarjenih rešitev in še te nastopajo zgolj ob uporabnih nalogah v zvezi s tiskom. Pri omenjenem procesu pa opazimo tudi popoln generacijski prelom s to tematiko, saj danes komajda najdemo risbo ali grafični list z narodnoosvobodilno tematiko v opusu umetnika, ki bi imel manj kot petinpetdeset let. Niti očiščena vsebina, denimo, dogodka, ki izpričuje konkretne grozote vojne in revolucije, a ga je brez aktualističnih atributov mogoče zlahka prenesti in projicirati v splošnočloveško sfero, ne pritegne več mladih li-

kovnikov. Očitno se valovnica, ki v umetnosti ponazarja zaporedja med bolj vsebinsko in bolj formalno poudarjenimi interesnimi obdobji, v zadnjih letih spet vzpenja k formalističnemu.

Grafični in risarski del te velike prireditve je v redkih kritiških odmevih pobral priznanje kot razmeroma najbolj strnjen in celovit prikaz najboljšega, kar smo na tem področju in v teh tehnikah dobili oziroma ustvarili po vojni. Morda je bil drugim panogam kratek rok ovira prav toliko kot tehnično-transportne težave in prostorske utesnjenosti, da niso ustvarile takšnega vtisa, čeprav so bile oblikovane po enakih merilih in ob enako skrbni pripravi. Za vse pa velja predvsem ugotovitev, da je taka prireditev pomembna in koristna, vendar pa ji je družba po svojih predstavnikih ponudila premalo pomoči. Posledica je, da razstava ni bila na vseh področjih

enako dosledno zasnovana in realizirana in pa to, da za njo ni ostala skorajda nikakršna dokumentacija. Pa vendar pomeni prvi tolikšen in tako ambiciozen ter strokovno pomemben poskus predstaviti tako obsežno in poglobljeno vsebinsko-tematsko področje, ki pomeni v umetnosti nadaljevanje naših najboljših duhovnih izročil velikega časa. Najbrž lahko le trpko mislimo na prihodnost, kdaj bo moč takšno (kvalitetno dopolnjeno) akcijo ponoviti. Kakorkoli že, ljubljanski Mestni muzej je ob svoji petdesetletnici sodeloval pri tem velikem projektu, uspešno izpeljal namenjeno mu tretjino in s tem prispevkom tudi izoblikoval jedro nekega izbora, katerega ne bo mogoče več prezreti pri nobeni izmed umetnostno-popularizacijskih ali študijskih akcij s podobnimi okviri in težnjami, ki bodo še sledile.

UDK (656.1)(497.12. Kamnik) "15"

Dr. Sergij Vilfan, Redni profesor pravne fakultete v Ljubljani,
61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 11, YU

Prisilnost tuhinjske ceste, njen konec in nazadovanje Kamnika

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino 33, št. 2-3, maj 1986,
str. 99-105, cit.

Glavna prometna pot, ki je od antike dalje povezovala Italijo s panonskim prostorom, je potekala preko Trojan. Proti koncu srednjega veka so kamniški gospodje dosegli prisilnost ceste preko Kamnika, kar je preusmerilo promet s trojanske po daljši tuhinjski cesti. Krajša enačica je bila zopet odprta šele v prvem četrtletju 16. stoletja. Avtor na osnovi gradiva kranjskih deželnih stanov ugotavlja, da je imel ta ukrep številne negativne posledice za nadaljnji razvoj Kamnika in s primerjavo davkov, ki so jih plačevali prebivalci Ljubljane in Kamnika, ponazarja upad kamniškega gospodarstva.

UDK 902(497.12)(093)

Davorin Vuga, dipl. arheolog, Zavod SR Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine, 61000 Ljubljana, Plečnikov trg 2

Viri za zgodovino slovenske arheologije (II)

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino 33, št. 2-3, maj 1986,
str. 105-116, lit. cit.

Pisec objavlja nekaj dokumentov o zgodovini arheologije na Slovenskem in sicer v zvezi z odkrivanjem Ljubljanskega Barja (rimska ladja), Vač (figuralna situla, grob vojščaka) in Rožanca (rimski mltrej).

UDK 312(497.12 Ljubljana) "1750/1800"

Marko Štuhec, asistent, Oddelek za zgodovino filozofske fakultete,
Aškerčeva 12, 61000 Ljubljana, YU

Prebivalstvo Ljubljane v drugi polovici 17. stoletja na podlagi matičnih knjig

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino 33, št. 2-3, maj 1986,
str. 124-136, cit.

V članku poizkuša avtor ovrednotiti podatke matičnih knjig ljubljanskih župnij za drugo polovico 17. stoletja in ugotoviti nekatere značilnosti v razvoju prebivalstva. Tako ugotavlja negativni naravni prirastek prebivalstva (nataliteta 40,78 ‰, umrljivost 44,9 ‰), povprečno starost 21 let pri nevestah in 29 pri ženinih (ki pa se zdi avtorju previsoka), modalni interval 9-18 mesecev med poroko in prvim porodom. Ob številnih drugih izračunih in podatkih opozarja na metodološke zadrege pri izračunavanju statističnih povprečij in pomanjkljivost gradiva.

UDK 339.56(436) "17" :656.61(453.33)

János Kalmár, asistent, Inštitut za zgodovino srednjega veka, Univerza v Budimpešti, Madžarska

Načrti pomorske trgovine prek Trsta iz časa vladavine Karla VI

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino 33, št. 2-3, maj 1986,
str. 137-141, cit. lit.

Avtor v svojem članku podrobneje prikazuje avstrijski trgovinski načrt iz časa Karla VI, ki ga v francoskem prepisu hrani arhiv zunanjega ministrstva v Parizu. Njegov avtor je vitez Dominicus von Jauna, cesarski in kraljevi svetovalec, ki poziva k oživitvi avstrijske levantinske trgovine in modernizaciji njene manufakturne proizvodnje. V isti sapi priporoča, da Avstrija razširi svojo trgovino tudi proti Vzhodu in pridobi trgovske postojanke v Spaniji, na Portugalskem in v Flandriji. Vsa ta avstrijska pomorska in trgovinska dejavnost naj bi potekala preko Trsta.

UDC 902(497.12) (093)

Davorin Vuga, Archaeologist, The Institute of the SR Slovenia for the Protection of Natural and Cultural Heritage, 61000 Ljubljana, Pječnikov trg 2

Some Sources for the History of Slovene Archaeology (II)

Kronika, A Magazine for Slovene Local History 33, No. 2-3, May 1986, pp. 105-116, cit. lit.

The author is making public certain documents concerning the history of archaeology in Slovenia, namely the ones connected with the discovery of the Ljubljansko Barje (the Ljubljana swampland) as well as with the ones from Vače (the figured situla, the grave of a soldier) and Rožanc (Roman mitreum).

UDC (656.1)497.12(Kamnik) "15"

Dr. Sergij Vilfan, Full Professor of the Faculty of Law, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 11, YU

The Coercion of the Road Through the Town of Kamnik, Its End and the Decline of the Town

Kronika, A Magazine for Slovene Local History 33, No. 2-3, May 1986, pp. 99-105, cit.

The main road that had been connecting Italy and Pannonia ever since the antiquity crossed the south-eastern Alps by way of the Atrans-Trojana-pass. Towards the end of the Middle-Ages the lords of the Kamnik territory established the coercion so that another, longer road leading through the town of Kamnik had to be used. In the first quarter of the 16th century the shorter road was reopened. Documents of the provincial diet from 1534 are dealing with the economic disaster which was brought upon the town as a result of this measure. A comparison between the taxes to be paid at various times by the inhabitants of Ljubljana and Kamnik illustrates the decline of the latter.

UDC 339.56(436)"17":656.61(453.33)

János Kalmár, Assistant Lecturer, The Institute for Mediaeval History, Budapest University, Hungary

The Projects for Maritime Commerce Via Trieste at the Time of Charles VI

Kronika, A Magazine for Slovene Local History 33, No. 2-3, May 1986, pp. 137-141, cit. lit.

The author discusses in some detail the Austrian trade project from the time of Charles VI to be found, in French translation, at the Foreign Ministry Archives in Paris. Their author is a knight by the name of Dominicus von Jauna, the Kaiser's and King's counsellor, who calls for the revival of the Austrian Levantine commerce as well as the modernizing of its manufacture. At the same time he recommends that Austria should expand its trade towards the East and gain some commercial posts in Spain, Portugal and Flanders. The above mentioned maritime and commercial activity should go via Trieste.

UDC 312(497.12. Ljubljana)"1750/1800"

Marko Štuhec, Assistant Lecturer, Department of History at the Faculty of Philosophy in Ljubljana, Aškerčeva 12, YU

The Population of Ljubljana in the Second Half of the 17th Century as Evident from Register Books

Kronika, A Magazine for Slovene Local History 33, No. 2-3, May 1986, pp. 124-136, cit. lit.

The author attempts both to evaluate the data preserved by the register books of various Ljubljana parishes in the second half of the 17th century and to establish certain characteristics in the population development. Consequently he establishes the negative growth of population (the birth-rate amounting to 40.78‰, the death-rate up to 44.9‰), the average age of 21 years for brides and 29 for bridegrooms (which, according to the author, is too high), the modal interval of 9 to 18 month between the marriage and the first childbirth. Along with numerous other calculations and data, the author calls the reader's attention to the methodological predicament in calculating the statistical average as well as to the source insufficiency.

UDK 351.764(497.12 Celje) "109"

Cvirn Janez, kustos, Pokrajinski muzej v Celju
63000 Celje, Muzejski trg 1, YU

Iz zgodovine prostitucije v Celju ob koncu prejšnjega stoletja

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino 33, št. 2-3, maj 1986,
str. 142—147, cit.

Podobno kot v večini evropskih držav je bilo vprašanje prostitucije ob koncu prejšnjega stoletja tudi v Avstriji urejeno s sistemom reglamentacije. Pri tem pa je bila avstrijska zakonodaja izjemno nejasna, tako da so lokalne policijske oblasti pristopale k urejanju tega vprašanja na različne načine. Večja mesta so problem prostitucije uredila že precej zgodaj, mala provincialna gnezda, pa so se ureditve tega vprašanja dolgo časa otepala. Tako se je celjska občina lotila ureditve vprašanja prostitucije šele leta 1895, ko je bil izdelan poseben regulativ o nadzoru nad prostitucijo v mestu. Že v naslednjem letu je Celje dobilo tudi prvo javno hišo, ki je po razpoložljivih virih delovala še med I. svetovno vojno. V mestu pa je v tem obdobju delovalo tudi precejšnje število tajnih prostitutk, čeprav so bile vseskozi na udaru policije.

UDK 675+685.3(497.12 Kamnik) "1900/1941"

Mojca Sifrer, študentka, PZE za etnologijo filozofske fakultete v Ljubljani
61000 Ljubljana, Pugljeva 26, YU

Zora Torkar, študentka, PZE za zgodovino filozofske fakultete v Ljubljani
61240 Kamnik, Jurčičeva 22, YU

Iz življenja nekdanjih kamniških usnjarjev in čevljarjev

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino 33, št. 2-3, maj 1986,
str. 148—161, cit.

Avtorici predstavljata v svojem prispevku zgodovinski razvoj usnjarjske in čevljarjske obrti v Kamniku v 19. stoletju in prvi polovici 20. stoletja do druge svetovne vojne. Prikazali sta Knafličevo usnjarjo, ki se je edina pod imenom UTOK ohranila do današnjih dni. Prispevek je etnološkega značaja in prikazuje predvsem življenje in delo tedanjih kamniških usnjarjev in čevljarjev.

UDK 681.1(497.12 Slov. Gradec) "1900/1945"

Marjan Linasi, profesor zgodovine, Koroški pokrajinski muzej revolucije,
Glavni trg 24, 62380 Slovenj Gradec, YU

Oris razvoja tovarne meril Slovenj Gradec od ustanovitve do konca II. svetovne vojne

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino 33, št. 2-3, maj 1986,
str. 162—166, lit. cit.

Avtor podrobneje prikaže razvoj tovarne meril v Slovenj Gradcu od konca 19. stoletja dalje, ko je bila tovarna ustanovljena do konca II. svetovne vojne. Pri tem se obširneje ustavlja zlasti pri razmerah v tovarni v času, ko je bil njen lastnik Ivan Mikolič (1927—1945).

UDK 398.85(497.12) "1941/1945" :316.343.63/64

Marija Stanonik, raziskovalna asistentka, Inštitut za slovensko narodopisje, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Ljubljana, Novi trg 3

Motiv delavca in kmeta (v luči stanovske in razredne zavesti) v slovenskem NOB pesništvu 1941—1945

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino 33, št. 2-3, maj 1986,
str. 167—174, lit. cit.

Zadevno gradivo se je izkazalo smiselno razvrstiti v štiri razdelke: 1. življenje in delo kmeta in delavca v konkretnih razmerah; 2. solidarnost med delavci in kmeti; 3. delo; delavec in kmet kot deklarativni kategoriji socialne pripadnosti; 4. označbe stanovske in razredne zavesti v povezavi z zgodovino. — Vprašanje delavca in kmeta je vpleteno v besedila slovenskega NOB pesništva največkrat kot stranski motiv, a sorazmerno pogosto zavzema tudi vodilno mesto v izrazito angažiranih literarnih vrstah: himni in satiri. Večje oblikovalno sproščenost je opaziti pri besedilih z zadevno etnološko problematiko kakor pri tistih z zgodovinsko, kjer pogosto prevlada zvestoba deklarativnosti. Vprašanje stanovske in razredne zavesti je postavljeno z vso ostrino in od tod tudi izrazito črnobeloslikanje udeležencev v razvoju njunega procesa.

UDC 675+685.3(497.12 Kamnik)"1900/1941"

Mojca Sifrer, Student, Department of Ethnology at the Faculty of Philosophy in Ljubljana, 61000 Ljubljana, Pugljeva 26, YU

Zora Torkar, Student, Department of History at the Faculty of Philosophy in Ljubljana, 61240 Kamnik, Jurčičeva 22, YU

From the Lives of the Kamnik Tanners and Shoemakers

Kronika, A Magazine for Slovene Local History 33, No. 2-3, May 1986, pp. 148-161, cit. lit.

In their article the authors present the development of both tanning and shoe-making trade in Kamnik in the 19th and the first half of the 20th century until the beginning of the World War II. They concentrate on the Knaflič tannery, the only one that has been preserved under the name UTOK. The article is an ethnological study and it aims to present the life and work of the one-time tanners and shoe-makers of Kamnik.

UDC 351.764(497.12 Celje)"189"

Janez Cvirn, Curator of the Regional Museum of Celje, 63000 Celje, Muzejski trg 1, YU

From the History of Prostitution in Celje at the End of the 19th Century

Kronika, A Magazine for Slovene Local History 33, No. 2-3, May 1986, pp. 142-147, cit. lit.

Like in most European countries, the problem of prostitution in Austria was legally solved. The Austrian legislation, however, was extremely vague so that local police forces kept arranging the problems in different ways. Bigger cities solved the problem of prostitution fairly early while smaller provincial towns continued struggling against it for a long time. The municipal government of Celje first tackled the problem only in 1895, when special instructions were given concerning the supervision of prostitution in town. Already in the following year, Celje got its first brothel which, according to the available sources, continued to be in operation even during the World War I. At that time there existed also a considerable number of secret prostitutes despite the constant persecution by the police.

UDC 398.85(497.12)"1941/1945":316.343.63/64

Marija Stanonik, Research Assistant, Institute for Slovene Ethnography, Scholarly Research Institute of the Slovene Academy of Arts and Sciences, Ljubljana, Novi trg 3

The Motive of Workman and Peasant (in the Light of Rank and Class Consciousness) in the Slovene Poetry of the National Liberation, 1941-1945

Kronika, A Magazine for Slovene Local History 33, No. 2-3, May 1986, pp. 167-174, cit. lit.

It proved sensible to classify the corresponding material into four sections: 1. The Life and work of both peasant and worker in the given conditions. 2. Solidarity between workers and peasants. 3. Work; the worker and the peasant as two declared categories of social allegiance. 4. The characterization of rank and class consciousness in connection with the history. The question of both peasant and worker has been intertwined with the texts of the Slovene National Liberation poetry mostly as a side motive; in professedly committed kinds of poetry, such as hymn and satire, it nevertheless frequently takes over the leading position. One notices less formal rigidity in the texts dealing with ethnological topics than those dealing with the history; in the case of the latter devotedness to declarativeness often prevails. The question of rank and class consciousness had been set up with all acuteness and hence the typical black and white presentation of both participants in the development of their process.

UDC 681.1(497.12 Slov. Gradec)"1900/1945"

Marjan Linasi, Professor of History, The Carinthian Local Museum of Revolution, 62380 Slovenj Gradec, Glavni trg 26, YU

The Development of the Factory of Measuring-tools in Slovenj Gradec, From Its Foundation Till the End of the World War II: An Outline

Kronika, A Magazine for Slovene Local History 33, No. 2-3, May 1986, pp. 162-166, lit. cit.

The author outlines the development of the Factory of measuring-tools in Slovenj Gradec from the end of the 19th century, when the factory was founded, until the end of the World War II. He particularly concentrates on the conditions in the factory at the time when it was owned by Ivan Mikolič (1927-1945).

gospodarsko razstavišče Ljubljana

61000 Ljubljana, Titova 50
poštni predal: 413
tel.: n. c. (061) 311 022
telex: 31127 gr yu

VINO 86

32. mednarodni vinogradniško vinarski sejem
29. avgust–5. september

SKLEPANJE POGODB ZA TEKSTILNE IZDELKE ZA SEZONO POMLAD–POLETJE 87

8.–12. september

NARAVA–ZDRAVJE

17. razstava z mednarodno udeležbo
18.–21. september

SODOBNA ELEKTRONIKA 86 – UFI

33. mednarodna razstava elektronike,
telekomunikacij, avtomatike, robotike,
računalništva in nukleonike
6.–10. oktober

SKI-EXPO 86

17. mednarodni sejem
12.–16. november

GORNJA RADGONA

KMETIJSKO ŽIVILSKI SEJEM

24. mednarodni sejem
22.–31. avgust

Razprave v tej številki
so napisali:

Sergij Vilfan, Davorin Vuga,
Eva Szentléleky-Koroknay, Marko Štuhec,
János Kalmár, Janez Cvirn,
Mojca Šifrer - Zora Torkar, Marjan Linasi,
Marija Stanonik, Gregor Moder,
Ivan Puš, Ljudmila Plesničar-Gec,
Veljko Toman, Irena Sivec,
Franc Zalar, Irena Kovač,
Janez Kos, Tatjana Čepič, Janez Mesesnel

Izdaja Sekcija za krajevno zgodovino
Zveze zgodovinskih društev Slovenije